

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

РОМАНЧУК Олександр Миколайович

УДК 373.5 (1-22): 33

**ЕКОНОМІЧНА ПІДГОТОВКА УЧНІВ 5–9 КЛАСІВ У
ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ОСНОВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
ПРАЦІ**

13.00.02 – теорія та методика навчання технологій

Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Науковий керівник –

академік, доктор педагогічних наук,

Мадзігон Василь Миколайович

Київ – 2013

З М І С Т

ВСТУП	3
Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ	
ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ УЧНІВ СІЛЬСЬКИХ	
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ	
1.1. Економічна підготовка школярів як психолого-педагогічна проблема	11
1.2. Аналіз сучасного стану економічної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл	36
Висновки до розділу 1	55
Розділ 2. ШЛЯХИ ТА ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ	
ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ 5–9	
КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ОСНОВ	
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАЦІ	
2.1. Структурно-функціональна модель формування знань, вмінь та навичок в учнів 5–9 класів	58
2.2. Педагогічні умови економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці	79
Висновки до розділу 2	117
Розділ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ	
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	
3.1. Цілі, завдання і характеристика змісту дослідно-експериментальної роботи	121
3.2. Аналіз результатів педагогічного експерименту	164
Висновки до розділу 3	181
ВИСНОВКИ	182
ДОДАТКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	208

ВСТУП

Актуальність теми. Конституція України законодавчо закріпила стратегічний напрям розвитку економіки, зорієнтований на соціально-ринкові відносини, що ґрунтуються на різних формах власності та конкуренції.

Зміни, що відбуваються в економіці та організації аграрного сектору, висувають нові вимоги до професійних якостей працівників, зайнятих у цій сфері. А це, у свою чергу, вимагає переосмислення підготовки підростаючого покоління та адаптації його до нових умов сільськогосподарського виробництва, оскільки випускники сільських загальноосвітніх навчальних закладів мають знати не тільки технології вирощування та переробки сільськогосподарської продукції, а також економічні основи і способи ведення сільського господарства.

Сучасна загальноосвітня школа повинна формувати зрілу, свідому молодь, яка розуміє своє місце в житті країни і хоче зайняти гідну позицію в суспільстві. Молоді люди мають бути готовими до праці і життя в нових умовах господарювання, професійної орієнтації та зовнішніх обставин, які значно відрізняються від умов, в яких жили та виховувались їхні батьки.

Саме тому в Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року підкреслюється необхідність ознайомлення учнів загальноосвітніх шкіл з основами ринкової економіки, різними формами господарської діяльності, формування в них техніко-технологічних і економічних знань, вироблення практичних умінь і навичок, потрібних для залучення їх до продуктивної діяльності та оволодіння певною професією.

Економічна підготовка учнів сільських загальноосвітніх шкіл є обов'язковою умовою сьогодення, продиктованою новими вимогами організації сільськогосподарського виробництва і галузей, зайнятих обслуговуванням аграрного сектору. Вона покликана сформувати у громадян

України економічні знання, економічну культуру, навички підприємництва, навчити аналізувати економічну ситуацію і приймати обґрунтовані рішення.

Основними завданнями економічної підготовки учнів загальноосвітнього навчального закладу можна назвати: розвиток економічно важливих якостей особистості, які підвищують адаптацію молоді у сфері сільськогосподарського виробництва; формування належного рівня економічних знань і вмінь, які б забезпечили конкурентоспроможність майбутніх випускників на ринку праці; перетворення економічних знань в економічне мислення та здатність приймати економічно обґрунтовані рішення.

Аналіз педагогічної літератури показав, що економічна освіта та економічне виховання виділилися в самостійний напрям наукових досліджень у 60-х рр. ХХ сторіччя, хоча їх окремі проблеми було висвітлено в працях П. Блонського, С. Шацького, А. Макаренка та ін.

Теоретико-методичні дослідження сучасних підходів до економічної підготовки, економічної освіти, навчання та виховання знайшли своє відображення в роботах О. Аменда, О. Варецької, М. Вачевського, І. Кона, В. Крутецького, Н. Левченко, В. Мадзігона, А. Нісімчука, В. Оржеховської, О. Павелків, О. Падалки, Н. Побірченко, І. Прокопенка, І. Сасової, А. Сиротенка, Л. Чеботарьової, Д. Фельдштейна, О. Шпака та ін.

Значну кількість філософських, психологічних, педагогічних досліджень було присвячено визначенню шляхів та методів здійснення економічної підготовки. Так, наприклад, наукові положення методології національної освіти висвітлено в працях В. Андрущенка, С. Гончаренка, І. Зязюна, В. Кременя, Н. Ничкало та ін.; питання психології особистості і психологічних аспектів навчання та виховання розробляли А. Брушлинський, Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, Л. Запорожець, Г. Костюк, Т. Кудрявцев, В. Моляко, С. Рубінштейн та ін.; управлінський аспект економічного виховання учнів – О. Кравчук, В. Терес, О. Шпак та ін.; концептуальні положення і висновки щодо організації позашкільної освіти,

питання навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах представлено в працях Л. Балясної, О. Биковської, В. Вербицького, Б. Кобзар, Г. Ковганич, М. Коваль, О. Литовченко, І. Мельникова, Г. Пустовіт, О. Семенова, А. Сиротенко, Т. Сущенко та ін.

У дисертаційних дослідженнях В. Дрижака, В. Загривого, О. Камишанченко, Ю. Кирильчука, С. Лукаш, Л. Мачулко, С. Мельникова, К. Старченка, О. Тополь висвітлено підходи до вирішення окремих проблем, пов'язаних із специфікою економічної освіти та виховання школярів, зокрема – їх підготовкою до підприємницької діяльності у процесі трудового профільного та трудового допрофесійного навчання, питання змісту та методів економічної освіти школярів у процесі вивчення відповідних курсів.

Хоча протягом останніх десятиліть опубліковано багато робіт учених-педагогів з питань економічної освіти школярів, у них не розглянуті специфічні аспекти економічної підготовки у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці. Це дозволило зробити припущення про необхідність теоретичного обґрунтування й експериментальної перевірки ефективності економічної підготовки, яка в умовах модернізації загальноосвітньої школи та суспільного запиту набуває особливого пріоритету й актуальності.

Проведений аналіз результатів теоретичних напрацювань і практичних досягнень у системі економічної освіти школярів уможливило виявлення низки *суперечностей* між: новими ціннісними орієнтаціями школярів, змушених стихійно адаптуватися до постійно змінюваних соціально-економічних умов, та консервативністю підходів до економічної освіти в загальноосвітній школі; метою, завданнями та змістом освітньої галузі «Технологія», нагальною потребою використовувати на заняттях з трудового навчання економічні знання й уміння та недостатньою підготовленістю педагогічних працівників до цього виду навчально-виховної діяльності; необхідністю розробки і впровадження інноваційних форм і методів навчання, ефективних дидактичних засобів, що відповідають

специфіці економічної підготовки учнів основної школи, і превалюванням на уроках трудового навчання традиційних педагогічних методик і технологій.

Подолання означених суперечностей передбачає: обґрунтування теоретичних засад економічної підготовки учнів основної школи в умовах реалізації завдань освітньої галузі «Технологія»; виявлення педагогічних умов здійснення економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці; експериментальну перевірку ефективності педагогічних умов економічної підготовки учнів 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Враховуючи актуальність і недостатній рівень теоретичної та практичної розробки зазначених проблем та необхідність удосконалення процесу економічної підготовки учнів в умовах реалізації завдань освітньої галузі «Технологія», нами була обрана тема дослідження: **«Економічна підготовка учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи лабораторії трудової підготовки і політехнічної творчості Інституту педагогіки НАПН України, що здійснювалося в рамках держбюджетної наукової теми «Зміст і методика технологічної освіти у 12-річній середній загальноосвітній школі» (державний реєстраційний номер 0102U00210) та «Наукове обґрунтування відбору і реалізації змісту навчального предмета «Технології» у початковій і основній школі».

Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Інституту педагогіки НАПН України (протокол № 3 від 5 квітня 2001 року) та узгоджена Радою координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 6 від 19 червня 2001 року).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови ефективності економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці.

Для досягнення поставленої мети визначені такі **завдання**:

1. Проаналізувати стан проблеми економічної підготовки учнів 5–9 класів у педагогічній теорії та практиці.
2. Розкрити педагогічні умови економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці.
3. Обґрунтувати критерії, показники та рівні сформованості економічних знань, вмінь та навичок учнів основної школи.
4. Експериментально перевірити ефективність педагогічних умов економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці.

Об'єкт дослідження: економічна підготовка учнів 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Предмет дослідження: педагогічні умови економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці.

Методологічною основою дослідження є: загальнонаукові принципи системності, цілісності, структурності, динамічності; наукові положення фундаментальних психолого-педагогічних досліджень з проблем загальноосвітньої та спеціальної підготовки школярів; концепція розвитку особистості в процесі діяльності; теорія оптимізації навчально-виховного процесу.

Нормативно-правову базу дослідження складають фундаментальні положення в галузі освіти, які регулюються законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», положеннями, представленими в Національній доктрині розвитку освіти, Державному стандарті базової та повної загальної середньої освіти, Базовому навчальному плані загальноосвітніх навчальних закладів I–III ступенів а також положеннями «Про загальноосвітній навчальний заклад», «Про навчальні майстерні загальноосвітнього навчально-виховного закладу», типовими програмами шкільних предметів.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові положення

праць з теоретико-методичних засад трудової підготовки школярів (П. Атутов, А. Вихрущ, О. Коберник, М. Корець, Г. Левченко, В. Мадзігон, Л. Оршанський, М. Піддячий, В. Сидоренко, Д. Тхоржевський, Г. Терещук, В. Тименко, М. Тименко та ін.); дидактичних аспектів організації економічної підготовки учнів (А. Аменд, Н. Барило, М. Вачевський, А. Нісімчук, В. Розов, І. Сасова, І. Смолюк, О. Собчук, Б. Шемякін та ін.); методики підготовки школярів до підприємницької діяльності (Р. Лучечко, В. Дрижак, О. Тополь та ін.).

Для розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**:

– *теоретичні*: аналіз соціологічної, філософської, психолого-педагогічної, економічної літератури та нормативних документів, вивчення та узагальнення педагогічного досвіду роботи середніх закладів освіти, здійснення економічної освіти та виховання школярів, синтез емпіричного матеріалу для з'ясування сучасного стану економічної освіти школярів в теорії та практиці роботи загальноосвітніх навчальних закладів, обґрунтування педагогічних умов та розробки структурно-функціональної моделі економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці;

– *емпіричні*: педагогічні спостереження, анкетування, бесіди та інтерв'ю з учнями та вчителями, психодіагностичне тестування; експертна оцінка, педагогічний експеримент;

– *математичної статистики*: для обробки даних і встановлення достовірності результатів експериментального дослідження.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в тому, що:

– *вперше* розкрито педагогічні умови та обґрунтовано концептуальні положення конструювання змісту економічної підготовки учнів 5–9 класів загальноосвітніх шкіл у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці;

– *удосконалено* сутність поняття «економічна підготовка учнів»; теоретичні основи економічної підготовки; зміст, форми і методи економічної освіти; критерії оцінювання й діагностування рівнів сформованості у школярів економічних знань, вмінь і навичок у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці;

– *подальшого розвитку* набули положення щодо форм, методів і засобів економічної підготовки в умовах технологічної освіти.

Практичне значення дослідження полягає в розробці програми з трудового навчання варіативного модуля для учнів 5–9 класів «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)». Програму схвалено Міністерством освіти і науки України (лист МОН від 29.05.2013 р. № 14.1/12–Г–197, протокол № 4 від 26.04.2013 р.). Розроблена нами програма включає розділи та теми з основ економіки та основ підприємництва, а саме: «Основи економіки сільськогосподарського виробництва», «Правові та економічні основи ведення сільського господарства», «Вибір напрямку господарської діяльності», «Організація виробництва продукції рослинництва», «Основи економічного аналізу господарювання», «Законодавче регулювання фермерської діяльності».

Матеріали дослідження можуть бути використані в загальноосвітніх школах для здійснення багатоступеневої економічної підготовки школярів.

Використання матеріалів дисертаційного дослідження вчителями загальноосвітніх шкіл дозволить підвищити ефективність економічної освіти школярів та рівень їх підготовки до усвідомленого вибору професій сфери економіки та бізнесу сільськогосподарського виробництва.

Впровадження результатів дослідження. Результати дослідження впроваджено в середніх загальноосвітніх навчальних закладах: Карповецькій ЗОШ Чуднівського р-ну Житомирської області (довідка № 16 від 25 січня 2012 р.), Трощанській ЗОШ I–III ступенів (довідка № 11 від 10 лютого 2012 р.), Краснопільській ЗОШ I–III ступенів (довідка № 42 від 24 лютого 2012 р.), Боярському міжшкільному навчально-виробничому

комбінаті (довідка № 02-17/26 від 6 лютого 2012 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження обговорювалися на наукових заходах різних рівнів, а саме: міжнародній науково-практичній конференції «Наукова еліта у розвитку держав» (Київ, 9–10 жовт. 2012 р.); всеукраїнських науково-практичних конференціях «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2003 р.), звітних науково-практичних конференціях Інституту педагогіки НАПН України (Київ, 2005, 2011 рр.); засіданнях лабораторії трудової підготовки і політехнічної творчості Інституту педагогіки НАПН України.

Особистий внесок дисертанта. Усі наукові положення, висновки і рекомендації у дисертаційній роботі сформульовані автором та є його науковим доробком. У підручниках з трудового навчання для учнів 5–9 класів, написаних у співавторстві з В. Мадзігоном, Г. Левченком, Г. Кондратюком, Л. Денисенко, автору належать розділи та теми з основ економіки та основ підприємництва сільськогосподарського виробництва.

У статті [16] приділяється увага проблемі економічної підготовки учнів як засобу соціалізації, саморозвитку особистості в умовах ринкової економіки. У статті [15] відображено сучасний стан економічної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл, проаналізовано теорію і практику економічної підготовки учнів 5–9 класів в Україні.

Публікації. Матеріали дослідження представлені у 19 публікаціях (10 одноосібних), із них: 6 статей у наукових фахових виданнях, 10 – навчально-методичних видань, 3 публікації – матеріали і тези доповідей на міжнародних і всеукраїнських конференціях.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків за розділами, загальних висновків, списку основної використаної літератури (284 джерела). Основний текст дисертації викладено на 184 сторінках. Робота містить 5 таблиць, 6 рисунків, 1 додаток.

Розділ I

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ УЧНІВ СІЛЬСЬКИХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

1.1. Економічна підготовка школярів як психолого-педагогічна проблема

Кардинальні соціально-економічні зміни, що відбулися протягом останніх років в Україні, обумовили необхідність перегляду традиційних та впровадженню нових напрямів, змісту і форм підготовки школярів до життя, та подальшої їх освіти і трудової діяльності.

Одним із пріоритетних напрямів роботи системи загальної освіти можна назвати здійснення економічної підготовки школярів. Це обумовлено, в першу чергу, розвитком ринкової економіки, а також потребами власне освіти в контексті реалізації таких її принципів як гуманізація, гуманітаризація, функціональна повнота тощо. Домінування раціоналізму спонукає сім'ю і школу до того, щоб підготувати людину передовсім до практичної, господарської діяльності. «Скажемо більше: успіх у господарському і діловому житті... у підприємстві, вмінні вижити в умовах конкуренції, в неординарності поглядів і вчинків тощо, але завжди в рамках тих вартостей, які людина визнає» [62, с. 173]. Отже, з одного боку, умови ринку диктують необхідність економічної підготовки, з іншого – створюють умови для формування в суспільній свідомості економічних знань, посилюють цінність економічно важливих якостей особистості.

Сказане вище дозволяє стверджувати, що теорія та практика здійснення економічної підготовки школярів є сьогодні актуальним напрямом психолого-педагогічних досліджень.

І хоча це питання для національної освітньої системи не є принципово новим (згадаємо хоча б досвід роботи шкіл А. Макаренка чи здобутки психолого-педагогічної науки радянської доби, де науково доведеною

вважалась теза про необхідність реалізації економічної підготовки на фоні реальної навчально-практичної діяльності школярів), проте нині по-новому розглядається сутність економічної освіти і з урахуванням допущених раніше прорахунків. Йдеться, зокрема, про намагання однобічного, суто прагматичного вирішення проблеми поєднання навчання та праці школярів, коли важливим було „включити” учнів у процес так званої суспільно-корисної продуктивної праці, здебільшого фізичної.

У педагогічних дослідженнях того часу економічну освіту розглядали як важливу складову частину комуністичного виховання школярів, що зумовило її заідеологізованість [17; 42; 116; 137]. Слід відзначити, що загалом, система економічної підготовки школярів в радянській школі відповідала тим вимогам, яким мала відповідати трудова участь людини в умовах тоталітарно-адміністративного устрою держави.

Теоретичні та практичні проблеми економічної підготовки учнів досліджувалися П.П. Блонським [33], Т.С. Шацьким [275], А.С. Макаренком [168]. Дослідниками було виявлено педагогічно доцільні форми та методи зв'язку навчання з продуктивною працею; визначено зміст понять «індустріальне виховання» (П.П. Блонський) та «господарче виховання» (А.С. Макаренко); обґрунтовано психолого-педагогічні основи трудового виховання, роль і педагогічну значущість для нього чітко окреслених організаційних і планових аспектів (П.П. Блонський); дослідники підтвердили необхідність формування у школярів економічно значущих рис особистості: планування колективної та самостійної праці, оцінка її ефективності, прогнозування результатів праці на основі економічного аналізу, спостережливості, розважливості, (Т.С. Шацький) тощо.

Зазначимо, що на думку А. Макаренка, виховання громадянина – це «виховання його майбутнього життєвого рівня, його добробуту» [168]. Для досягнення цієї мети вирішувалися такі завдання, як засвоєння вихованцями економічних знань; розвиток економічного мислення, вміння орієнтуватися в складних суспільно-економічних

ситуаціях; виховання готовності до економічної діяльності; створення умов для самореалізації особистості як економічно активного члена суспільства. А. Макаренко справедливо вважав, що різні види економічної діяльності перебувають у взаємодії, доповнюють один одного, створюючи цілісну систему навчання та виховання: навчальна робота сприяє засвоєнню теорії і практики взаємодії основних законів суспільства та природи, оволодінню прийомами економічного мислення; суспільно корисна праця формує вміння приймати економічно доцільні рішення.

Слід звернути увагу, що Схема освітньої системи 20-х років передбачала професійну школу за профілями, які називались «вертикалі»: сільськогосподарський (агрономічна школа), індустріально-технічний (технічна школа), соціально-економічний та медичний (школа лікарського помічника)» [124, с. 881].

Україна була своєрідним полігоном для апробації ідеї доцільності та можливості професійної підготовки учнів. Основних завдань, що вирішувалися за допомогою професійних шкіл було два: 1. підготовка найздібніших для вступу на відповідні факультети вузів; 2. набуття потрібних народному господарству країни робітничих професій усіма школярами. Але в межах середньої школи це призводило до зниження рівня загальної освіти і разом з тим не забезпечувало належної підготовки до професії [201, с. 10].

Аналіз праць з історії народної освіти України дає можливість стверджувати про великий інтерес дослідників до періоду розвитку шкільництва 1920 –1930 рр. І це зрозуміло, бо цей період відзначився розмаїттям науково–педагогічних поглядів українських освітян. У вітчизняній педагогіці визначеного періоду простежується чітка зміна педагогічних парадигм: «школу навчання» пропонувалось замінити на «трудова школу» у різних варіантах [178, с.7–8].

Зазначимо, що разом із згортанням наприкінці 20-х рр. нової економічної політики та переходом до надцентралізованої державної планової економіки, інтенсивність психолого-педагогічних досліджень проблем економічної підготовки учнів та впровадження їх результатів до практики роботи шкіл суттєво знизилася. Оскільки у згаданий період економічна підготовка школярів здійснювалася переважно в процесі їх трудового навчання, то після прийняття у 1937 році Народним комісаріатом освіти УРСР рішення № 309 «Про скасування викладання праці як самостійного предмету» [213], економічну підготовку школярів було фактично припинено.

Лише з прийняттям у 1958 році закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» намітилися позитивні зрушення за цим напрямом.

На початку 60-х рр. економічна підготовка школярів вирізнялися у самостійний напрямок педагогічних досліджень. Проте здійснювалася вона, як правило, у руслі вирішення глобального завдання покращення економічної підготовки трудящих, яку чисельними постановами, наказами та рішеннями ставили партія та уряд протягом 60 – 80-х рр.

У педагогічних дослідженнях 60 – 80 рр. економічна освіта розглядалася, як важлива складова комуністичного виховання школярів, що не могло не відбитися на її заідеологізованості. Але, незважаючи на це, упродовж 60 – 80-х рр. було виконано значну кількість теоретичних досліджень, спрямованих на визначення психолого-педагогічних засад економічної підготовки школярів, які не втратили своєї актуальності до тепер. В цей період одержав поширення термін «економічна підготовка школярів».

Слід відзначити, що загалом, система економічної підготовки молоді в радянській школі відповідала тим вимогам, яким мала відповідати трудова участь людини в умовах тоталітарно-адміністративного устрою держави. Саме тому в тогочасних наукових працях, присвячених проблемі

економічного виховання молоді, не знаходимо таких завдань як виховання «господаря», «власника», «підприємця» і т. ін. Як відомо, саме мета і завдання уможлиблюють напрям розвитку елементів педагогічної системи: змісту навчання та виховання, методів здійснення і форм їх організації, характеру педагогічної взаємодії вчителя й учнів тощо.

У 60-х – 80-х рр одними з перших були дослідження проблем економічної підготовки, це праці Л.М.Пономарьова [204] і Л.Є.Епштейна [101], в яких економічна підготовка розглядалася як визначальний фактор розвитку народного господарства, як необхідна умова наукової організації виробництва і становлення економічної культури, як важливий засіб формування сумлінного ставлення до праці.

У дослідженнях Л. Бляхмана [34], І. Іткіна [109], В. Попова [205] було обґрунтовано поняття «економічне мислення», розкрито його сутність, специфіку і структуру; визначено критерії, які дають можливість визначати рівні розвитку економічного мислення (глибина пізнання, історичність, науковість, масштабність, критичність, гнучкість, конкретність); визначено фактори, що сприяють економічному розвитку особистості (сім'я, школа, економічні відносини в суспільстві тощо).

Щодо визначення завдань економічної підготовки, то Л.Є.Епштейн вважав, що основними є:

- економічна освіта учнів, вивчення ними основ економіки соціалістичного виробництва;
- вироблення в учнів елементарних навичок, умінь аналізувати ефективність своєї праці і діяльності колективу, намагання і вміння бути економним, бережливим, підприємливим [101, 130].

Специфічними педагогічними завданнями економічної підготовки І.А. Смолюк визначав наступні: розвиток інтересу до систематичного поповнення та засвоєння економічних знань, вмінь та навичок; виховання економічної свідомості та мислення, соціалістичних за змістом економічних інтересів та

потреб; формування мотивів і стимулів ефективної економічної діяльності, прагнення по-господарські ставитися до суспільної власності; зростання творчої ініціативи в процесі суспільно корисної, продуктивної праці, в діяльності учнівських трудових об'єднань [251, 9-10].

Ю.К. Васильєв визначив такі завдання економічної підготовки школярів: озброєння учнів економічними знаннями, навичками та вміннями; формування вміння жити та працювати в колективі; розвиток прагнення до раціоналізації, підвищення продуктивності та якості праці; виховання свідомого, економного ставлення до продуктів праці, матеріальних цінностей, оточуючого середовища; формування навичок раціонального використання бюджету часу [42, 89].

Одним із основних завдань економічної підготовки учнів, за Шемякіним Б.П., є формування в них готовності до економічної діяльності. Шемякін Б.П. підкреслював, що така готовність передбачає потенційну можливість випускників середньої школи, використовуючи економічні знання, вміння, навички, працювати ефективно, економити продукти праці, бережливо ставитися до природного середовища і раціонально використовувати свій робочий час і дозвілля. На думку дослідника готовність до економічної діяльності як складне структурне утворення містить такі основні компоненти: економічні потреби та інтереси; економічну загальноосвітню підготовку; економічно свідоме ставлення до праці, її результатів, природного середовища тощо [276].

Для радянських часів новаторськими є погляди В. Сухомлинського на економічну підготовку, необхідність гармонії суспільних та індивідуальних потреб у структурі особистості. «Різноманітність праці старшокласників, – пише, зокрема, він, – важлива умова їх підготовки до свідомого вибору спеціальності. Досвід переконує також, що сили і можливість дітей набагато зростають, коли їхня праця не зводиться до розрізнених операцій, а становить собою тривалу діяльність, яка ґрунтується на цікавому задумі» [255].

У школі-лабораторії В.О. Сухомлинського продуктивна праця учнів відбувалася з урахуванням принципу наступності, від вступу і до закінчення школи. У Павлівській школі учителями була розроблена чітка система творчих завдань від першого до випускного класів. Школярі систематично брали участь у науково-дослідницькій діяльності під керівництвом учителів-предметників.

Було створено різновікові навчально-трудова об'єднання, основним у діяльності яких було знайти в дитині "золоту жилку", від якої починається розвиток індивідуальності, ланки високої продуктивності праці, змішані та сімейні екіпажі, учнівські виробничі бригади. Уже самі назви форм організації праці ознайомлюють учнів з економічними поняттями: «продуктивність праці», «трудова об'єднання», «сім'я», «виробництво», «продуктивна праця». Продуктивною в школі називали працю, в результаті якої виготовлений учнями продукт ставав товаром (продукція виготовлена в майстернях, навчальних кабінетах, урожай, отриманий з навчально-дослідної ділянки, продавалися). Таким чином, учні ознайомлювалися з основами маркетингової діяльності.

У школі діяло 40 гуртків, в яких учні «поєднували зусилля розуму і рук». Учні щотижня трудилися по 4–6 годин під керівництвом учителів, колгоспників, спеціалістів; були зайняті на сезонних роботах у колгоспі, заробляючи особисті кошти посильною працею. Зароблені власною працею кошти ставали частиною сімейного бюджету, учні вступали в прямі або опосередковані відносини із сільськогосподарським підприємством, відчуваючи себе частиною суспільства. Поєднання колективних та індивідуальних норм виробітку сприяло утвердженню почуття взаємоповаги, взаємодопомоги, відповідальності за доручену справу.

Усі ці заходи створювали умови для ефективної економічної підготовки школярів. [256, с. 166-169].

Дослідження, які було здійснено у 60 – 80-х рр., відіграли в цілому позитивну роль у становленні теорії та практики економічної підготовки школярів. Зокрема з'явилась низка психолого-педагогічних досліджень з питань організації економічної підготовки, було надруковано збірники наукових праць з даної проблематики та захищено декілька дисертаційних досліджень з проблем економічної підготовки школярів (М.Л.Малишев, І.О.Смолюк, М.Г.Юркова та інші).

В 70–80-х рр. було реалізовано перші спроби впровадження до змісту загальноосвітньої підготовки учнів систематизованого навчального матеріалу, спрямованого на формування системи економічних знань та умінь. З причини статичності навчальних планів шкіл його передбачалося реалізовувати в процесі вивчення відповідних факультативних курсів.

Більшість досліджень (О.Ф. Аменд, Ю.К. Васильєв, Л.Ю. Гордін, В.М. Мадзігон, М.А. Малишев, А.С. Нісимчук, В.М. Оржеховська, І.О. Смолюк, Д.О. Тхоржевський, Б.П. Шемякін, О.Т. Шпак та інші), присвячених проблемам економічної підготовки школярів у цей період, розглядала її саме в контексті їх трудової підготовки. Дослідників вважали, що завдання економічної підготовки в процесі трудового навчання повинні бути спрямовані на їх підготовку до праці в сфері суспільного виробництва. До числа цих завдань були віднесені такі: формування основних економічних понять (норма часу, норма виробітку, продуктивність праці, вартість продукції тощо); озброєння найпростішими вміннями та навичками економічного аналізу; формування бережливості, економності, розважливості, практичності; виховання нетерплячого ставлення до неорганізованості, безгосподарності, марнотратства [67, 54].

Результати згаданих досліджень підтвердили припущення про те, що навчально-практична діяльність відповідної спрямованості, за умови

дотримання відповідних організаційно-педагогічними умов (раціональний добір об'єктів праці; залучення учнів до планування навчально-практичної діяльності; використання об'єктів праці як засобу закріплення знань, умінь та навичок та стимулу для оволодіння новими знаннями тощо) є дієвим засобом активізації економічної підготовки школярів. До програм з трудового навчання, профільного, допрофесійного та професійного навчання школярів було включено розділи, присвячені основам економіки та організації виробництва.

У ці роки було розроблено теоретичну модель системи економічної підготовки учнів середньої та старшої школи у процесі трудового навчання [176, 95]. Вона реалізовувалася не лише на відповідних уроках, але й у відповідній позаурочній діяльності школярів (виробничі екскурсії та виробнича практика, суспільно корисна праця і таке інше).

Одним з головних теоретико-методологічних здобутків педагогічної науки в 70–80 рр. в аспекті економічної підготовки учнів стала теза щодо необхідності її реалізації на фоні реальної навчально-практичної діяльності школярів економічного характеру. Багато дослідників цієї проблеми (І.А.Сасова, О.В.Попов, І.Ф.Прокопенко тощо) вважали, що визначальною передумовою виявлення цілей і завдань економічної підготовки учнів повинна стати саме їх практична діяльність економічного спрямування.

В роботах А.І. Абрамова, Л.П. Куракова, В. Полякова, А.Й. Сиротенка, Б.П. Шемякіна було висвітлено особливості економічної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл в умовах реформування планової економіки; в роботах Ю.К. Васильєва, Н.Б. Мельникової, І.А. Сасової, О.Т. Шпака та інших дослідників були висвітлені загальні підходи до здійснення економічної підготовки школярів під час викладання окремих загальноосвітніх предметів, визначено їх потенціал в плані реалізації завдань економічної підготовки. І.А. Сасовою, О.Ф. Амендом та іншими дослідниками було визначено поняття «економічна підготовка», та перелік економічних понять, які могли бути засвоєними учнями неповної середньої школи за рахунок реалізації

міжпредметних зв'язків [241, 186-188].

Зокрема, В. Поляков дає таке визначення: «Економічна підготовка передбачає неперервний характер навчання, постійний рух від простого до складного, поєднання вивчення економічних проблем з оволодінням знаннями інших наук» [203], як бачимо, запропоноване визначення має загальний характер і охоплює широке коло питань.

Вважаємо точним та відповідним проблемі економічної підготовки є визначення, наведене О. Шпаком: «Економічна підготовка – це процес систематичного накопичення і поновлення економічних знань, умінь і навичок, формування економічного мислення та культури, їх перманентної актуалізації згідно з новими змістовими та інституційними вимогами економічного середовища всередині країни та на глобальному ринку, виховання ініціативності, підприємливості, відповідальності за власну економічну поведінку, раціонального прийняття рішень з метою досягнення оптимального результату з максимальним застосуванням інтелектуального потенціалу індивідуума та оптимальними затратами наявних ресурсів» [279 с. 12].

О.Шпак дає визначення таким категоріям як економічне мислення, економічні знання, вміння та навички. [278, с. 59].

Економічне мислення розглядає як інтелектуальну властивість людини, здатність усвідомлювати економічні явища, пізнавати їх, засвоювати економічні поняття, категорії, теорії, зіставляти їх із практикою і орієнтуватися в економічному житті ” [там же, с. 60 – 61].

Економічні знання дослідником визначаються як теоретичні відомості про зміст, характер, властивості матеріальних благ, їх виробництво, обмін, розподіл і споживання, про вплив матеріального життя на розвиток суспільства.

О. Шпак вважає, що економічні вміння можна визначити як здатність людини виконувати економічну діяльність або її окремі елементи на базі

економічних знань та відповідного практичного досвіду [там же, с. 59].

До економічних умінь та навичок можна віднести вміння і навички економічного аналізу процесу і результатів діяльності, економічного розрахунку, економії, планування [279, с. 59].

У зазначений період дослідниками визначалася мета і завдання економічного виховання. Економічне виховання передбачало формування в учнів «...потреб, інтересів, стилю мислення, поведінки та діяльності, які відповідають принципам та нормам соціалістичного господарювання» [221 с.15]. Відповідно, економічну освіту було спрямовано на формування в учнів мінімуму економічних знань та умінь, які б «...дозволяли молодим людям розуміти економічну політику партії, переваги соціалістичного устрою над капіталістичним, основи соціально-економічного розвитку своєї республіки, краю, області, міста, району» [222]. Таким чином, завдання економічної підготовки знаходилися поза площиною повсякденного життя школяра, його родини та близького оточення й були зорієнтованими на досить віддалену перспективу, тобто майбутню трудову діяльність.

Отже, упродовж 60 – 70-х рр. склалися теоретико-методологічні передумови, які дозволили розглядати проблеми економічної підготовки школярів як окремий напрямок психолого-педагогічних досліджень. Як наслідок, виникла необхідність визначення її мети та завдань, уточнення понятійного апарату, розробки змісту, форм та методів здійснення економічної підготовки школярів. Проте, загальним системним недоліком, притаманним теорії та практиці економічної підготовки школярів у згаданий період, можна вважати неможливість реалізації на практиці принципу її здійснення на основі включення школярів у реальну економічну діяльність. Не дивлячись на урізноманітнення організаційних форм залучення школярів до трудової діяльності (табори праці та відпочинку, трудові об'єднання школярів, виробнича практика старшокласників і таке інше), учні

залишалися відчуженими від результатів своєї праці, участі в її плануванні та управлінні.

Одним із практичних наслідків подальших наукових досліджень вітчизняних науковців стало впровадження з 1987/88 навчального року курсу «Основи виробництва. Вибір професії» як складової частини трудової підготовки школярів. Крім вирішення суто профорієнтаційних завдань, цей курс було спрямовано на ознайомлення учнів з економічними основами соціалістичного виробництва. На прикладах конкретного підприємства учні повинні були отримати уявлення про такі поняття як ефективність виробництва, рентабельність, собівартість, бригадні форми організації праці і таке інше [191]. В ряді робіт П.Р. Атутова, Є.Г. Костяшкіна, В.М. Мадзігона, В.О. Полякова, І.А. Сасової, М.М. Скаткіна, Д.О. Тхоржевського та інших дослідників було визначено основні завдання економічної підготовки школярів, які могли вирішуватися в процесі трудового та трудового допрофесійного (професійного) навчання та продуктивної праці школярів.

Дослідники цієї проблеми (О.Ф. Аменд, В.А. Мясніков, А.С. Нісімчук, М.О. Хроменков) виділили основні напрями економічної підготовки школярів в процесі продуктивної праці, диференціювавши їх за віковими групами. Зокрема вони виділили групу якостей особистості (бережливість, економність, розважливість, дисциплінованість, діловитість, господарність, організованість, ощадливість), які було визначено як економічно значущі [241, с. 117-119]. Крім того, І.А. Сасовою було обґрунтовано систему економічних умінь, які повинні бути сформованими в учнів в процесі суспільно корисної продуктивної праці. Автором виокремлено наступні уміння: уміння планувати роботу; організаційні уміння; уміння економічного вдосконалення [243, с. 16-17]. Також І.А. Сасова значної уваги приділяє аналізу економічно значущих якостей особистості учнів, до яких були віднесені такі: працелюбство, бережливість, розважливість, економність, діловитість, ощадливість [241, с. 102].

Відомий дослідник Ю.К. Васильєва обґрунтував форми та методи

економічної підготовки школярів в процесі продуктивної праці, виокремивши основні: виконання спеціальних завдань; розв'язання конкретних виробничих ситуацій; використання економічних знань для збереження матеріальних, трудових та часових ресурсів тощо [42, с. 29 - 30].

В зазначений період набули поширення праці, які висвітлювали питання використання логічної структури навчального матеріалу для систематизації знань, це, зокрема. дослідження О.М. Сохор, Л.Ф. Гапюк. Пошуком шляхів здійснення систематизації займалися І.Д. Зверєв, О.М. Звягін, Е.М. Кабанова-Меллер, М.О. Ушакова.

І.Я. Лернер, розглядаючи системність як якість знань, вказує на те, що вона характеризується осмисленням властивості певної сукупності знань, їх ієрархії й послідовності, тобто усвідомленням одних знань базовими для інших при визначеному, заданому куті зору на цю сукупність [143, с. 18].

Систематизація знань досліджувалась також О.С. Зелькіною. Автор розглядає її у зв'язку з системно-структурним аналізом головних категорій діалектики, підкреслюючи, що систематизація знань – це не тільки підведення підсумків і упорядковане викладання здобутих результатів. Вона може в тій чи іншій галузі науки виступати і в якості методу одержання нових знань [ков60, с. 6].

Формування в учнів знань, вмінь та навичок займає центральне місце в навчально-виховному процесі. Від якості засвоєння економічних знань залежить розуміння законів, теорій, наукової картини світу, а також здійснення трудової підготовки й політехнічної освіти школярів (П.Р. Атутов, Н.М. Верзилин, Л.И. Дроздов, И.Д. Зверєв, Л.В. Загрекова, А.Н. Мягкова, А.В. Усова, С.М. Шабалов, С.Г. Шаповаленко, А.А. Шибанов і ін.). Так, дослідження П.Р. Атутова показали, що сутність економічних знань становить взаємозв'язок законів і понять, що розкривають загальні науково-технічні сторони сучасного виробництва. Наукові основи сільськогосподарського виробництва розкриваються в школі в процесі комплексного застосування загальнонаукових понять різного рівня

складності й узагальненості на уроках сільськогосподарської праці. Політехнічними знаннями П.Р. Атутов називає загальнонаукові, технічні, економічні й інші знання, якщо їхнє засвоєння школярами пов'язане з осмисленням ролі науки в сучасному виробництві, з характеристикою наукових основ техніки, технології, організації виробництва.

Зауважимо, що економічна підготовка школярів у часи спроб перебудови радянської економіки значного поширення не отримала. Школа не мала для цього педагогічних кадрів з відповідною фаховою підготовкою, для пересічного вчителя вона була додатковим навантаженням і переважна їх більшість не була готовою до її ефективного здійснення. Навчально-практична діяльність школярів, яка мала значні потенційні можливості для здійснення їх економічного виховання, часто перетворювалася у самотету й не несла позитивного виховного та пізнавального навантаження.

Перехід господарства України до активного використання важелів ринкової економіки детермінує зміну соціальних інституцій країни та змісту їх діяльності. Не уникла цього і система освіти, адже «будь-яка перебудова суспільства завжди пов'язана з перебудовою школи» [145, с. 340]. Проблема економічної підготовки школярів знову набула актуальності. Причому, в плані впровадження економічної підготовки склалася ситуація, протилежна тій, що існувала у радянській школі.

Сьогодні працівник суттєво відрізняється від працівника недалекого минулого, передовсім відношенням до предметів, знарядь та кінцевого продукту праці, оскільки є суб'єктом певної форми власності. Статус власника диктує необхідність вироблення комплексу знань й умінь стосовно прогнозування найдоцільнішого напрямку трудової діяльності, аналізу чинників, що матимуть найістотніший вплив на проєктовану сферу діяльності, бачення перспектив її розвитку, проведення належних розрахунків тощо.

Перші дослідження змісту, форм та засобів економічної підготовки школярів в нових умовах господарювання розпочалися на початку 90-х рр.

Економічна підготовка спершу впроваджувалася у формі трудової професійної або допрофесійної підготовки учнів до підприємницької діяльності на базі міжшкільних навчально-виробничих комбінатів та інших позашкільних закладів. При цьому власне економічна підготовка розглядалася як складова підготовки школярів до підприємницької діяльності.

Результати аналізу теорії і практики засвідчили, що, в цілому, економічна освіта займає одну з визначальних позицій у загальноосвітній підготовці українського шкільництва. Її практичне розв'язання є одним з головних аспектів національного виховання підростаючого покоління, на це наголошено в Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття) [84] та Національній доктрині розвитку освіти [117].

Реформування економічного життя в державі актуалізувало нові вимоги до освітньої, зокрема економічної підготовки молоді, адже більшість громадян України стали безпосередніми учасниками соціально-економічних змін. Як результат, на початку 90-х рр. XX ст розпочалося активне впровадження економічної освіти у практику роботи загальноосвітньої школи.

У цей період системам трудового навчання й економічного виховання в українській школі довелося здійснити чимало важливих кроків, вирішити значну кількість об'єктивних освітньо-виховних завдань. Оскільки тогочасні навчальні плани для загальноосвітніх закладів мали стабільну структуру і не передбачали впровадження окремої навчальної дисципліни чи навіть відповідного розділу до традиційного предмету, що дало б змогу вирішувати завдання економічної підготовки учнівської молоді, то перші практичні дії за цим напрямом були реалізовані у процесі професійного та допрофесійного навчання учнів за обраним профілем навчання [207; 211].

Проблемам співвідношення економічної освіти та економічного виховання присвячено дослідження Л. Занкова [106]. Автор вважає, що

виховання й розвиток у процесі освіти, в тому числі – й економічної, відбувається опосередковано, вони є, немов би, зоною більш віддаленої (мається на увазі за часом) дії. Дослідник звертає увагу на те, що основні виховні та розвиваючі можливості закладено в самому навчальному процесі. Л. Занков вважає, що не всяка, з точки зору методів та форм її здійснення, навчальна діяльність забезпечує необхідні умови для виховання та розвитку особистості. Як наслідок, існує об'єктивна потреба у відборі не лише змісту освіти, але й форм та методів її реалізації. [107].

В деяких педагогічних джерелах «економічне виховання трактується як систематична, цілеспрямована дія суспільства на людину з метою формування знань, умінь і навичок, потреб та інших соціально-психологічних якостей, а передусім – способу мислення та діяльності» [116, с. 12]. Разом з тим М. Слепухов, під вихованням, вважає «слід розуміти педагогічно обґрунтовану організацію середовища, діяльності, спілкування, стимулів з метою всебічного розвитку природних сил дитини та її здібностей» [250, с. 15].

М. Горлач, І. Прокопенко та В. Розов наголошували, що поняття «економічне виховання» окремими науковцями ототожнюється з поняттям «економічна підготовка», хоча остання здійснюється шляхом економічної освіти та економічного виховання [99, с. 11]. Аналізуючи різноманітні підходи до визначення сутності та змісту категорії «економічне виховання», нами виокремлені тлумачення цієї дефініції різними вченими-педагогами, як: систематичний і цілеспрямований вплив суспільства на людину та процес становлення кожного члена суспільства як господаря; основа економічної підготовки особистості; процес формування економічної свідомості та мислення; система формування на основі засвоєних знань, переконань і соціальних норм, економічного поведінки та ін. [116; 137; 204; 242].

На основі аналізу науково-педагогічних та психологічних джерел економічне виховання визначено як процес цілеспрямованого систематичного впливу на учнів, включення їх у різні види економічних відносин (побут, трудову

і виробничу діяльність тощо) з метою розвитку економічного мислення, формування норм економічної поведінки, економічно значущих якостей особистості, соціально-психологічної готовності до економічного життя суспільства.

Економічне виховання органічно суголосне з економічною освітою й передбачає соціально-психологічну та практико-економічну підготовку. Основне призначення економічної освіти – цілеспрямована і систематична передача підростаючим поколінням досвіду економічних відносин, свідомості, культури, знань. Крім того, економічна освіта покликана розвивати і підтримувати інтерес до економічних подій і потреби в постійному оновленні економічних знань, оволодінні сучасним економічним мисленням.

Соціально-економічним та психолого-педагогічним аспектам трудової підготовки учнів сільської школи присвячені дослідження І.П. Андрущука, М.Г. Благініна, О.Е. Голомштока, А.М. Ігнатова, Н.В. Єрхова, О.М. Коберника, В.Є. Кравецького, Е.А. Климова, В.Н. Ніколаєва, В.М. Мадзігона, В.В. Мельніченка, Т.М. Міщенко, А.А. Мирчана, К.К. Платонова, Є.Н. Потапкіна, М.П. Семикіна, П.А. Степанова, М.П. Тименка, Л.А. Чорного та багатьох інших дослідників.

Підходи до розв'язання певних проблем економічної підготовки школярів було висвітлено в ряді дисертаційних досліджень. Так, В.В. Дрижаком було обґрунтовано та експериментально перевірено її структурні елементи (мета, цілі, задачі, методи навчання), визначено шляхи підвищення її результативності. [97].

В дисертації О.В. Тополь розглядається формування готовності школярів до вибору професій сфери підприємницької діяльності. Її важливими компонентами автор вважає систему економічних знань та умінь, економічну культуру тощо. При здійсненні економічної підготовки дослідник виходить за межі трудового навчання й пропонує використовувати й інші форми її реалізації. Формування готовності до підприємницької діяльності, на думку О.В. Тополь, повинна здійснюватися за такими напрямками: формування стійкого інтересу до діяльності та ціннісних орієнтацій і

мотивацій особистості, спрямованих на досягнення успіху в підприємстві та таких, що не суперечать моральним нормам; формування системи економічних знань та умінь; розвиток економічної культури, професійно важливих якостей особистості [261, с. 20-22].

Особливості формування готовності учнів сільської школи до трудової діяльності в умовах ринкових процесів досліджувалися Р.І. Лучечком. Автор вважає, що її когнітивний компонент характеризується наявністю в учнів знань основ сучасного промислового та сільськогосподарського виробництва, елементів менеджменту та маркетингу тощо, а практично-дійовий повинен охоплювати практичні уміння та знання елементів ринкової економіки, фінансів і таке інше [150].

В дисертаційному дослідженні К.М. Старченко розглянуто проблеми виховання підприємливості як професійно необхідної якості особистості в процесі їх навчально-трудова діяльності. Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми автор вбачав у впровадженні адекватної економічної підготовки. Дослідник вважає, що навчально-трудова діяльність школярів повинна моделювати реальні умови підприємницької діяльності та ділові відносини які їх супроводжують. К.С. Старченко визначає підприємливість як спрямованість особистості, до структури якої входять морально-інтелектуальні, волеві, емоційно-спонукальні та діяльнісно-практичні компоненти [254, с. 12-13].

У дисертації Ю.В. Кирильчука було розроблено та обґрунтовано зміст і форми трудового навчання учнів 8 – 9 класів з метою їх підготовки до діяльності в умовах малих форм господарювання. Одним з його провідних завдань автор визначає формування системи економічних знань та умінь, які, судячи із запропонованого ним змісту економічної підготовки, фактично ототожнюються із знаннями щодо технології промислового виробництва [115, с. 10-11].

Особливостям формування підприємницької культури у школярів присвячено дисертаційне дослідження Р.Ф. Пустовійта. Автор значну увагу

приділяє аналізу сутності категорії «економічне виховання», яке визначає як переконання, мотиви, настанови, ціннісні орієнтації майбутньої особистості, які досягаються через цілеспрямовану діяльність щодо передачі сучасного розуміння сутності економічних явищ, досвіду та методів раціональної економічної поведінки. Дослідник вважає, що економічне виховання в загальному плані повинно бути спрямованим на вирішення таких завдань:

1. Засвоєння економічних знань, категорій, законів.
2. Формування економічної свідомості, економічного мислення.
3. Орієнтація учнів на особисту економічну мету що має для особистості моральну цінність, якої в житті можна досягнути шляхом грамотного і продуманого ставлення до вибору майбутньої професії, виду та сфери економічної діяльності [216, с. 9].

Зазначимо, що наукові підходи до визначення мети, завдань та змісту економічної підготовки суттєво відрізняються. Так, І.Ф. Прокопенко вважає, що мета повинна бути спрямованою на формування економічної культури та інтенсифікації роботи по підготовці молоді до входження у життя та включення її у трудову діяльність. Виходячи з цієї мети, дослідник визначив наступні завдання економічної підготовки школярів: формування системних економічних знань та знань про закони, правила і норми стосунків між людьми, які виникають в процесі економічної діяльності, та формування вмінь використовувати їх на практиці; формування умінь орієнтуватися у економічній ситуації та ін.[212, с. 221-224].

Мету економічної підготовки школярів О. Архіпов визначає як формування економічного мислення, яке визначається знанням побудови економічної дійсності та усвідомлення свого місця у ній, засвоєнням норм цивілізованої економічної поведінки, економічної культури, виробленням навичок відповідної економічної діяльності [98, с. 10-11].

Такі дослідники як В.О. Поляков та І.А. Сасова основне завдання економічної освіти вбачають у підготовці молоді до ринкових форм

господарювання і формування у них нового економічного мислення. [203].

Такі дослідники як С.Н. Кабанов, Є.Н. Калмичкова та Л.С. Смірнова дещо інакше визначають мету та завдання економічної підготовки школярів, вважаючи, що мета полягає у формуванні в учнів первинних економічних знань і підприємливості; вихованні нового економічного мислення і ділової культури учнів; стимулюванні процесу особистісного і професійного самовизначення учнів. Мета передбачає реалізацію наступних завдань: навчити школярів оцінювати свої можливості і здібності, знаходити своє місце в системі нових соціально-економічних відносин; сформувати в учнів навички міжособистісного спілкування в малих групах, колективах; навчити їх порівнювати недоліки і переваги рішень, які приймаються; ознайомити молодь з прийомами планування особистого і сімейного бюджету, навчити робити раціональний вибір при операціях купівлі-продажу тощо.

Основним завданням економічної підготовки дослідники А.С. Нісімчук та О.С. Падалка визначають формування в учнів нового економічного мислення. Зміст економічної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл автори розглядають як систему економічних знань, певних навичок та вмінь, спрямованих на вироблення економічної свідомості особистості школяра, його світогляду, поглядів та переконань [180, с. 178].

Головною метою економічної підготовки учнів, на думку О.В. Аксьонової, В.О. Мельченко, Н.А. Тітової, є формування економічної культури. При цьому економічна свідомість розглядається ними як її елемент, а економічне мислення – як один з проявів економічної культури [100, с. 118-121].

Упродовж останніх років зміст, форми та методи економічної освіти та виховання школярів в умовах становлення та розвитку ринкової економіки проаналізовано у декількох дисертаційних дослідженнях.

У дослідженні О.М. Камишанченко обґрунтовано основні підходи до визначення змісту економічної освіти школярів [112]. Дослідниця також наголошує на необхідності здійснення економічної підготовки учнів і в

інших формах навчально-виховної роботи (міжпредметні зв'язки, поглиблена економічна підготовка, створення профільних класів відповідного спрямування).

Ю.К. Васильєв вважає, що зміст економічної підготовки школярів має визначатися моделлю економічної діяльності сьогоденного громадянина нашого суспільства. В структуру означеної моделі він включає три основні види діяльності: а) професійна діяльність особистості; б) особиста сфера діяльності особистості, обумовлена її побутом, культурним зростанням; в) суспільна діяльність особистості.

Економічна діяльність особистості в професійній сфері передбачає такі її види: планування і організацію своєї праці; виконання професійних обов'язків, трудових завдань у відповідності зі встановленими та іншими нормативами; оцінку результатів своєї праці за специфічними для різних видів професійної діяльності критеріями; пошук шляхів підвищення ефективності своєї праці (зниження різних витрат – трудових, матеріальних, фінансових; підвищення якості праці; збільшення виробітку і т.п.); вдосконалення виробництва в галузі своєї професійної діяльності (раціоналізація і винахідництво, науково-технічна творчість).

Економічна діяльність у зв'язку з участю в управлінні виробництвом проявляється в плануванні і вдосконаленні господарського механізму, плануванні і здійсненні подальшого розвитку підприємства, колективному самоврядуванні чи особистому управлінні підприємством.

Економічна діяльність у сфері особистого професійного життя виражається у плануванні й організації особистого бюджету, прибутків-витрат сім'ї і т.п., економічному обґрунтуванні оцінки придбаних в особисте користування товарів і раціональному їх використанні; розумному ставленні до свого здоров'я, режиму і способу життя, використанні вільного часу і т.п. [42, с. 9-10].

У кожному з названих нами напрямів економічної діяльності набір конкретних економічних знань, умінь і навичок визначається з урахуванням конкретних умов.

В цілому можна зробити висновок, що під змістом економічної підготовки школярів треба розуміти систему економічних знань, певних умінь та навичок їх творчого практичного застосування, які забезпечують підготовку молодого покоління до реального життя.

Увагу дослідників привертає не лише зміст, але й ефективні форми та методи здійснення економічної підготовки школярів та її кадрового забезпечення. Ю.В. Геронімус, В.І. Мезеляєва, Н.І. Ліпсіц, О.М. Собчук тощо вважають, що дієвими засобами підвищення ефективності економічної підготовки є застосування адекватних педагогічних технологій та інших засобів активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів (ділові ігри, аналіз економічних ситуацій, дискусії та інше).

У педагогічних джерелах відомих вітчизняних дослідників, вказується на те що доцільним є в процесі формування в школярів економічних знань, вмінь, навичок та економічно значущих якостей особистості у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці є залучення учнів до продуктивної праці, за допомогою якої мають вирішуватися такі важливі завдання: наукові, навчальні, виховні, виробничі.

Бачення процесу продуктивної праці учнів нерозривно від процесу виробництва спостерігається у дослідженні відомого вченого В.М. Мадзігона, який обґрунтував та довів, що саме наукова організація навчального виробництва на політехнічній основі сприяє всебічному та гармонійному розвитку особистості та її соціалізації у суспільстві за умов відповідності змісту праці учнів та її організації педагогічним вимогам. На цій основі було розроблено наукову концепцію розвитку людини, її громадянського становлення в процесі перетворювальної діяльності; обґрунтовано значення праці як єдиного засобу розвитку всіх фізичних та духовних сил, здібностей людини. Досконале дослідження процесу

залучення учнів до праці дало можливість визначити функції будь якого трудового процесу, кінцевим результатом якого є перетворення предмета праці в продукт праці, який може використовувати людина. Це: енергетичні, виконавчі (або робітничі), управлінські, організації та транспортування, контролю та регулювання, функції планування та удосконалення [152, с. 20].

Визначення поняття «продуктивна праця учнів» наводиться в дисертаційному дослідженні вітчизняного вченого Г.Є. Левченка, який вважає, що це педагогічно доцільна, економічно виправдана, суспільно необхідна діяльність, яка за змістом відповідає їх розумовому, фізичному розвитку і спрямована на формування всебічно розвиненої особистості, збільшення суспільного багатства, а за характером відповідає логіці організації праці в різних сферах суспільного розвитку [138, с.52].

Своєрідне бачення проблеми залучення учнів до праці подано у дослідженні К.М. Катханова, який пропонував розуміти категорію «продуктивна праця» на трьох рівнях:

Перший рівень - продуктивна праця характеризується тільки самим фактом створення матеріальних цінностей без урахування супровідних її ознак економіко-технічних факторів праці. Такий підхід характерний для загальноосвітньої школи.

Другий рівень – продуктивна праця включає її економіко-технічні фактори з усіма їхніми ознаками (нормування та облік праці, матеріальне стимулювання, продуктивність праці, поєднання кількісних та якісних показників, економія матеріальних ресурсів та ін.).

Третій рівень – продуктивна праця розглядається з точки зору відповідності досягненням науки, техніки та організації виробництва. Така праця характерна для виробництв, тільки вона може забезпечити створення не тільки необхідного, але й додаткового продукту [114, с. 77].

Тлумачення процесу продуктивної праці учнів наведено у дослідженні М.П.Пальянова, який визначив її місце та значення в навчальному процесі.

Так, він вважає, що продуктивна праця учнів завжди є суспільно корисною та одночасно може виступати як:

- а) складова частина у системі навчання та виховання;
- б) самостійний фактор, що формує особистість учня поряд з процесом навчання та виховання [197].

Аналіз визначень поняття «продуктивна праця учнів» у дослідженнях Н.А. Томіна, В.М. Турченко, А.Ф. Крюкова, Г.М. Назарова дав можливість М.П. Пальянову конкретизувати ознаки продуктивної праці учнів. А саме, виробництво матеріальних цінностей, залучення до суспільно виробничих відносин, відповідність праці віку і завданням навчання та виховання [197, с. 88]. Разом з цим, він визначає характерну рису продуктивної праці учнів, як самостійного процесу, відповідного навчання та виховання, що передбачає виконання наступних функцій продуктивної праці: навчальної, розвиваючої, виховної, а також реалізація принципово нової – виробничої функції. Ця функція продуктивної праці учнів, на думку автора, формує особистість учня не як споживача, а як творця матеріальних цінностей, сприяє практичній та психологічній підготовці до праці в сфері матеріального виробництва, підсилює політехнічну функцію процесів навчання та виховання.

Таке розуміння продуктивної праці учнів не втрачає актуальності і в сьогоденні. Але його слід доповнити тим, що в сучасних соціально-економічних умовах залучення учнів до продуктивної праці має забезпечуватись підготовка до життя в ринкових умовах, які вимагають розвитку таких ділових якостей особистості, як ініціативність, відповідальність, організованість та ін. Так, С. І. Ткачук уточнює визначення поняття «продуктивної праці учнів» пропонує розуміти її як систематичну, доцільно організовану працю, спрямовану на створення матеріальних та духовних цінностей, всебічний розвиток особистості, результатами якої є суспільно значима продукція, що набуває форми товару [259, с. 33]

Автор звертає увагу на специфічні риси продуктивної праці учнів у сучасних соціально-економічних умовах. А саме:

- кінцевий результат повинен мати нагороду, тобто діти мають за роботу одержувати зарплату;

- попередньо повинен вивчатися попит населення на продукцію, яка випускається, тобто висока суспільна значущість;

- трудова діяльність має моделювати сучасне виробництво та сфери послуг;

- залучення до нових форм власності;

- надання економічних знань;

- постійне поліпшення технічних та ергономічних умов праці.

Питання удосконалення змісту й методики технологічної підготовки в сільських загальноосвітніх навчальних закладах відображені у дослідженнях О.О. Білоблоцького, І.С. Волощука, В.О. Дідуха, Г.Є. Левченка, Ю.В. Кирильчука, В.К. Сидоренка, Г.В. Терещука, Д.О. Тхоржевського та ін.

Обґрунтуванню змісту та методики технологічної підготовки учнів сільської школи присвячена незначна кількість наукових праць. Загальні проблеми трудової підготовки учнів сільської школи відображено в концепції, яку розробив авторський колектив науково-дослідної лабораторії «Проблеми трудової підготовки учнів сільської школи» очолюваний професором О.М. Коберником. Аналіз педагогічної та методичної літератури з досліджуваної проблеми, стан її розв'язання в шкільній практиці приводить до висновку про необхідність розробки інноваційного змісту й методики технологічної освіти учнів сільських шкіл, складовою частиною якої є економічна підготовка. При цьому слід врахувати потреби та можливості учнів, їх нахили та інтереси, а також сучасні проблеми реформування сільського господарства. Враховуючи вищезазвані вимоги, доцільно щоб зміст технологічної підготовки учнів був багатоваріантним, диференційованим, мобільним, зручним для реалізації вчителями сільської школи, що згодом надасть можливість випускникам сільських шкіл швидко

адаптуватися у самостійному житті, цілеспрямовано використати свій потенціал як для самореалізації в професійному і особистому плані, так і в інтересах суспільства, держави.

О. М. Коберник метою технологічної підготовки в сільському загальноосвітньому закладі визначає забезпечення повноцінного фізичного, інтелектуального, соціального і духовного розвитку особистості учня шляхом трудового навчання та виховання, які ґрунтуються на загальнолюдських і національно-культурних цінностях, виховання селянина у високому розумінні його соціальної ролі в демократичному суспільстві через формування дбайливого, розумного, відповідального господаря, який має глибокі знання з техніки, технології, економіки, екології, організації сільськогосподарського виробництва тощо [120].

Вважаємо, що сільськогосподарську працю, основи агрономії та економіки необхідно розглядати як основні складові системи технологічної освіти і трудової підготовки сільської молоді, щоб школа відповідала вимогам сучасності, могла забезпечити сільськогосподарське виробництво підготовленими кадрами. Реформування сільського господарства, його перехід на нові форми господарювання вимагають від сільської молоді сучасної політехнічної освіти та практичної трудової підготовки.

Таким чином, на основі аналізу наукових підходів, теоретичних засад і практичної реалізації освітніх завдань нами визначено, що економічна підготовка учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці – це цілеспрямований педагогічний процес, що передбачає оволодіння сукупністю економічних знань, умінь та навичок, формування в особистості якостей, необхідних для життя і праці в умовах ринкової економіки, успішної самореалізації в суспільстві.

1.2. Аналіз сучасного стану економічної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл

Враховуючи стан загальноосвітньої та технологічної підготовки школярів й необхідність здійснення реформування її змісту, форм та методів, постає необхідність проаналізувати проблеми, які стоять перед загальноосвітньою школою на сучасному етапі, а також визначити основні причини їх виникнення та способи розв'язання.

Зазначимо, що загальноосвітня школа покликана формувати в учнів глибоке розуміння явищ, процесів, відносин в економічній системі, а також засобів і способів вирішення економічних проблем [277]. Головною метою шкільного економічного виховання є «підготовка учнів до адекватного сприйняття суспільства, виробництва та попиту, адаптації їх до життя в умовах ринкової економіки» [129, с. 95].

Як уже зазначалося, спроби запровадити різні форми економічної освіти в загальноосвітній школі здійснювалися неодноразово. Але активне впровадження економічної освіти у практику роботи загальноосвітньої школи розпочалося лише на початку 90-х рр. ХХ ст. Істотне реформування економічного життя в державі актуалізувало нові вимоги до освітньої, зокрема, економічної підготовки молоді, адже більшість громадян України стали безпосередніми учасниками соціально-економічних змін. Масштабність проведених і планованих перетворень вимагали відповідного рівня економічної культури громадян, від активності і свідомості яких у підсумку залежав успіх здійснюваних економічних реформ.

Системам трудового навчання й економічного виховання в українській школі з 90-х рр. ХХ ст. довелося здійснити чимало важливих кроків, вирішити значну кількість об'єктивних освітньо-виховних завдань. Адже тогочасні навчальні плани для загальноосвітніх закладів мали стабільну структуру і не передбачали впровадження окремої навчальної дисципліни чи навіть відповідного розділу до традиційного предмету, що дало б змогу вирішувати завдання економічної підготовки школярів, то перші практичні дії за цим напрямом були реалізовані у процесі

професійного та допрофесійного навчання учнів за обраним профілем навчання [207; 211].

Нагальна потреба суспільства у фахівцях нової генерації, детермінувала подальший пошук шляхів економічної підготовки шкільництва. Пошукові роботи з проблеми економічної підготовки школярів, адекватної вимогам економіки з наявністю форм власності, альтернативних державним, в процесі трудового допрофесійного (професійного) навчання активізувалися ще в радянській школі наприкінці 80-х рр. і їх результати було використано для створення відповідних навчальних програм для національної системи середньої освіти. Міністерством освіти України було рекомендовано впровадити до практики роботи середніх закладів освіти дві альтернативні програми «Основи підприємницької діяльності». Перша передбачала здійснення допрофесійної підготовки учнів 10-11 класів за напрямом «Підприємницька діяльність» і реалізовувалася за рахунок годин (всього 340 навчальних годин протягом двох років), відведених навчальним планом на допрофесійне (професійне) навчання [206].

Наступна програма передбачала три варіанти її реалізації: перший – для шкільного навчального плану, за яким у 8 – 11 класах на трудове навчання відводилося по дві години на тиждень (усього 262 навч. год.); другий – для цього ж навчального плану, коли курс вивчався лише в 10 – 11 (136 навч. год.); третій – для навчальних планів з шестигодинним тижневим навантаженням у 10 – 11-х класах (348 навч. год.). Оскільки вивчення курсу «Основи підприємницької діяльності» було зорієнтовано на одну з підприємницьких професій, то кожен варіант програми передбачав практичну підприємницьку діяльність школярів та проведення екскурсій. Також у програмі 120 год. відводилося на навчально-виробничу практику, яку рекомендувалося проводити на базі шкільного кооперативу, малого підприємства тощо.

Перший варіант передбачав поступове засвоєння учнями програми

курсу у повному обсязі, другий варіант вивчається в скороченому вигляді, тобто засвоюються тільки основні положення. Третій варіант програми передбачає однакову кількість годин на теоретичні і практичні заняття та оволодіння учнями певною професією сфери підприємницької діяльності [218, с. 3-5].

На початку 90-х рр загальноосвітній та виховний потенціал економічної підготовки актуалізував проблему створення відповідного курсу для базового компоненту загальної середньої освіти. Однією із спроб стало створення інтегрованого курсу «Людина і суспільство». В першому розділі програми цього курсу висвітлювалися питання, спрямовані на формування таких економічних знань, як структура та мета діяльності людини, мотивація людської діяльності, співвідношення потреб і інтересів [151, с. 62-74]. У другому розділі безпосередньо економіці та підприємництву присвячено такі теми: «Економічне життя суспільства», «Людина в умовах ринку», «Ринок і проблеми соціальної справедливості», «Проблеми економічного розвитку». У підручнику «Особа і суспільство», який вийшов у 1997 році, економічний блок було доповнено темами «Мікроекономіка» (фірма в ринковій економіці) і «Макроекономіка» (національна економіка в цілому) [190, с. 154-174]. Але згодом школи почали відмовлятися від викладання цього курсу.

В середині 90-х рр. було також розроблено та впроваджено аналогічні програми для учнів сільських шкіл, а саме: програми трудового профільного навчання «Основи фермерської діяльності», «Основи рослинництва та підприємництва», «Основи скотарства та підприємництва» для 8-9 класів та програму «Основи фермерської діяльності» для 10-11 класів [219, 39]. Крім того, було розроблено досить багато експериментальних програм, зорієнтованих на підготовку школярів до підприємницької діяльності в процесі трудового навчання.

Програми для допрофесійної підготовки школярів, як правило – учнів 10 – 11-х класів, мали переважно практичну спрямованість, проте певну частину навчального матеріалу (від 8 % [211] до 22% [218] від загальної

кількості навчальних годин) було відведено на вивчення економічної теорії.

Вагомим результатом проведених подальших науково-пошукових робіт став проект «Державного стандарту загальної середньої освіти. Економіка», підготовлений Всеукраїнською асоціацією викладачів економіки [85].

Державний стандарт розроблено відповідно до Закону України «Про освіту» та концепції державного стандарту загальної середньої освіти в Україні. Він визначає мінімально необхідний обсяг знань з урахуванням віку учнів, обсягу допустимого навчального навантаження школярів та вимог щодо рівня засвоєння цих знань, набуття ними певних умінь та навичок [85, с. 23]. Зміст стандарту включає основні змістові лінії економічної освіти, наповнені переліком базових економічних концепцій (30 варіантів) і понять, що їх конкретизують, з урахуванням віку учнів та рівня навчання.

Економічна підготовка учнів у навчальних закладах є органічною частиною і важливим елементом всієї навчально-виховної діяльності закладів освіти. Вона є продовженням та подальшим розвитком тієї роботи, яка проводиться на уроках відповідно до освітнього стандарту. Завдання економічної підготовки визначаються завданнями всієї навчально-виховної роботи школи. Це, перш за все, формування всебічно розвинутої, творчої особистості. Більш вузько та конкретно ці завдання впливають з навчально-виховних та освітніх завдань тих навчальних предметів, які відіграють визначальну роль у формуванні світогляду учнів, здійсненні їх політехнічної, трудової підготовки, виховання в дусі творчого ставлення до праці. Сюди можна віднести і математику, і фізику, і хімію, і біологію та ін.

Проект стандарту передбачав чотирирівневий підхід до набуття школярами основ економічних знань, що на думку авторів документу, мало забезпечити неперервність та послідовність їхньої економічної підготовки. Зважаючи на лінійно-циклічну структуру побудови, зміст навчального матеріалу передбачав поглиблене вивчення та закріплення основ

економічних знань на різних ступенях шкільної підготовки, починаючи з нульового (1 – 4 класи) і завершуючи вищим, третім рівнем (10 – 11 класи).

В середині 90-х рр. було розроблено та впроваджено у практику роботи декілька експериментальних практично зорієнтованих курсів для учнів 5 – 9 класів загальноосвітніх шкіл. Однією з таких програм можна назвати «Основи сімейної економіки та малого бізнесу» (автор М.І. Карліна) для учнів 8 – 9 класів [209]. Завданнями зазначеної програми є: дати школярам уявлення про основи сімейного господарювання; ознайомити з впливом ринкової економіки на сімейне господарство та формами його соціального захисту з боку держави; дати учням первинні знання щодо малого бізнесу і т. ін. Програмою передбачається, що учні повинні вміти « ...визначати основні статті витрат та доходів сім'ї; визначати пільги щодо оподаткування...та комунальних послуг» [там же, с. 12] і таке інше. Але в програмі, вважаємо, є дещо завищеними вимоги до знань учнів 9 класу, наприклад вказується на те, що він повинен... готувати основні документи для створення малого підприємства; ...створити фермерське господарств; створити мале підприємство в торгівлі» [там же, с. 13].

Зазначимо, що упродовж 90-х років було накопичено значний досвід економічного навчання, підготовлено декілька варіантів підручників та навчальних посібників для школярів, педагогічні вузи розпочали підготовку вчителів з відповідною спеціалізацією.

Наступним важливим кроком у становленні та розвитку економічної підготовки школярів стала розробка проектів Концепції змісту економічної освіти [128]. У концепції передбачено викладання економіки, як обов'язкового навчального предмету, у 8 – 12 класах, але разом з тим елементи економічних знань, автори концепції пропонують запроваджувати з початкової школи. Документом передбачалося: вивчення економіки розпочинати з базових економічних концепцій і завершувати прикладними економічними дисциплінами; широко використовувати міжпредметні зв'язки з метою сприяння синтезу економічних знань учнів і підвищення загального

рівня економічної освіченості педагогічного колективу; впроваджувати нові активні, практично зорієнтовані форми економічної підготовки учнів [199].

У сучасних умовах економічна підготовка школярів ґрунтується на вимогах Державного стандарту базової і повної середньої освіти, який містить: базовий навчальний план; загальну характеристику інваріантної та варіативної складових змісту базової та повної середньої освіти; державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів. Ці вимоги подано за галузевим принципом у вигляді семи освітніх галузей: мова і література, суспільствознавство, естетична культура, математика, природознавство, здоров'я і фізична культура та технології, що є органічним продовженням змісту відповідних освітніх галузей Державного стандарту початкової освіти. Зміст кожної освітньої галузі структурується і реалізується у системі відповідних навчальних предметів та курсів.

Державний стандарт з економіки є складовою освітньої галузі „Суспільствознавство”. На підставі цього стандарту нині розробляються різноманітні навчальні програми, створюються підручники, навчальні посібники та інші дидактичні матеріали, в яких реалізуються сучасні педагогічні концепції й положення економічної освіти. Стандарт дає можливість формувати навчальні програми економічного напрямку з максимальним урахуванням інтересів і потреб дітей, батьків, регіональних особливостей, рівня підготовленості та віку школярів. При цьому вибір року початку навчання та його термін є прерогативою закладу освіти [208].

У зазначеному документі передбачено трирівневий підхід стосовно організації шкільної економічної освіти, що має на меті забезпечити послідовність та неперервність економічної підготовки школярів. Наступність вивчення економічних знань відображено у структурі навчальних курсів, що мають яскраво виражений лінійно-циклічний характер. Відповідно до цього формуються завдання економічної підготовки шкільництва на кожному етапі організації навчально-пізнавальної діяльності.

Відповідно до документу, у початковій школі (1 – 4 класи) діти повинні отримати початкове уявлення про навколишнє економічне середовище. На цьому етапі необхідно закласти основи економічної культури й освіченості.

Основним завданням економічної підготовки учнів основної школи (5 – 9 класи) є: послідовне розширення економічного світогляду; засвоєння досвіду самостійного прийняття рішень на основі попередньо проведеного аналізу й економічного обґрунтування; усвідомлення наявних економічних зв'язків, що існують у суспільстві з ознаками ринкової економіки між людиною, родиною, державою; розуміння впливу економічного середовища на поведінку виробника, споживача, інвестора; набуття умінь практичного застосування знань у процесі аналізу подій економічного життя громади, суспільства.

Зміст економічної освіти учнів старшої школи (10 – 12 класи) передбачає: поглиблене засвоєння комплексу універсальних економічних категорій та законів; вивчення способів отримання інформації економічного характеру (робота з економічною літературою, періодичними виданнями, у мережі Інтернет тощо); набуття досвіду планування подальшої життєвої траєкторії (освіта – праця – кар'єра).

Як відомо, з 2001/2002 навчального року «Основи економіки», як окремий предмет, було включено до навчальних планів загальноосвітніх шкіл (наказ Міністерства освіти і науки України за № 342 „Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001 – 2002 та 2004 – 2005 навчальні роки” від 25.04.2001 року) [208]. Також, Міністерством освіти та науки України як базові пропонуються програми «Основи сімейної економіки та бізнесу» для 8-9 класів та курс «Економіка» для 10-11 класів, на вивчення яких відводиться по 1 годині на тиждень. [209].

У процесі економічної освіти та економічного виховання учнів особливе місце посідає курс «Основи економіки», який вивчається учнями у 10 класі, і знайомить їх із економічною дійсністю, дає уявлення про

закономірності розвитку виробництва, знайомить із різними формами і методами господарювання.

МОН України рекомендувало запроваджувати в старшій школі Типові навчальні плани (наказ МОН України за № 306 від 20.05.2003 р.), з метою забезпечення профільної прикладної та початкової професійної спеціалізації навчання, поглиблення та розширення змісту профільних предметів економічного спрямування, передбачалося вивчення предмету «Основи економіки» як інваріантної складової навчального плану у 10 або 10 – 11 класах загальноосвітніх навчальних закладів [129]. Інваріативна частина діючих базових навчальних планів сільської загальноосвітньої школи передбачає також вивчення у старших класах курсу «Основи фермерської діяльності».

Разом з тим були рекомендовані програми навчальних курсів та факультативів, вивчення яких здійснюється в межах варіативної складової змісту освіти, це програми для 10–11 класів: «Основи підприємницької діяльності» (автори: З.С.Варналій, В.І.Сизоненко), «Власна справа (Основи малого бізнесу)» (автор: Г.О. Горленко), «Основи менеджменту» (автор: Г.О. Горленко), «Основи інтелектуальної власності» (автори: П.М. Цибульов та ін.), «Прикладна економіка» (Джуніор Ечівмент Україна).. На сьогодні розроблено досить багато програм факультативних курсів, курсів за вибором, що передбачають ознайомлення учнів із основами сучасного сільськогосподарського виробництва за рахунок годин, передбачених варіативною частиною базового навчального плану. Завдяки елективним курсам економічного спрямування учні ознайомлюються на допрофесійному етапі з основами майбутньої професійної діяльності. Такі курси сприяють розвитку інтересів і професійних прагнень, усвідомленню своїх можливостей

В 2005 році школи почали працювати за новою програмою для трудового навчання «Основи сучасного виробництва» 5-12 класи. [210]

Програмою передбачено вивчення економічних засад сучасної виробничої діяльності. Для вивчення пропонуються наступні теми: власність

як економічна категорія; класифікація підприємств в умовах ринкової економіки; підприємництво в умовах ринку; основні фонди підприємства та їх структура; зношування основних виробничих фондів; оборотні фонди підприємства; джерела формування оборотних засобів; собівартість продукції підприємства; прибуток і рентабельність підприємства; маркетинг; менеджмент тощо.

У результаті вивчення даного курсу учні мають отримати уявлення про сутність ринкового механізму господарювання, підприємницьку діяльність людини у сфері бізнесу, поглибити знання про прибуток, режим економії, собівартість продукції, продуктивність праці, ресурсозбереження та безвідходне виробництво.

Зазначимо, що в основній школі (5 – 9 класи) економічна підготовка учнів реалізується також через інтеграцію економічних знань у зміст програмного матеріалу з географії, історії, математики, правознавства. З 2005 навчального року у 6–11 класах запроваджено курс «Економічна і соціальна географія України». Цей курс розглядає соціально-економічні особливості розвитку нашої держави. Курс спрямований на розвиток економічного мислення школярів, яке ґрунтується на цілісному уявленні про взаємозалежність галузевого та територіального розвитку господарства. На уроках географії школярі мають можливість ознайомитися з методикою проведення господарської оцінки природних запасів надр, основами моделювання раціональної територіальної структури виробничої діяльності; на уроках математики – кількісно виразити вплив різних чинників на економічну ефективність та результативність прийнятих господарських рішень, що сприяє формуванню початкових умінь економічного та фінансового аналізу; зміст програмного матеріалу з фізики, біології та хімії передбачає можливість ознайомити школярів з економічною ефективністю та впливом на довкілля виробничих процесів.

Важливим є, розширення економічного світогляду, набуття учнями основної школи нових знань з економіки і підприємництва, завдяки

впровадженню елективних курсів, які функціонують, в основному, за типовими навчальними програмами:

Подорож у світ економіки. Програма для 5 – 6 кл. Автори: Т.Г. Гільберт та ін. Заняття за цією програмою передбачають ознайомлення школярів з основами економічних знань, формування економічного способу мислення, здатності орієнтуватися в повсякденному житті та приймати обґрунтовані рішення. Програма розрахована на 68 год.

Початки економіки. Програма для 5 – 7 кл. Автор: Ю.В. Бицюра.

Головним завданням курсу є набуття учнями економічних понять, з якими вони зустрічаються в повсякденному житті. Програмою передбачені ділові ігри, екскурсії, виконання моделюючих вправ, розв'язування задач економічного змісту. На вивчення курсу відведено 105 год. (1 год. в тиждень).

Підприємництво у дії. Програма для 7 – 9 кл. „Джуніор Ечівмент Україна” (за ред. І.Ф. Радіонової).

Навчальні заняття за цією програмою покликані допомогти учням пізнати основні характеристики ринкової економіки, місце та роль підприємництва в економічній системі країни. Учні повинні опанувати основні етапи організації бізнесу, виробництва продукції та маркетингових досліджень, усвідомити важливість соціальної відповідальності бізнесу.

Міжнародний ринок. Програма для 7 – 9 кл. „Джуніор Ечівмент Україна” (за ред. І.Ф.Радіонової).

Основний зміст програми спрямований на висвітлення важливості природних, людських та капітальних ресурсів для різних країн, їх вплив на культуру та економіку в цілому

Основи споживчих знань. Програма для 8 – 11 кл. Автор: І.В. Шебулдаєва

Навчальний курс має загальноосвітній характер, тому може вивчатися як в основній, так і в старшій школі. Закладаючи правові основи знань споживачів, ця освітня програма покликана сприяти розвитку навичок розумної споживчої поведінки. Виховна мета курсу полягає у формуванні

розуміння прав і свобод особистості, задекларованих законодавчими актами, та необхідності персональної відповідальності за протиправні вчинки

Ділова активність. Програма для 8 – 9 кл. Розробник: авторський колектив зі Львова та Львівської обл.

Основною метою навчального курсу є формування активності, гнучкого підходу у прийнятті рішень, підприємливості, відповідальності.

Навчальні заняття повинні допомогти учням краще пізнати себе, свої сильні та слабкі сторони як особистості, як громадянина.

На сьогодні, формування нового економічного мислення, фактично стало в нинішніх умовах соціальним замовленням суспільства.

Основними завданнями економічної підготовки в основній школі є:

- засвоєння учнями систематизованих економічних знань, умінь і навичок економічної діяльності; спрямування на вироблення економічної свідомості, світогляду, поглядів і переконань; розвиток економічного мислення;
- осмислення свого індивідуального економічного потенціалу, формування стійких навичок свідомої економічної поведінки і мислення, позитивних особистих рис, вироблення активної життєвої позиції;
- розвиток пізнавального інтересу до проблем економіки, постійної потреби в економічних знаннях, соціальна адаптація дитини.

Викладання економіки в 5-9 класах загальноосвітньої школи може бути організоване за рахунок шкільного компонента освіти за програмами «Подорож у світ економіки», для учнів 5–6 класів, «Сімейна економіка», 7 клас, «Людина і світ професій», 8 клас, «Основи економіки», 8–9 клас, (авт. Н. Крупська), «Особистісна готовність учнів до вибору професій економіко-підприємницької сфери», 9 клас, «Ділова активність», 9–10 класи.

Інтеграція економічних і правових питань в 8–9 класах може бути представлена факультативними курсами на основі законодавства про захист прав споживача. Для викладання цих курсів рекомендується використати

програму «Основи споживчих знань», яка має навчально-методичне забезпечення: навчальний посібник та практикум для учнів. Споживча освіта має стати складовою формування громадянина демократичного суспільства.

Обізнаність щодо прав споживачів, розуміння європейського виміру споживчої політики в Україні є чинниками, що значно збагачують суспільно-економічний компонент освіти. Вміння орієнтуватись на ринку товарів і послуг, знаходити інформацію споживчого характеру, компетентність у сфері реалізації своїх прав мають стати результатами впровадження споживчої освіти.

Нагадаємо, що Постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року №1392, відповідно до статті 31 Закону України «Про загальну середню освіту» затверджено новий Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти.

Установлено, що зазначений Державний стандарт впроваджується в частині базової загальної середньої освіти з 1 вересня 2013, а в частині повної загальної середньої освіти – з 1 вересня 2018 року.

Згідно зазначеного стандарту, основи економіки входять до складу освітньої галузі „Суспільствознавство”, яка включає історичний та суспільствознавчий компонент. Зміст освітньої галузі реалізується шляхом вивчення окремих предметів (історії, права, економіки тощо). Суспільствознавчий компонент у старшій школі передбачає таку змістову лінію як «людина в економічній сфері». Визначено зміст освіти та державні вимоги до рівня економічної підготовки учнів.

Відповідно до стандарту, метою економічної підготовки в системі загальної середньої освіти є така підготовка учнів, яка забезпечить їм достатній рівень життєвої компетентності у сфері економічних відносин на рівні держави, родини та окремої людини.

Зміст шкільного курсу з економіки побудовано таким чином, щоб він зміг реалізувати мету і завдання курсу, сформувати базові знання з основ

економічної науки, познайомити з основними тенденціями розвитку економіки (науки і господарства) на сучасному етапі отримати спеціалізацію з обраного профілю.

Стандартом передбачено, що вивчення економіки в школі має забезпечувати:

- розвиток економічної культури, економічного мислення учнів спрямований на критичний аналіз процесів і результативність діяльності;
- формування умінь самостійно набувати, засвоювати і застосовувати економічні знання, спостерігати і пояснювати сучасні економічні явища;
- розширення уявлень про професійну діяльність у сфері економіки, отримання і закріплення навичок обраного профілю;
- забезпечення рівня економічної підготовки, що дозволить старшокласникам продовжити навчання на економічних факультетах у вищих навчальних закладах.

При організації допрофільного вивчення економіки у 8-9-х класах за рахунок годин варіативної складової навчального плану рекомендується вивчати курс «Моя економіка» (автори Л. М. Кириленко, Л. П. Крупська, І. М. Пархоменко, І. Є. Тимченко).

У класах з поглибленим вивченням економіки пропонується використати програму «Основи економіки» (автор І. І. Климюк) або «Основи економіки» (автори Л. М. Кириленко, Л. П. Крупської, І. М. Пархоменко, І. Є. Тимченко).

У старшій школі економіка як навчальний предмет викладається в класах усіх профілів (окрім економічного) на рівні стандарту, академічному (1 година на тиждень). На профільному рівні економіка викладатиметься у 10-11 класах економічного профілю (3 години на тиждень).

У загальноосвітніх навчальних закладах на рівні стандарту й академічному рівні економіка має такі особливості:

- навчальна дисципліна викладається у 11 класах, програма

розрахована на 35 годин, що охоплюють години вивчення матеріалу на уроках, включно з тими, які призначені для виконання практичних робіт, та резервний час;

- програма включає чотири розділи: «Основи економічного життя суспільства», «Ринкова економіка», «Національна економіка як ціле», «Світова економіка»

Вивчення економіки на профільному рівні передбачає:

- викладання навчального предмета у 10 та 11 класах, програма розрахована на 105 годин, з них — 90 годин на вивчення матеріалу на уроках, 10 — на виконання практичних (лабораторних) робіт, та 5 годин резервного часу;
- програма включає п'ять розділів : «Вступ до економічної теорії», «Фундаментальні поняття ринкової економіки та ринкова інфраструктура», «Теорія і практика підприємницької діяльності», «Національна економіка та роль уряду у її функціонуванні», «Світова економіка та інтеграційні процеси», що охоплюють двадцять чотири теми. [89].

Вважаємо, що уже немало ужито заходів для ефективності економічної підготовки школярів, але залишаються невирішеними низка принципових проблем щодо змісту і термінів навчання економіці, варіативності і різноманітності програм, навчально-методичного забезпечення та контролю за якістю підготовки.

На наш погляд, ефективність економічної підготовки школярів значною мірою залежить від успіхів проведеної роботи на початковому етапі навчання економіці, оскільки саме в ранньому віці інтенсивно формується свідомість дитини, виробляється стереотип мислення, розвиваються відповідні розумові вміння та навички, формуються економічно важливі якості особистості. Вивчення економіки у ранньому віці «допомагає дітям розвинути економічне мислення, освоїти поняттєвий апарат, набути

елементарних навичок, необхідних для орієнтації й існування у сучасному ринковому світі, створити фундамент для поглибленого вивчення економіки у старших класах, а також формує потребу у набутті нових економічних знань» [283, с. 11].

Потреба в економічних знаннях, оволодінні практичними навичками економічної діяльності та соціально-психологічній підготовці підростаючого покоління у сучасних умовах значно зросла і її ігнорування школою неприпустиме. У період структурних економічних змін, постала необхідність адаптації дітей і підлітків до нових соціально-економічних умов, однак у навчальних планах більшості українських шкіл відсутній спеціальний предмет, який допомагав би вирішувати це складне завдання.

Розвиток ринкової економіки в Україні призводить до необхідності формування в школярів установки на постійне професійне зростання, готовності до періодичної зміни професії та виду діяльності.

На сьогодні економічна підготовка, здебільшого, відірвана від практичної діяльності, зокрема від реальної суспільно корисної продуктивної праці, тому для більшості школярів трудова діяльність асоціюється лише з непривабливою фізичною роботою; серед педагогів і батьків донині точаться дискусії щодо необхідності оплачувати виконану дитиною працю (навчальну, фізичну, з допомоги й самообслуговування тощо); економічний бік праці залишається осторонь від свідомості учнів, внаслідок цього вони не володіють базовими економічними поняттями, не одержують достатніх економічних знань, не набувають навичок й умінь економічної діяльності.

Більшість педагогів сутність економічного виховання зводять лише до виховання ощадливості; це, безумовно, важливо і необхідно здійснювати, однак лише цим аспектом не вичерпується складна система економічної підготовки.

Вважаємо, що уникати вирішення цих проблем неможливо, адже повсякденне життя ставить економічно складні вимоги до учнів, тому економічна підготовка є провідним засобом підвищення економічної

культури особистості і суспільства, істотно підвищує шанси школярів на життєвий успіх, дозволяє їм зайняти активнішу, свідому громадянську позицію, розширює діапазон застосування здібностей, сформованих економічних знань й умінь, навичок, економічно значущих якостей особистості.

Економічні знання передбачають вміння аналізувати, виділяти суттєве, порівнювати, доводити певні положення, встановлювати взаємозв'язки між предметами, оперувати поняттями, робити висновки і узагальнення, давати оцінки вивченим фактам та подіям. Формування економічних знань має забезпечити оволодіння певною сукупністю вмінь розумової діяльності. Це перш за все: вміння оперувати економічними поняттями, виділяти ознаки цих понять; вміння орієнтуватися у питаннях економічного життя країни, пояснювати сутність економічних процесів та явищ; вміння науково оцінювати суспільно-економічні явища – виявляти їх протиріччя, простежувати зв'язок і взаємовплив між продуктивними силами й виробничими відносинами, встановлювати причини прогресу й застою в господарстві; вміння аналізувати й узагальнювати матеріал з економічних питань, економічні процеси, факти та явища економічної дійсності, господарської практики, аналізувати важливі економічні показники: продуктивність, норма, собівартість та ін.; критично їх оцінювати; вміння знаходити зв'язки між економічною діяльністю людей, матеріальним виробництвом й іншими боками суспільного життя.

Задля успішної розумової діяльності, необхідно в процесі економічної підготовки особливу увагу приділити формуванню розуміння того, що: основою матеріально-процвітаючих країн є розвинені ринкові механізми; ринкова економіка – це життєво необхідний засіб подолання нашої економічної кризи; побудова ринкових механізмів в українській економіці – важка, суперечлива і тривала справа; для створення ринкової економіки потрібні спеціалісти-професіонали, люди з економічним способом мислення, в основі якого сформовані міцні економічні знання, вміння навички,

економічно значущі якості особистості. Адже метою формування економічних знань, вмінь і навичок є найдоступнішими і найцікавішими методичними засобами й прийомами розвинути в учнів основи економічного мислення і закріпити його на рівні поведінки.

Економічна підготовка має сприяти досягненню таких цілей: засвоєння учнями соціально необхідного мінімуму систематизованих економічних знань як бази формування сучасної економічної культури особистості; сприяння учням у набутті стійких навичок самостійного аналізу й оцінки найпоширеніших явищ, зв'язків, принципів ефективного господарювання; формування і розвиток соціально зрілої творчої особистості, здатної до свідомого вибору..

Вважаємо, що враховуючи ті зміни, що відбулися в нашій країні, особливо в аграрному секторі, необхідно перш за все дати школярам уявлення про економічні закономірності розвитку суспільства з ринковим механізмом господарювання, про економічну систему України, про особливості технологій сільськогосподарського виробництва. Важливо розібратись у суті нових відносин власності, зрозуміти їх місце у системі суспільних відносин. Велику увагу слід приділити закономірностям і законам розвитку товарно-виробничих відносин, механізму ціноутворення, осмисленню та впровадженню досягнень науково-технічного прогресу, раціональному використанні техніки, засвоєнню об'єктивних законів та умов ринкової економічної системи – свободи вибору для споживача й виробника, конкуренції, ролі особистого успіху.

Ми схильні вважати, що позитивне вирішення проблеми економічної підготовки засобами лише однієї дисципліни є вкрай проблематичним. Тому вчитель повинен уміти долати міжпредметні бар'єри й орієнтуватися на міждисциплінарне пізнання [81]. Така побудова освітнього процесу відображає єдність об'єктивного світу і творить цілісність процесу наукового пізнання. Припускаємо, що розширити коло методів, форм та засобів економічного виховання й освіти учнівської молоді в системі навчально-

виховного процесу національної школи можна лише за умови комплексного підходу до побудови освітньої моделі економічної підготовки учнів 5–9 класів. Перспективною, на наш погляд, видається інтеграція знань економічної науки у навчальні предмети таких освітніх галузей, як «Суспільствознавство», «Математика», «Природознавство» та «Технологія».

Такий інтегративний підхід має сприяти: 1) формуванню цілісності знань на основі сучасного наукового світосприйняття (освітня функція); 2) розвитку системного мислення та пізнавальної активності учнів на основі багатоаспектнісного підходу у пізнанні досліджуваного об'єкта (розвивальна функція); 3) розумінню наявності взаємоумов та взаємозалежностей матеріального світу (виховна функція); 4) покращенню координації навчально-методичної та виховної роботи школи, виробленню єдиних вимог та підходів до освітньої підготовки школярів, згуртуванню педагогічного колективу як цілісного організму, здатного вирішувати поставлені освітньо-виховні цілі (організаційна функція).

Отже, школярам необхідні знання основ економіки, які допоможуть усвідомити процеси, що відбуваються в країні, причини кризових явищ та протиріч, з інших позицій розглянути ті процеси, які відбуваються в нашому суспільстві, зорієнтуватись у соціально-економічних умовах країни, адекватно оцінити свої можливості й перспективи працевлаштування.

На наш погляд досить, перспективною є інтеграція економічних знань в зміст освітньої галузі «Технологія». Зауважимо, що економічна підготовка учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці, має на меті не лише спробу підсилити чисто економічні акценти шкільної освіти, а передовсім підвищити рівень наукових та світоглядних знань учнів основної школи про виробництво та його роль у житті людини, перспективні шляхи розвитку, вплив на довкілля, заходи щодо подолання негативної дії виробничої діяльності.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз досліджень, присвячених економічній підготовці учнів показав, що основними завданнями економічної підготовки учнів загальноосвітнього навчального закладу в умовах ринкової економіки є: формування в умовах спеціально організованої навчальної діяльності економічних знань і умінь, які необхідні для конкурентоспроможності майбутніх випускників на ринку праці; розвиток економічно важливих якостей особистості, які підвищують адаптацію молоді в сфері виробництва.

На основі аналізу теоретичних засад і практичної реалізації освітніх завдань нами визначено, що економічна підготовка учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці – це цілеспрямований педагогічний процес, що передбачає оволодіння сукупністю економічних знань, умінь та навичок, формування в особистості якостей, необхідних для життя і праці в умовах ринкової економіки, успішної самореалізації в суспільстві.

У процесі дослідження з'ясовано, що структура економічної підготовки учнів включає взаємозв'язок з економічною освітою та передбачає економічне навчання і виховання. Тому економічну освіту ми розглядаємо як цілеспрямований процес і результат економічного навчання і виховання, спрямований на здобуття кваліфікації за відповідним напрямом підготовки з економіки і підприємництва.

Встановлено, що економічне навчання учнів – це процес, спрямований на засвоєння необхідного мінімуму базових економічних знань, умінь, навичок, розвиток здібностей до самоосвіти; економічне виховання – організована педагогічна діяльність, спрямована на удосконалення якостей особистості, що виявляються в адаптаційній мобільності, адекватній

позитивній самооцінці, прагненні до самовиховання, осмисленні свого індивідуального економічного потенціалу, формуванні усвідомленої громадянської економічної поведінки, що сприятиме забезпеченню позиції вихованців як економічно активних членів суспільства.

Аналіз наукових і методичних джерел з питань здійснення економічної підготовки учнів дозволяє стверджувати, що вона реалізується у трьох напрямках.

Для першого характерна економізація загальноосвітніх дисциплін, що теоретично дозволяє вирішувати завдання економічної підготовки за рахунок використання міжпредметних зв'язків. Проте переважна більшість педагогів не підготовлені для реалізації цього напрямку.

Другий напрям характеризується вирішенням завдань економічної підготовки в процесі допрофесійного та профільного навчання учнів основної та старшої школи. Економічна підготовка розглядається як необхідна складова поглибленої підготовки до майбутньої професії або подальшого навчання.

Третій напрям передбачає включення до змісту шкільної освіти окремого предмета або декількох відповідних курсів, які б сприяли вирішенню освітньо-виховних завдань цього напрямку.

У педагогічній практиці економічна підготовка здійснюється в навчальних закладах різних типів (загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих) у процесі вивчення загальноосвітніх предметів, позаурочної діяльності, гурткової роботи, продуктивної праці, професійної підготовки тощо.

Проведений історичний аналіз економічної підготовки учнів показав, що її впровадження в навчальних закладах здійснювалося в декілька періодів, кожний з яких був обумовлений особливостями соціально-економічного розвитку суспільства. Встановлено, що лише на початку 1990-х рр. економічна підготовка учнів стала реалізуватися в процесі вивчення спеціальних курсів з економіки. Поглиблену економічну підготовку учнів

було розпочато на базі спеціалізованих класів економічного профілю. Ретроспективний аналіз досвіду економічної підготовки учнів сприяв осмисленню сучасних проблем економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці.

Аналіз сучасного стану вивчення економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці в загальноосвітній школі показав, що діючі навчальні програми з технологічної підготовки і посібники з методики трудового навчання недостатньо орієнтують учителя на здійснення економічної підготовки в галузі сільськогосподарського виробництва, тобто того виробничого середовища, в якому живуть і трудяться учні сільської місцевості. Окрім цього, більшість педагогів недостатньо ефективно використовують можливості програмного матеріалу для економічної підготовки учнів, у вчителів не сформовані навички осмислювати під економічним кутом зору матеріал, що включений до програми та підручників. Можливості змісту економічної освіти використовуються недостатньо та мають безсистемний характер.

У ході дослідження виявлено, що реальний стан економічної підготовки учнів 5–9 класів у загальноосвітніх навчальних закладах потребує визначення і належного забезпечення педагогічних умов для її здійснення.

Розділ 2

ШЛЯХИ ТА ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ 5–9 КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ОСНОВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАЦІ

2.1. Структурно-функціональна модель формування знань, вмін та навичок в учнів 5–9 класів

Аналіз процесу формування економічних знань слід проводити у двох аспектах: змістовому та процесуальному. Змістовий аспект полягає у теоретичному дослідженні сутності економічних знань, їх видів та якостей; процесуальний – у визначенні та обґрунтуванні моделі організації процесу їх формування.

Процес формування економічних знань школярів перш за все вимагає ретельного дослідження сутності економічних знань та знання взагалі.

Знання – поняття широке і в літературі визначається неоднозначно. Так, в одному словнику воно трактується як «...відображення об'єктивної дійсності», тобто розглядається з точки зору не процесу, а результату [135, с.95].

Інший словник визначає знання як «ідеальне відтворення в мовній формі об'єктивних закономірних зв'язків практично зміненого світу» [269, с.136]. Всі ці визначення правильні і разом з тим недостатні для педагогіки, бо для неї важливі не тільки наслідки засвоєння, знання як результат, а і сам процес засвоєння, який має свої етапи.

Так, І.Я. Лернер зазначає, що перший етап полягає в усвідомленому сприйманні інформації про об'єкт засвоєння та її запам'ятовування, а знання на цьому етапі – це усвідомлено сприйнята і зафіксована в пам'яті об'єктивна інформація про ті чи інші об'єкти дійсності. Другий етап засвоєння – це

засвоєння способів застосування знань за зразком, а знання, які формуються – знання способу дії. Третій етап засвоєння полягає у готовності учня творчо застосовувати засвоєну інформацію в новій незнайомій йому ситуації, а знання – це усвідомлена інформація на рівні творчого її застосування [142, с.17-18].

Тобто, знання – це систематизована наукова та загальнолюдська інформація, яка свідомо засвоюється й підтверджується реальною практичною діяльністю учнів. Це особлива форма духовного досягнення дійсності.

З урахуванням структури об'єкта соціального пізнання Л.С. Бляхман [34, с.142], О.М. Камишанченко [112, с.14], Г.С. Костюк [126, с.273], А.В. Усова [266, с.48] та інші вважають доцільним трактувати поняття «економічні знання» як перевірений практикою результат пізнання економічної дійсності, адекватне відбиття її в мисленні учнів через сукупність уявлень, понять, суджень, законів, теорій, ідей.

Виходячи з цього, уявлення відбивають переважно зовнішні боки, зв'язки, відношення предметів, явищ дійсності, що дані безпосередньо в чуттєвому пізнанні [108, с.273].

Разом з тим, поняття розкриває істотні властивості предмета, які ми не завжди можемо уявити. Воно виражає суть явищ, предметів шляхом відволікання від усього несуттєвого, другорядного. Для понять характерне проникнення в суть предметів, що вивчаються, вихід за межі явищ, що сприймаються, і перехід в область таких боків: зв'язків об'єктів, що не піддаються безпосередньому чуттєвому сприйманню, а пізнаються за допомогою теоретичного мислення [246, с.48].

Одночасно закони формуються через системи понять і розкривають сталі зв'язки між ними. Теорія узагальнює дані з метою пояснення кола явищ, фактів із єдиної точки зору [246, с.48]. Основи теорії включають поняття, закони й наслідки.

Виходячи з цього, економічні закони відображають суттєві зв'язки

предметів і явищ дійсності, процесів реального життя. До основних економічних законів слід віднести закон вартості, закон зайнятості, закон попиту і пропозиції, закон зростання продуктивності праці та інші.

Основою всіх інших знань, є знання про факти оскільки вони відображають безпосередню реальну дійсність. Сюди ми відносимо ті події та результати, які є реальними. Без знання фактів в економіці неможливе усвідомлення законів, теорій, тобто відображення реальних економічних зв'язків між явищами.

Економічні теорії охоплюють значну сукупність фактів і законів, що пов'язують їх, вносять систему в уявлення особистості, формують економічне мислення, економічну свідомість, дозволяють підводити під загальне поняття відповідний клас конкретних явищ.

Методологічні знання постають у двох видах: знання про загальні методи дослідження (експериментальні, теоретичні) та знання про методи передачі наукової інформації.

В системі економічних знань мають місце міжпредметні знання, тобто знання з різних наук. Для економіки це можуть бути знання з математики (знання правил обліку, розрахунків, вміння будувати і аналізувати графіки), фізики (знання законів природи та їх вплив на розвиток техніки), хімії (хімічні відкриття та їх вплив на ефективність виробництва), географії, тощо.

Оціночні економічні знання характеризують норми ставлення особистості до тих чи інших економічних об'єктів, значення їх в тій чи іншій сукупності чи системі об'єктів. Цей вид знань важливий для формування системи ціннісних орієнтацій школярів. Оціночні знання необхідні для виховання емоційно-ціннісного ставлення учнів до одержання знань, для аналізу економічних явищ із суб'єктивної точки зору.

Запропоновані види знань поділяють на теоретичні і фактичні. Теоретичні – це поняття, системи понять, абстракції, теорії, гіпотези, закони. Фактичні знання – це одиничні поняття (знаки, цифри, букви, економічні назви, події, історичні особи).

За сучасного рівня знань усі перераховані їх види взаємопов'язані та взаємозумовлені. Тільки в сукупності всі види знань забезпечують виконання ними своїх функцій, тобто знання слугують:

- основою уявлення про дійсність. Оскільки все у світі є системним, то і знання, які описують різноманітність форм навколишнього світу, взаємозв'язки та взаємозумовленості його компонентів, мають бути системними;
- базою формування відношення до об'єктів дійсності. Для виконання цієї функції необхідна міцність економічних знань, бо без сформованих міцних знань про те чи інше економічне явище не може виникнути установка до нього;
- орієнтиром під час визначення учнем напрямків своєї діяльності – практичної та духовної. Для цього економічні знання мають бути дієвими. До того ж, ріст дієвої основи знань відповідно розширює можливості їх використання, що, в свою чергу, веде до зростання активності та самостійності особи в різних видах діяльності.

Важливим елементом вважається дієвість знань, яка проявляється у вільному оперуванні знаннями, а також в умінні самостійно ставити та вирішувати завдання, проблему” [105, с.33], також проявляється в умінні застосовувати знання при вирішенні практичних завдань у суспільно-корисній праці, в житті класного колективу, у спілкуванні з товаришами, тобто завдань не тільки навчального, але й життєвого характеру” [15, с.72].

Сформовані економічні знання передбачають уміння аналізувати, виділяти суттєве, порівнювати, доводити певні положення, встановлювати взаємозв'язки між предметами, оперувати поняттями, робити висновки і узагальнення, давати оцінки вивченим фактам та подіям. [111, с.27].

Таким чином, враховуючи вищесказане, процес формування економічних знань має забезпечити оволодіння певною сукупністю вмінь розумової діяльності. До їх числа належать: вміння оперувати економічними поняттями, виділяти ознаки цих понять; вміння орієнтуватися у питаннях

економічного життя країни, пояснювати сутність економічних процесів та явищ; вміння науково оцінювати суспільно-економічні явища – виявляти їх протиріччя, простежувати зв'язок і взаємовплив між продуктивними силами й виробничими відносинами, встановлювати причини прогресу й застою в господарстві; вміння аналізувати й узагальнювати матеріал з економічних питань, економічні процеси, факти та явища економічної дійсності, господарської практики, аналізувати важливі економічні показники: продуктивність, норма, собівартість та ін.; критично їх оцінювати; вміння знаходити зв'язки (прямі і опосередковані) між економічною діяльністю людей, матеріальним виробництвом й іншими боками суспільного життя.

Формування економічних знань школярів відбувається у процесі засвоєння змісту економічної освіти, який включає досвід емоційно-чуттєвого ставлення до соціально-економічних явищ, самі економічні знання, вміння, навички та досвід творчої економічно-доцільної діяльності.

Досвід емоційно-чуттєвого ставлення до оточуючого світу регулює економічні відносини у сфері виробництва й праці. Саме цей елемент змісту економічної освіти в найбільшій мірі зумовлює розвиток мотиваційного компоненту розумової діяльності.

Другим елементом є знання. Вони представляють собою інформацію про предметний зміст дійсності, у даному випадку економічної.

Соціальний досвід поруч із знаннями, що представляють теоретичну інформацію про оточуючу дійсність, включає і способи діяльності, які є результатом практичного засвоєння світу. Знання про них містяться в першому компоненті, без них неможливо свідомо оволодіти способом діяльності, але треба засвоїти досвід їх використання на практиці. Тільки після засвоєння цього досвіду можна говорити про навички або вміння особистості. Вони включають у себе знання про спосіб дії та досвід його здійснення.

Таким чином, третім елементом змісту економічної освіти є досвід здійснення способів діяльності. У сукупності обидва елементи формують

навички та вміння організації економічної діяльності. Причому відбір способів діяльності для включення їх у зміст економічної освіти передбачає врахування необхідності підготовки школярів до основних сфер економічної діяльності: побутової, професійної та ін.

Знання й уміння не вичерпують зміст освіти, тому що вони не вичерпують змісту соціального досвіду. В соціальний досвід, який накопичило суспільство за свою історію, входять не тільки знання, не тільки досвід реалізації способів діяльності, але й особливий досвід творчої діяльності. Він передбачає творчий рівень засвоєння знань і застосування вмінь та навичок у практичній діяльності. Творчі потенції людини не визначаються лише досвідом. Знання розширюють сферу творчої діяльності, масштаби проблем, що вирішуються, але можна стати творчою людиною і на основі обмеженого обсягу знань. Отже, зміст досвіду творчої діяльності відносно самостійний. Він відрізняється від способів діяльності, що передбачаються вміннями. Різниця полягає в тому, що способи діяльності, засвоєння яких формують навички та вміння, можна показати або викласти поелементно.

За таких умов, активний пошук педагогічного інструментарію для побудови ефективного навчального процесу як основної домінанти в освітній підготовці підростаючого покоління, є актуальною потребою та нагальною вимогою сьогодення. Особливого статусу у цьому процесі набуває моделювання – один із науково обґрунтованих способів пізнання навколишнього світу і людей, що живуть у ньому. Виходячи з цього, моделювання визначаємо, яке процес побудови моделі об'єкту і дослідження його властивостей шляхом дослідження моделі. Моделювання передбачає два основних етапи: розробка моделі, її дослідження та висновки.

Поняття моделі розглядалося у дослідженнях К. Плиско [202], В. Штофа [281] та ін.

В. Штоф називає моделлю «будь-яку систему, яка є уявною або реально існує, та знаходиться у взаємозв'язку з іншою системою». К. Плиско

стверджує, що «модельовання дає змогу уявити об'єкт, проникнути в його глибину, розпізнати складові елементи й описати важливі теоретичні питання досліджуваної проблеми» . Модельовання ефективно використовується в різних галузях науки, зокрема і в педагогіці, де відображає реальний педагогічний процес або явище.

Слово «модель» походить від латинського слова «modus, modulus», що означає: міра, образ, спосіб і т. п. У філософському словнику «модель» (лат. modulus – міра, зразок) – об'єкт-замісник, який в певних умовах може замінювати об'єкт-оригінал, відтворюючи його властивості і характеристики. Відтворення здійснюється як в наочній (макет, пристрій, зразок), так і в знаковій формах (графік, схема, програма, теорія).

У великому психологічному словнику модель окреслено як «спрощений уявний або знаковий образ об'єкту або системи об'єктів, що використовується як їх «заступник» [35, с. 76].

В оксфордському тлумачному словнику «модель» окреслено як «ідеал, стандарт, приклад, встановлений як гідний імітації або копіювання» [187, с. 76].

У тлумачному словнику російської мови термін «модель» має таке визначення: «зразковий екземпляр, з якого знімається копія, зразок для виготовлення чого-небудь; відтворення або схема чого-небудь, зазвичай в зменшеному вигляді; допоміжний об'єкт (або система), замінюючий об'єкт, що вивчається, представлений в найбільш загальному вигляді». Існує ряд загальних вимог до моделей: адекватність – досить точне відображення властивостей об'єкту; повнота – надання одержувачеві всієї необхідної інформації про об'єкт; гнучкість – можливість відтворення різних ситуацій у всьому діапазоні зміни умов і параметрів; трудомісткість розробки має бути прийнятною для наявного часу і програмних засобів.

Модель у методології науки – це речова, знакова або уявна система, що відтворює принципи внутрішньої організації та функціонування, а також певні властивості, ознаки чи характеристики об'єкту дослідження. «Під

моделлю слід розуміти таку уявно представлену або ж матеріально реалізовану систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що в результаті її вивчення отримаємо нову інформацію про цей об'єкт» [281, с. 19].

Враховуючи зазначене, у контексті нашого дослідження, вважаємо за доцільне зупинитися на характеристиці і визначенні поняття система.

У дослідженнях вчених-педагогів, психологів, методистів встановлено, що формування в учнів системи наукових знань займає центральне місце в навчально-виховному процесі. Від якості засвоєння економічних знань залежить розуміння законів, теорій, наукової картини світу, а також здійснення економічної підготовки школярів (П.Р. Атутов, Н.М. Верзилин, Л.И. Дроздов, И.Д. Зверев, Л.В. Загрекова, А.Н. Мягкова, А.В. Усова, С.М. Шабалов, С.Г. Шаповаленко, А.А. Шибанов і ін.). Дослідження П.Р. Атутова показали, що сутність економічних знань становить взаємозв'язок законів і понять наук, що розкривають загальні науково-технічні сторони сучасного виробництва. Так, наукові основи сільськогосподарського виробництва розкриваються в школі в процесі комплексного застосування загальнонаукових знань різного рівня складності й узагальненості у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці.

Система (гр. *systema* - ціле, складене із частин; з'єднання) – багато елементів з відношеннями і зв'язками між ними, утворюючи визначену цілісність.

Під системою іноді розуміють сукупність тих чи інших предметів, іноді «форму», «вид» тощо. Однак практично в усіх визначеннях підкреслюється, що система являє собою множину (комплекс, групу, сукупність) елементів (предметів, явищ, об'єктів), які виділені (об'єднані) на основі визначеного принципу в певному зв'язку (відношенні) та певним чином взаємодіють між собою [59, с. 14-15].

Наприклад, В.М. Коротов запропонував визначити систему як комплекс взаємодіючих елементів, як множину об'єктів з відношеннями між

ними та їх атрибутами [133, с. 109]. Перше з означень є недостатньо повним, а друге визначає систему в незалежності від дій і мислення особистості та її власної активності.

Вважаємо, що є досить вдалим трактування системи, запропоноване П.К. Анохіним, який розуміє під системою комплекс вибірково залучених компонентів, в якому взаємодія і взаємовідношення набувають характер спільної дії компонентів, спрямованої на одержання сфокусованого корисного результату, [11, с. 28].

Систематизація знань базується на дидактичному принципі систематичності і послідовності навчання, що передбачає формування знань учнів у певному порядку, системі, де кожний елемент навчального матеріалу пов'язується з іншими. Тобто вивчення матеріалу відбувається в певній логічній послідовності.

На основі прийнятого у психолого-педагогічній літературі тлумачення, систематизацію знань можна визначити як розумову діяльність, у процесі якої об'єкти, що вивчаються, організуються на основі обраного принципу в певну систему.

Для розуміння системи предмету необхідно у процесі навчання зосереджувати увагу учнів на існуючих різноманітних зв'язках та залежностях між знаннями, їх структурою, властивостями і відповідними фактичними відомостями.

У шкільній практиці систематизація знань являє собою один із видів діяльності вчителя і учнів, спрямованої на оволодіння учнями системою знань, що знаходить відображення в усіх ланках навчального процесу.

Для системно-структурного підходу найбільш важливими являються такі категорії діалектики як система, зв'язок, форма і зміст, частина і ціле, відношення, властивість, а також загальнонаукові категорії, такі як склад, структура, елемент, функція і т.д.

Таким чином, процес розвитку знань – це одночасно процес їх систематизації, процес інтеграції і впорядкування. Самою логікою науки

проблема систематизації знань висувається як одна з актуальних проблем, що вимагають зусиль не тільки філософів, що займаються питаннями гносеології, але і науковців природничих наук, теоретиків і соціологів, бо зростаючий процес теоретизування, породжує ряд практичних завдань як у сфері науки, так і її соціальних наслідках.

Процес систематизації знань повинен включати такі етапи (на кінцевому етапі їх сформованості):

- а) розуміння наукового знання як системи;
- б) визначення логічної структури знання та його підсистем;
- в) виявлення провідних елементів системи знань, їх властивостей та функцій;
- г) встановлення зв'язків між елементами системи [260].

На основі аналізу наукових досліджень фахівців про системні знання, можна зробити висновок, що під системними знаннями слід розуміти знання для яких характерні такі якості:

- усвідомлення учнями внутрішніх взаємозв'язків і логіки економічних знань;
- розуміння економічних понять, родових та видових;
- рухомість знань, вміння їх перебудувати, застосовувати в різних навчальних ситуаціях [37; 71; 70; 103].

Для системи економічних знань характерні такі ознаки:

- цілісність - не зведення системи до суми утворюючих її частин, розгляд її як єдиного цілого;
- структурність – зв'язки і відношення елементів системи упорядковуються в деяку структуру, яка визначає поведінку системи в цілому;
- взаємозв'язок системи з середовищем;
- ієрархічність - кожний компонент може розглядатися як система, в яку входить інша [66, с. 56].

Великий інтерес для нашого дослідження становить пошук шляхів створення оптимальної системи засобів активізації навчання та виявлення

дидактичних умов її успішної реалізації. У контексті системного підходу до аналізу проєктованої моделі процесу формування економічних знань, вмінь та навичок, ми дійшли висновку, що засоби активізації виступатимуть як система за умови, коли їх дія забезпечуватиме активізацію усіх компонентів процесу учіння відповідно до конкретної мети навчально-пізнавальної діяльності.

Зауважимо, що у науково-педагогічних дослідженнях не існує одностайної думки з приводу виділення компонентів діяльності. Беручи за основу головну функцію психіки – керування конкретними процесами людської діяльності, М. Коган виділяє п'ять компонентів: мотиваційний, орієнтаційний, операційний, енергетичний та оціночний [123]. Але на думку Т. Шамова, в моделі М. Когана відсутній змістовий аспект діяльності, який є вкрай важливим, оскільки будь-яка діяльність людини немислима без змісту. Зміст діяльності має значний вплив на мотиваційну сферу й тим самим на вольові якості суб'єкта. Усі компоненти структури управління процесом діяльності (у тому числі й навчальної) автор пов'язує з її змістом, виділяючи у структурі процесу учіння змістово-операційний компонент [274, с. 11].

Дослідницею В.Ф. Паламарчук, наприклад, на основі аналізу розумової діяльності виокремлено наступні компоненти: змістовий, операційний та мотиваційний.

Так, змістовий компонент – це опорні знання, структуровані за рівнями засвоєння та застосування учнями; операційний – сукупність прийомів розумової діяльності (логічні операції або дії, а також їх сукупності, організовані для розв'язання певного класу задач) та деяких методів наукового пізнання, адаптованих до можливостей учнів; мотиваційний – позитивні мотиви навчання – виступає як результат науково-організованого навчально-виховного процесу [196, с. 20].

З.І. Калмикова виділяє словесно-логічні та інтуїтивно-практичні компоненти розумової діяльності [111, с. 21].

На основі теоретичного аналізу проблеми, Л.М. Новікова виділяє

наступні компоненти розумової діяльності при пізнанні економічного досвіду людства:

1. Мотиваційний – спрямованість розумової діяльності на вирішення економічних проблем. Його зміст утворюють основні ідеї економічного буття. Усвідомлення цих ідей як орієнтирів, має досягти рівня установок особистості на їх використання в будь-якій діяльності.

2. Змістовий – сукупність економічних знань, які визначаються умовами суспільного життя.

3. Операційний – способи аналітико-синтетичного мислення, що реалізується шляхом логічних дій (узагальнення, абстрагування, класифікація, індукція, дедукція) на економічному змісті соціального досвіду.

4. Дієво-практичний – досвід творчої економічної діяльності. [183, с. 26].

Дослідниця вважає, що мотиваційний компонент розумової діяльності при пізнанні економічного досвіду людства представляє собою сукупність переконань, мотивів, установок (на використання економічних знань на практиці, здійснення економічного аналізу), орієнтацій (на прибуткове, рентабельне раціональне господарювання), інтересів і визначає перетворення знань у переконання й навички. На цьому рівні відбувається перехід об'єктивно значимого в суб'єктивно значиме. Сформованість мотиваційного компоненту забезпечує готовність до аналізу, осмислення соціально-економічних явищ.

Таким чином, *мотиваційний компонент* містить потреби, інтереси, мотиви, тобто увесь спектр спонук, які стимулюють школярів до дії. Завданням вчителя є сформувати в школярів внутрішню мотивацію учіння, оскільки вона є основою їх цілеспрямованої пізнавальної активності.

Орієнтаційний компонент передбачає сприйняття учнем мети навчально-пізнавальної діяльності, її планування та прогнозування. Основним завданням вчителя є: підвести учнів до розуміння необхідності

планувати шляхи досягнення освітньої мети, усвідомлювати технології процесу навчального пізнання.

Змістово-операційний компонент містить фактичний матеріал, що відображає ознаки та властивості предметів, явищ; а також узагальнені результати суспільно-історичного пізнання світу – поняття, закони, принципи, основні світоглядні ідеї, провідні наукові теорії, етичні й естетичні ідеали, правові норми тощо. Сюди входять також способи і методи навчально-пізнавальної діяльності.

Енергетичний компонент включає увагу, яка сприяє концентрації інтелектуальних та практичних дій навколо головної мети діяльності, а також силу волі, що забезпечує відповідний рівень цілеспрямованої пізнавальної активності.

Оціночний компонент передбачає систематичне отримання школярами зворотної інформації про перебіг їхньої навчально-пізнавальної діяльності. На цій основі здійснюється регуляція цієї діяльності.

Зазначені вище компоненти навчально-пізнавальної діяльності хоч і є відносно самостійними елементами системи активізації процесу учіння, проте усі вони перебувають в діалектичному взаємозв'язку, де відсутність хоча б одного, робить цей процес неповноцінним.

Отже, основними засобами активізації компонентів процесу учіння є перш за все зміст навчання, методи навчання, засоби та форми організації навчально-пізнавальної діяльності [274].

У структурі навчально-пізнавальної діяльності психологи виділяють три основні ланки: мотиваційно-орієнтувальну, змістово-операційну та контрольну-оцінювальну. Таким чином, основними компонентами змісту навчально-пізнавальної діяльності є: мотиви, мета, навчальні дії та дії контролю й оцінювання навчальних досягнень. Навчально-пізнавальну діяльність, як системне утворення, неможливо прирівнювати до жодного з окремих зазначених компонентів, адже «повноцінна діяльність завжди має

відображати єдність, взаємозв'язок, взаємодоповнення та взаємопроникнення всіх її складових (компонентів)» [82, с. 174].

У структуру педагогічної системи формування економічних знань, вмінь та навичок у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці, на наш погляд, повинні входити такі взаємопов'язані компоненти:

- цілі, як причина створення розглянутої педагогічної системи, що містить цілі педагога й учнів як учасників педагогічної взаємодії, спрямованої на формування готовності у школярів до адекватного сприйняття суспільства, виробництва та ін., адаптації їх до життя в умовах ринкової економіки, а також забезпечення рівня підготовки, необхідного для свідомого вибору майбутньої професійної діяльності;

- зміст навчання, як форма відображення основних компонентів соціального досвіду;

- принципи, як певна система засадничих ідей, на основі яких вибудовуватиметься процес формування економічних знань, вмінь, навичок та економічно значущих якостей особистості;

- умови та способи здійснення процесу формування економічних знань, вмінь та навичок, що містять методи і прийоми проведення навчально-пізнавального процесу, а також форми його організації;

- засоби навчання школярів, до яких відносимо технічне, інформаційне та програмне забезпечення.

Виходячи з цього, нами з'ясована сутність основних функцій процесу формування економічних знань, вмінь, навичок та економічно значущих якостей особистості у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці: освітньої, виховної та розвивальної.

Освітня функція передбачає ознайомлення учнів з основними економічними поняттями, які, водночас, є елементами технологічних знань. При цьому економічні знання розглядаються нами як сукупність економічних теорій про зміст, характер та властивості матеріальних благ, їх виробництво, обмін та споживання, про вплив матеріального життя на розвиток суспільства.

Виховна функція полягає у розвитку особистісних якостей школяра – діловитості, підприємливості, відповідальності, здатності до планування діяльності й оцінювання її результатів, вміння раціонального та вмотивованого використання виробничих ресурсів тощо. Виховання цих якостей, у свою чергу, здатне стимулювати попит на знання, розвивати вміння свідомого використання знань у процесі практико-економічної діяльності.

Розвивальна функція передбачає формування умінь практичного використання економічних знань для вирішення конкретних технологічних завдань, удосконалення умінь вибору, на основі усвідомлення короткострокових та довгострокових наслідків, правильних рішень, усвідомлення школярами цілісності наукового знання, розуміння ними єдності та неподільності матеріального світу, формування здатності і готовності до моделювання перспективних шляхів побудови власної життєвої траєкторії.

Враховуючи, вищезазначене та на основі теоретичних узагальнень щодо побудови моделі формування економічних знань, умінь та навичок у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці нами з'ясовано, що відбір змісту економічних знань має ґрунтуватися на системі основоположних ідей, тобто принципах, на основі яких вибудовуватиметься навчальний процес. Їх сутність має бути зумовлена «самою практикою навчального процесу, яка не лише апробує цінність того чи іншого постулату, а й підказує шляхи пошуку його раціонального варіанту» [63, с. 51].

На основі аналізу теоретичних положень педагогічної науки вважаємо за доцільне виокремити та конкретизувати такі принципи організації процесу формування у школярів економічних знань:

1. Принцип свідомості й активності засвоєння знань. Реалізація цього принципу розкриває внутрішню логіку взаємозв'язку економічних та технологічних знань. Активне усвідомлення учнями сутності економічних знань, особливо тих, що стосуються економіки сільськогосподарського виробництва, відбувається у процесі їхньої пізнавально-практичної діяльності, коли школярі бачать прикладну значущість економічної науки.

Пізнавально-практична спрямованість уроків трудового навчання ґрунтується на розумовій діяльності підлітків з виявлення аналогій, проведення аналізу і синтезу, порівняння, індукції та дедукції.

2. Принцип доступності навчання. Відповідність змісту й обсягу економічних знань віковим особливостям школярів має ґрунтуватися на граничному для кожного з них рівні можливостей. Реалізація цього принципу передбачає дотримання логіки сприймання й осмислення матеріалу, яка полягає у слідуванні від простого до складного, від невідомого до відомого, від близького до далекого.

3. Принцип системності та послідовності навчання. Реалізація цього принципу передбачає розкриття внутрішньої логіки економічної підготовки школярів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці, розуміння ними ролі та місця економіки в ідеології технологічної освіти (раціональне використання сировини, енергії, праці, часу; економічні аспекти наукової організації праці, виробництва товарів й надання послуг; аналіз процесів виробництва та пошук резервів його оптимізації тощо).

4. Принцип відповідності змісту освіти вимогам суспільного розвитку. Тотальна «економізація» українського суспільства, що є наслідком процесів глобалізації світової економіки диктує необхідність знань основ економічної науки, підґрунтя якої має закладатися в загальноосвітній школі.

5. Принцип єдності змістової та процесуальної сторін навчання. Ознайомлення з економічним аспектом технології сільськогосподарського виробництва має сприяти розвитку раціоналізму та практицизму в організації виробничо-господарської діяльності. «Скажемо більше: успіх у господарському і діловому житті забезпечується бажанням задовольнити практичні потреби конкретної людини. Успіх такої діяльності – у підприємстві, вмінні вижити в умовах конкуренції, в неординарності поглядів і вчинків, але завжди в межах тих вартостей, які людина визнає» [62, с. 173].

б. Принцип гуманізації. Цей принцип повинен забезпечити визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, адже «виховання є тривалою підготовкою маленької людини до усвідомлення істини: людина – найвища цінність» [257, с. 184].

Отже, процес формування економічних знань, вмінь та навичок у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці – це складна структурно-функціональна взаємодія різних підсистем, специфіка взаємозв'язків між ними опосередковується такими компонентами, як зміст економічної освіти, педагогічні умови, методи і засоби навчання, способи засвоєння цього змісту.

Зазначені чинники освітнього процесу здатні відображати динаміку формування знань, вмінь та навичок, зміст яких недостатньо розкрити одним лише означенням. Для того, щоб сформувати в учнів знання, вміння та навички, необхідно залучити їх до системи взаємозв'язків та взаємозалежностей з іншими об'єктами.

На основі проведених узагальнень теоретичних положень наукових досліджень нами розроблено *структурно-функціональну модель* формування економічних знань, вмінь та навичок в учнів основної школи (див. рис. 2.1), яка адаптована до завдань освітньої галузі «Технологія» та враховує специфіку процесу вивчення основ сільськогосподарської праці.

Розроблена нами структурно-функціональна модель формування знань, вмінь та навичок включає змістові блоки та їх складові, які відображають розгорнуту структуру кожного блоку структурно-функціональної моделі: *цільовий* (соціальні потреби, мета і завдання економічної підготовки учнів); *змістовий* (змістове забезпечення); *методичний* (соціально-педагогічні умови, принципи, форми, методи, способи засвоєння змісту); *діагностичний* (форми, види та методи діагностики рівнів сформованості економічних знань, вмінь та навичок, оцінювання та фіксація результатів).

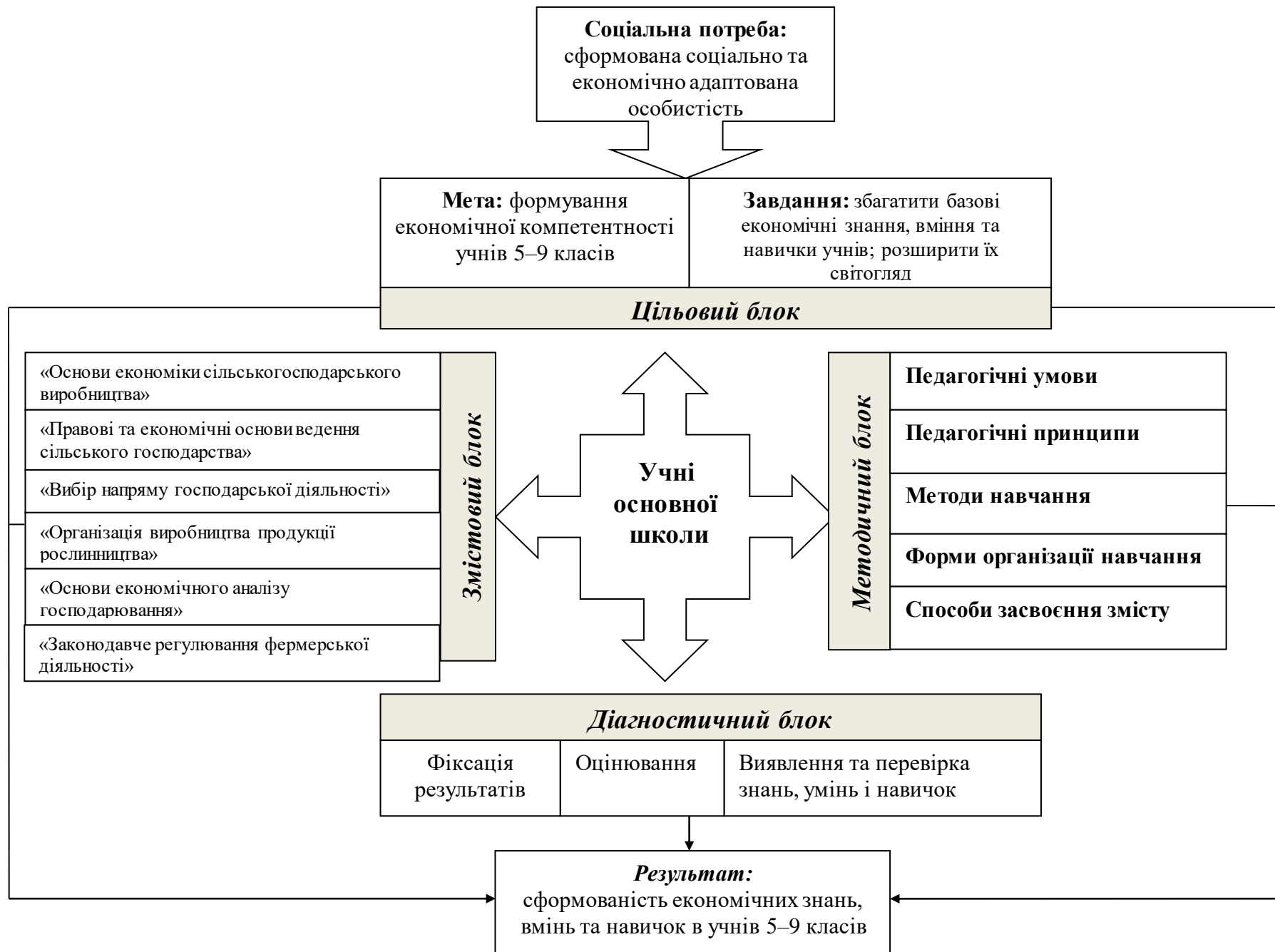

Рис. 2.1. Структурно-функціональна модель формування знань, умінь та навичок в учнів 5–9 класів

У процесі побудови структурно-функціональної моделі формування економічних знань, вмінь та навичок, ми переконалися в тому, що економічна підготовка учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці потребує модернізації.

Вважаємо, що основна суть і кінцева мета модернізації полягає у створенні механізму стійкого розвитку системи економічної підготовки учнів сільської школи України, відповідності її вимогам XXI століття, а також соціальним та економічним потребам країни, особистості, суспільства, держави в цілому.

Вважаємо, що економічна підготовка учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці має забезпечити:

- отримання систематизованих знань з економіки, що сприятимуть формуванню економічного мислення;
- вільне володіння та оперування економічними поняттями у різноманітному контексті;
- практичне використання методів економічного аналізу і прийняття рішень, вміння аналізувати процеси формування ринкової ціни, прогнозувати розвиток ринку товарів;
- осмислення суті ринкового механізму, його переваг і недоліків, призначення і механізм державного регулювання економікою;
- засвоєння організаційно-правових основ діяльності фірми, базових принципів бухгалтерського обліку та оцінки результатів сільськогосподарського виробництва;
- вміння аргументовано та доказово аналізувати економічну політику держави, оцінювати рівень економічного розвитку країни і його перспективи;
- вміння зіставляти різноманітні програми економічного розвитку країни та її перспективи, робити свідомий вибір між ними;

- вміння прогнозувати наслідки застосування заходів монетарної та фіскальної політики;
- вміння проводити самостійні дослідження та проектні роботи із використанням економічних розрахунків;
- вміння працювати із фінансовими документами (податкова декларація, цінні папери, кредитна картка, банківський рахунок тощо).

Навчально-виховний процес у сільській загальноосвітній школі має забезпечувати:

- вільний розвиток особистості, розширення ступенів її самостійності;
- умови для здобуття економічних знань, формування умінь і навичок відповідно до соціокультурних і освітніх потреб учнів;
- задоволення потреб у творчій самореалізації, професійному самовизначенні;
- формування ціннісного ставлення до суспільства і держави, людей, до себе, природи, мистецтва, праці;
- соціальний захист, організацію змістовного дозвілля відповідно до здібностей, обдаровань та стану здоров'я вихованців;
- розв'язання проблеми соціальної адаптації учнів до нових умов життя; становлення їх соціального досвіду в умовах ринкової економіки.

На наш погляд, успішна реалізація поставлених логікою економічної підготовки цілей передбачає управлінську та виконавчу діяльність. Діяльність цих ланок спрямована на створення доцільної та добре скоординованої системи економічної підготовки учнів, виховання в них високих моральних якостей.

Варто зазначити, що ці дві ланки мають лише відносну систему підпорядкованості тому, що тісно взаємопов'язані між собою, вони доповнюють і впливають одна на одну. Управлінська ланка включає науково-дослідні економічні та педагогічні установи, лабораторії педагогічного новаторства, інститути післядипломної підготовки

працівників освіти, адміністрації навчальних закладів. Перераховані структури визначають основні напрями розвитку економічної підготовки, здійснюють перспективне планування роботи, створюють відповідне навчально-методичне забезпечення тощо. Вони вивчають і координують діяльність вчителів, сім'ї, громадських організацій, проводять аналіз результатів педагогічного експерименту, розробляють інноваційні технології економічної підготовки школярів.

До виконавчої ланки відносять учителів та батьків. Вчителі вирішують такі завдання: розкривають учням основні економічні поняття, категорії, закони ринкової економіки, формують економічний світогляд учнів, організують самостійну роботу учнів, сприяють становленню ціннісних орієнтирів підростаючого покоління. Далеко не останню роль в економічній підготовці дітей відведено сім'ї. Адже саме тут уперше в реальному житті дитина стикається з матеріальними клопотами, фінансовими доходами та витратами батьків, з такими економічними поняттями, як «купівля», «витрати», «гроші». В родині необхідно прищепити дітям економічну самостійність та господарську підприємливість. Це одне із важливих завдань економічної підготовки. Отже, в цілому, економічна підготовка переслідує цілком певні цілі і виконує такі завдання.

1. Застосування економічних знань, категорій, законів. Кожна людина все своє свідоме життя перебуває в економічних відносинах з іншими людьми на приватному (офіційному) рівні і зацікавлена будувати ці відносини так, щоб отримати з цього певну користь. Це диктує потребу в економічній освіченості, економічних знаннях.
2. Формування економічної свідомості, економічного мислення, економічної культури.

Таким чином, формування економічних знань, вмій та навичок у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці – це складний,

багатогранний і тривалий процес, який включає об'єднання різних підсистем, різноманітні компоненти та взаємозв'язки між ними, що відображені у структурно-функціональній моделі. Особливість взаємозв'язків між зазначеними підсистемами визначається такими складовими, як зміст економічної освіти, педагогічні умови, методи і засоби навчання та способи засвоєння цього змісту,

Розглянуті компоненти та взаємозв'язки, закладені в структурно-функціональній моделі формування в учнів основної школи економічних знань, вмінь та навичок у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці, вимагали додаткового аналізу, перевірки та узагальнення результатів, які представлені у наступних розділах дисертаційного дослідження.

2.2. Педагогічні умови економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці

У сучасній школі актуальність шкільної економічної освіти обумовлена радикальними змінами в економічній системі нашої країни. Концепція сучасної національної школи наголошує про те, що сьогодні випускників треба наділяти не стільки конкретними знаннями і навичками, скільки закладати в них базу творчого мислення і культури, які створюють умови для всебічного розвитку особистості, пристосованої до самостійного життя в умовах ринкової економіки, наділеної економічними знаннями, які б дозволяли аналізувати економічну інформацію, осмислено сприймати сучасні події, орієнтуватися в економічних програмах уряду, вступати у цивілізовані відносини і приймати економічно виважені рішення.

На основі аналізу наукових джерел (Ю. Бабанський [13; 14], С. Борунова [189], Ю. Гільбух [73], С. Гончаренко [78], В. Каспіна [113], Ю. Мальований [170; 268] та ін.) ми з'ясували, що особливе значення в економічній підготовці учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці відіграють відповідні педагогічні умови.

В дисертаційному дослідженні педагогічні умови економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці ми розглядаємо як сукупність взаємопов'язаних компонентів навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі, які забезпечують економічну підготовку учнів.

Здійснений аналіз педагогічної практики економічної підготовки учнів 5–9 класів засвідчує недостатній рівень засвоєння економічних знань, відсутність умінь їх практичного використання у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці. Зібрані факти, з поміж іншого, вказують на часте ігнорування вчителями низки чинників, що забезпечують якісне формування компонентів готовності учнів до сприйняття, осмислення та засвоєння знань сучасної економічної науки.

Нами були вивчені та проаналізовані підходи інших дослідників стосовно проблеми створення оптимальних педагогічних умов для якісного сприйняття і засвоєння учнями елементів наукових знань. Так, на думку Н. Верзіліна, основними умовами економічної підготовки є такі: 1) логіка викладання навчального матеріалу; 2) постановка питань, які вимагають узагальнення; 3) вправи на повторення, порівняння, висновки та класифікацію; 4) використання навчальних завдань, розв'язання яких вимагає поєднання теоретичних знань й умінь практичного їх застосування [58].

Дослідник Т. Назаренко вважає необхідним дотримання певних психологічних та педагогічних умов, зокрема: уточнення рівня попередньої підготовки учнів; відбір посильних для школярів завдань, що дозволило б активізувати процес їх засвоєння, та заощадити навчальний час; урахування особливостей психолого-фізіологічного розвитку учнів [179].

Н. Бондар виділяє п'ять основних дидактичних умов, а саме: підготовленість вчителя до здійснення мислительного розвитку учнів; використання системи завдань, спрямованих на активізацію процесу мислення; систематичність залучення школярів до мислинневої діяльності;

активність і цілеспрямованість у процесі навчання; індивідуалізація навчання [39].

Отже, основними засобами активізації компонентів процесу економічної підготовки є насамперед зміст навчання, методи навчання, засоби та форми організації навчально-пізнавальної діяльності [274].

На основі проведеного аналізу психолого-педагогічної та методичної літератури з проблем дослідження, результатів констатувального етапу експерименту, реального стану шкільної практики, на нашу думку, найбільш ефективні педагогічні умови економічної підготовки учнів основної школи, доцільно об'єднати у три блоки: концептуальний, технологічний, діагностичний.

У процесі дослідження з'ясовано, що основними педагогічними умовами економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці за концептуальною складовою є методологічні принципи, мета та завдання економічної підготовки школярів.

Особливе значення має наступна складова – технологічна, яка передбачає удосконалення змісту, форм та методів економічної підготовки учнів.

Діагностична складова включає систему тестового контролю і передбачає управління навчально-виховним процесом шляхом визначення його результатів.

Метою економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці у сучасних умовах, як уже зазначалося раніше, є формування економічної компетентності особистості в процесі здобуття загальної освіти.

Мета передбачає вирішення наступних завдань:

1. Ознайомлення з основами економічної теорії і прикладних економічних дисциплін (основами бізнесу, підприємницької діяльності, менеджменту, маркетингу тощо);
2. Формування вмій і навичок приймати обґрунтовані економічні рішення;

3. Формування в учнів економічного мислення, економічної культури, економічної компетентності;
4. Проведення професійної орієнтації у сфері економічної, правової, сільськогосподарської діяльності та розвиток підприємницьких здібностей учнів.

Нагадаємо, що при розробці ефективних педагогічних умов економічної підготовки учнів, підґрунтям цієї підготовки нами визначені такі підходи: аксіологічний, системний, діяльнісний, особистісно зорієнтований, компетентнісний.

Слід зазначити, що аксіологічний підхід розглядає особистість як унікальну ціннісну систему, в якій постійно виникає можливість самовизначення та самоактуалізації. Підхід підкреслює першорядну важливість ціннісної складової взаємодії педагогів і вихованців і акцентує увагу на тому, що саме цінності визначають мету, зміст і засоби економічної підготовки.

Діяльність як рушійну силу і умову розвитку учня; розглядає діяльнісний підхід, він визначає можливість особистісного розвитку учня тільки в рамках тієї чи іншої діяльності, суб'єктом якої він стає, і пов'язує зміни, що відбуваються в учневі, зі змінами саме в його діяльності. Основна функція діяльності полягає в тому, що в ній набувається соціальний досвід, накопичується досвід ставлення особистості до світу, праці, колективу, людей, до самої себе.

Ми виходимо з того, що системний підхід – це методологічна орієнтація економічної підготовки як системи.

Особистісно зорієнтований підхід концентрує виховні впливи на особистості учнів, сприяє реалізації природного потенціалу особистості; визнає за учнем право бути самим собою, індивідуальністю; спирається на внутрішній світ учня, врахування індивідуальних особливостей особистості, віру в її можливості, розвиток її позитивної «Я-концепції».

Компетентнісний підхід акцентує методологічну орієнтацію навчально-виховної діяльності на розвитку життєвих компетенцій, становленні конструктивної життєвої стратегії та виробленні індивідуально- особистісних технологій життєстійкості, життєздатності і життєтворчості особистості у процесі навчання і виховання. Основні ідеї компетентісного підходу: навчально-виховна діяльність – це інтерсуб'єктний процес, який має виховувати компетентного учня – суб'єкта життя, суб'єкта життєтворчості.

Отже, економічна підготовка може вибудовуватися на основі не одного підходу, а декількох. Разом вони складають стратегію економічної освіти учнів та обумовлюють вибір тактики дій в конкретній ситуації та в конкретний проміжок часу.

Реалізація зазначених вище підходів забезпечується дотриманням принципів економічної підготовки учнів основної школи у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці у загальноосвітніх навчальних закладах, які є тими вихідними концептуальними позиціями, що впливають з головної мети й цілей освітньої системи, зумовлюють педагогічну стратегію організації економічної освіти, її зміст, характер взаємодії педагогів і учнів, вибір методів і прийомів виховного впливу.

Таким чином, основними принципами економічної підготовки учнів у сільській загальноосвітній школі є:

- принцип гуманістичної орієнтації навчально-виховного процесу, який зосереджує увагу педагога на учнях як на вищій цінності, враховує вікові та індивідуальні особливості, не форсує розвитку, допомагає дитині розробити індивідуальну програму її розвитку, стимулює відповідальне ставлення до своєї поведінки, діяльності, спілкування, життєвих виборів;
- принцип врахування вікових, індивідуальних особливостей учнів у навчанні та вихованні, який передбачає, що економічна підготовка повинна узгоджуватись із загальними законами людського розвитку і вибудовуватися відповідно до віку та інших індивідуальних особливостей дитини;

- принцип стратегічної цілісності, що визначає єдину цілісну стратегію навчально-виховної діяльності навчального закладу; передбачає наступність у реалізації економічної освіти, навчання та виховання на різних освітніх рівнях; що охоплює всі сфери життєдіяльності дітей та учнів;
- принцип наступності в економічній підготовці, що вказує на безперервність процесу економічної освіти, навчання та виховання;
- принцип виховання в колективі означає, що виховання, здійснюючись в дитячо-дорослих спільнотах різного типу, дає учню позитивний досвід соціального життя і створює сприятливі умови для позитивно спрямованих самопізнання, самовизначення та самореалізації;
- принцип системності, що випливає з відомого положення про те, що системне розв'язання будь-яких проблем є ефективнішим за розпорошені, відокремлені дії чи заходи, передбачає організацію економічної підготовки на основі системного аналізу актуальної соціально-педагогічної ситуації в навчальному закладі;
- принцип технологізації, що передбачає здійснення економічної підготовки як науково обґрунтованих дій педагога та відповідно організовану ним діяльність учнів, підпорядковані досягненню спеціально спроектованої системи навчально-виховних цілей, що узгоджуються з психологічними механізмами розвитку особистості та ведуть до кінцевої мети економічної підготовки;
- принцип індивідуалізації, що забезпечує визначення індивідуальної траєкторії соціального розвитку кожного учня, виокремлення спеціальних завдань, що відповідають його особливостям, включення дітей у різні види діяльності; розкриття потенціалу особистості як у навчальній, так і у виховній роботі; надання можливостей кожному учню для самореалізації і саморозкриття; здійснення моніторингу змін індивідуальних якостей учня;
- принцип соціальної адекватності, що потребує відповідності змісту і засобів економічної підготовки соціальній ситуації розвитку учня,

врахування і використання різноманітних факторів соціально-економічного середовища;

– принцип соціального партнерства, який в економічній підготовці орієнтує всіх суб'єктів на рівноправне співробітництво, пошук порозуміння, досягнення консенсусу та оптимізацію відносин в інтересах розвитку особистості та суспільства.

Зазначені принципи утворюють певну систему. Кожен принцип як важлива складова системи, взаємопов'язаний з іншими. Їх поєднання є запорукою ефективності економічної підготовки учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Технологічний блок педагогічних умов економічної підготовки учнів 5-9 класів включає зміст, форми та методи економічної підготовки учнів.

Загальнотеоретичні підходи до конструювання змісту освіти в школі розкрито в працях Б.С. Гершунського, О.П. Кондратюка, В.В. Краєвського, В.С. Ледньова, М.М. Скаткіна та інших дослідників. У дослідженні змісту економічної підготовки, у своєму дослідженні ми спиралися на положення В.С. Ледньова, відповідно до якого зміст освіти визначається двома основними факторами – структурою діяльності людини та структурою сукупного об'єкту вивчення [141, 8]. При цьому зміст освіти дослідник визначає як зміст процесу прогресивних змін властивостей та якостей особистості, необхідною умовою чого є певним чином організована діяльність. Таким чином, зміст освіти, зокрема – економічної підготовки, є змістом триєдиного цілісного процесу, який характеризується: 1) засвоєнням досвіду попередніх поколінь; 2) вихованням типологічних якостей особистості; 3) розумовим розвитком людини [там же, 54].

Так, А.С. Нісімчук, М.І. Горлач, А.І. Китов, І.О. Смолюк, І.А. Сасова, Б.П. Шем'якін досліджували зміст економічної освіти, закладений у змісті трудового навчання та предметів загальноосвітнього циклу.

О.М. Бобчук дійшла висновку, що ефективність засвоєння змісту економічної освіти досягається на основі побудови і реалізації програми

навчання, в якій представлені в поєднанні економічні знання та вміння, організаційно-економічна діяльність та морально-економічні якості учня. Нею розроблена технологія навчання основам економіки виробництва і праці.

Зміст економічної підготовки школярів, на думку Ю.К. Васильєва, має визначатися моделлю економічної діяльності сучасного громадянина суспільства. В складі такої моделі він пропонує виділити три основні види діяльності: а) професійна діяльність особистості; б) особиста сфера діяльності особистості, обумовлена її побутом, культурним зростанням; в) суспільна діяльність особистості.

Економічна діяльність особистості в професійній сфері передбачає такі її види: планування і організацію своєї праці; виконання професійних обов'язків, трудових завдань у відповідності зі встановленими та іншими нормативами; оцінку результатів своєї праці за специфічними для різних видів професійної діяльності критеріями; пошук шляхів підвищення ефективності своєї праці (зниження різних витрат – трудових, матеріальних, фінансових; підвищення якості праці; збільшення виробітку і т.п.); вдосконалення виробництва в галузі своєї професійної діяльності (раціоналізація і винахідництво, науково-технічна творчість).

Економічна діяльність у зв'язку з участю в управлінні виробництвом проявляється в плануванні і вдосконаленні господарського механізму, плануванні і здійсненні подальшого розвитку підприємства, колективному самоврядуванні чи особистому управлінні підприємством.

Економічна діяльність у сфері особистого професійного життя виражається у плануванні й організації особистого бюджету, прибутків-витрат сім'ї і т.п., економічному обґрунтуванні оцінки придбаних в особисте користування товарів і раціональному їх використанні; розумному ставленні до свого здоров'я, режиму і способу життя, використанні вільного часу і т.п. [42, с. 9-10].

У кожному з названих напрямів економічної діяльності набір конкретних економічних знань, умінь і навичок визначається з урахуванням конкретних умов.

На наш погляд, з урахуванням тих змін, що відбулися в нашій країні за останні роки, необхідно перш за все дати школярам уявлення про економічні закономірності розвитку суспільства з ринковим механізмом господарювання, про економічну систему України. Важливо розібратись у суті нових відносин власності, зрозуміти їх місце у системі суспільних відносин. Велику увагу приділити закономірностям і законам розвитку товарно-виробничих відносин, механізму ціноутворення, осмисленню та впровадженню досягнень науково-технічного процесу, раціональному використанню техніки, засвоєнню об'єктивних законів та умов ринкової економічної системи – свободи вибору для споживача й виробника, конкуренції, ролі особистого успіху, вигоди, взагалі особистих мотивів у системі економічних відносин.

Отже, школярам необхідні знання основ економіки, які допоможуть усвідомити процеси, що відбуваються в країні, причини кризових явищ та протиріч, з інших позицій поглянути на ті процеси, які відбуваються в нашому суспільстві, зорієнтуватись у соціально-економічних умовах країни, міста, села, адекватно оцінити свої можливості й перспективи працевлаштування.

Отже, вважаємо, що економічні знання знаходяться в залежності від умов суспільного життя, що постійно змінюється. Це зумовлює необхідність їх періодичного оновлення. Змістове забезпечення процесу економічної підготовки учнів 5-9 класів загальноосвітніх шкіл, насамперед, вимагає проведення всебічного аналізу та ретельного опрацювання змісту економічної освіти з метою перегляду його відповідності вимогам суспільства.

На нашу думку цей мінімум змісту економічної підготовки може бути засвоєний учнями 5–9 класів в процесі формування економічних знань, вмінь та навичок при вивченні основ сільськогосподарської праці.

В загальному можна зробити висновок, що під змістом економічної підготовки школярів слід розуміти систему економічних знань, певних умінь та навичок їх творчого практичного застосування, які забезпечують підготовку молодого покоління до реального життя.

Розробка структури і змісту економічної підготовки школярів повинна відповідати загальним вимогам до дидактичної моделі навчального предмету. Дидактична модель навчального предмету – це цілісність, яка об'єднує два блоки: основний, до якого входить, передусім, той зміст, заради якого навчальний предмет входить в навчальний план, і блок засобів, або процесуальний блок, який забезпечує засвоєння знань, формування різнобічних умінь, розвиток і виховання учнів [246, 139]. Виходячи з цього, перш за все, необхідно визначити зміст навчання, яке б відповідало завданням загальноосвітньої підготовки школярів.

Виходячи з чотирьохкомпонентної структури змісту освіти, запропонованою М.М. Скаткіним та В.В. Краєвським [247], під змістом навчання учнів основам економічної теорії ми розуміємо систему, основними компонентами якої є:

- 1) сукупність знань, які забезпечують правильне розуміння суті понять, законів, принципів функціонування сучасної економіки;
- 2) сукупність інтелектуальних, соціальних і практичних умінь та навичок, які сприяють ефективному розв'язанню конкретних економічних завдань у побутовій та, у віддаленій перспективі, професійній діяльності;
- 3) формування соціально-психологічних якостей особистості, які мають бути основою для реалізації готовності займатися трудовою діяльністю у відповідній сфері;
- 4) компоненти і досвід творчої діяльності тощо.

На основі аналізу праць Б.С. Гершунського, В.В. Краєвського,

В.С. Ледньова, І.Я. Лернера, М.М. Скаткіна та інших дослідників цієї проблеми [72; 134; 141; 247], визначено основні вимоги, щодо побудови змісту економічної підготовки школярів, а саме:

1) відповідність змісту меті та завданням економічної освіти та виховання школярів;

2) відповідність змісту педагогічно доцільному співвідношенню між теоретичними та практичними складовими економічної підготовки учнів основної школи;

3) забезпечення логічної послідовності вивчення навчального матеріалу;

4) профорієнтаційна спрямованість змісту;

5) доступність змісту на всіх етапах і стадіях вивчення;

6) відповідність змісту відведеному на його вивчення часу.

Серед перелічених вище вимог міститься вимога щодо забезпечення профорієнтаційної спрямованості змісту економічної підготовки школярів, тобто остання повинна сприяти як реалізації мети профорієнтаційної роботи із школярами в цілому, так і включати її основні структурні компоненти як природну складову навчально-виховного процесу.

З урахуванням цих вимог можна зазначити, що концептуальний зміст освіти, відображений у навчальній програмі з трудового навчання, має включати такі теми: основи ринкової економіки в аграрному секторі, ринковий механізм сільськогосподарського виробництва, економіка сім'ї, основи менеджменту, основи маркетингу, підприємство та підприємництво, організаційно-правові форми підприємництва, організація підприємницької діяльності, податки та громадянська відповідальність у фермерському господарстві, економічна компетентність та правова культура підприємця, професії у сфері сільськогосподарського виробництва.

На основі аналізу існуючих шкільних програм сільськогосподарського напрямку встановлено, що всі вони мають вузько спрямовану орієнтацію на формування у школярів сільської місцевості умінь, необхідних для окремої

галузі сільськогосподарської діяльності; їх змістове наповнення не передбачає створення умов для ефективної економічної підготовки учнів, розвитку особистості кожного учня, задоволення їх потреб, перетворення знань школяра в особистісні цінності, закріплення практичних умінь та навичок безпосередньо на виробництві, в реальних умовах господарювання на селі.

Ми вважаємо, що для цілісного засвоєння учнями системи економічних знань та вмінь в процесі вивчення основ сільськогосподарської праці та формування системних і узагальнених знань, необхідно правильно побудувати зміст навчального матеріалу. Під засвоєнням мається на увазі формування та впорядкування певної системи економічних знань з урахуванням зв'язків між новими знаннями і тими знаннями, які були в свідомості учнів

Аналогічною є і роль логічної структуризації навчального матеріалу, яка виступає як специфічний прийом навчально-пізнавальної діяльності, бо це цілком очевидна сукупність логічних операцій, яка організована для вирішення певного класу завдань [36]. Слід зазначити, що окремим елементом логічної структуризації, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, виділяє як прийом розумової діяльності і О.М. Кабанова-Міллер [110]. Підтвердження цього ми бачимо в роботах багатьох учених і, перш за все, в роботі М.Н. Скаткіна [249] «Учити структурі».

Аналіз психолого-педагогічної літератури, спостереження за навчальним процесом в школі дозволяє виділити наступні основні прийоми логічної структуризації навчального матеріалу:

- побудова логічних структур, як графічного способу представлення навчального матеріалу;
- коментування вже складених логічних структур з метою глибокого усвідомлення найбільш важливих взаємозв'язків між знаннями;
- використання спеціально недобудованих логічних структур для формулювання нового навчального завдання і показу необхідності його

вирішення (зокрема для постановки проблемного завдання);

- звуження і розгортання первинно представленої структури;
- використання логічних структур для усвідомлення правил виконання дій алгоритмічного характеру і т.д.;

Суть поняття система визначається як єдність двох сторін – змісту і структури. Під змістом розуміють сукупність елементів: предметів, процесів, понять, уявлень, фактів, що об'єднуються у систему. Під структурою, у самому загальному вигляді, розуміють способи зв'язків елементів між собою. Вона є сукупністю стійких, істотних зв'язків між елементами системи [12].

В процесі здійснення систематизації знань мають місце наступні етапи:

- розуміння наукового знання як системи;
- визначення логічної структури знання та його підсистем;
- виявлення провідних елементів системи знань, їх властивостей і функцій;
- встановлення зв'язків та співвідношень даної системи знань з іншими, розгляд її як елементу систем вищих порядків;
- утворення різних систем знань в залежності від обраного принципу систематизації. [278]

Проведений аналіз наукових праць стосовно місця і ролі структуризації та систематизації знань в навчальному процесі, дає підстави визначити її види у відповідності з логікою побудови навчального процесу, який здійснюється у вигляді чотирьох рівнів засвоєння знань:

1. Систематизація матеріалу одиничного знання.
2. Систематизація знань з матеріалу теми.
3. Систематизація знань з матеріалу розділу.
4. Систематизація знань з курсу в цілому.

Визначені види систематизації узгоджуються з встановленням асоціацій в психології, під час навчальної діяльності, які за схемою Ю.О. Самаріна поділяються на такі групи:

- прості локальні або однолінійні асоціації. До них належать явища,

назви, факти, що пов'язані між собою без зазначення належності їх до системи даних явищ, назв, фактів тощо;

- обмежені системні асоціації, асоціації в межах даної навчальної теми. Вони являють собою більш високий рівень знань;
- внутрішньосистемні ряди асоціацій. Вони є більш важливим рівнем знань і передбачають систематизацію рядів асоціацій у єдину систему зв'язків за тією чи іншою ознакою.
- Значно складнішим завданням систематизації є співвідношення знань одне з одним, тобто вироблення внутрішньосистемних зв'язків в межах навчального предмету. Саме наявність таких зв'язків дозволяє стверджувати про існування системи знань з того чи іншого предмету [239].

Чотирьохрівнева систематизація економічних знань відіграє вирішальну роль у формуванні цілісних уявлень про економічні основи сільськогосподарської праці. Кожне чергове завдання, направлене на досягнення бажаних результатів навчання, вирішується в системі занять з урахуванням досягнутого рівня розвитку учнів.

Окреслені вище теоретичні положення щодо багаторівневого підходу до економічної підготовки у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці були покладені нами під час визначення структури змісту програми з трудового навчання варіативного модулю «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» для учнів 5–9 класів. Програму схвалено Міністерством освіти і науки (лист МОН від 29.05.2013 № 14.1/12–Г–197).

Розроблена нами програма з трудового навчання варіативного модулю «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» включає розділи та теми з основ економіки та основ підприємництва, а саме: «Основи економіки сільськогосподарського виробництва», «Правові та економічні основи ведення сільського господарства», «Вибір напряму господарської діяльності», «Організація виробництва продукції рослинництва», «Основи

економічного аналізу господарювання», «Законодавче регулювання фермерської діяльності».

Програму складено з розрахунку освоєння її учнями 5–9 класів загальноосвітньої школи. В основу покладено засвоєння теоретичних знань у поєднанні з практичною роботою, що дає можливість, розширити знання з біології, вчить гармонійним відносинам з природою, виховує бережливе ставлення до довкілля, дає можливість усвідомити, що лише при тісному зв'язку людини і світу, що її оточує виникає гармонія у природі.

Праця учнів у рослинництві орієнтована на усвідомлення ними сутності технологічних процесів, доступному їхньому рівню знань, про одержання готової продукції харчування, яка необхідна кожній людині. Відомо, що для досягнення високих якісних і кількісних показників праці, потрібно мати різнобічні знання з суміжних наук, народних традицій, досягнень науки і техніки в різних галузях знань.

Основна мета програми – формування економічного мислення, економічної компетентності, що сприятиме морально-ціннісному самовизначенню учнів у ринкових умовах життєдіяльності.

Основними завданнями програми «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» для навчання учнів 5-9 класів є:

- поступове засвоєння учнями основних економічних понять та закономірностей сільськогосподарського виробництва, ознайомлення з особливостями організації та функціонування сільськогосподарських підприємств в умовах ринкової економіки;
- упорядкування та розширення системи знань про роль та місце держави в ринковій економіці, правові та економічні основи ведення сільського господарства;
- ознайомлення учнів з головними завданнями, принципами, змістом, напрямками та організаційними формами фермерської діяльності;

- формування в учнів умінь здобувати та використовувати на практиці економічні знання, аналізувати та пояснювати економічні явища;
- створення сприятливих умов для розвитку якостей особистості, необхідних для здійснення ефективної трудової діяльності в галузі сільськогосподарського виробництва;
- сприяння усвідомленому вибору учнями майбутньої трудової діяльності (робота за наймом або самостійна підприємницька діяльність);
- розширення уявлень про професійну діяльність у сфері сільського господарства;
- забезпечення рівня економічної підготовки, що дозволить учням продовжити навчання на економічних факультетах у вищих навчальних закладах.

Програмою передбачено залучення учнів до виконання різних видів сільськогосподарських робіт, якому передують вивчення основних правил з техніки безпеки та правил правильного поводження з сільськогосподарським інвентарем.

Змістове наповнення програми «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» для учнів 5-9 класів розроблено відповідно до вимог Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1392 від 23 листопада 2011 р. та Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня затверджених наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 03.04.2012 № 409.

Варіативна програма «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» для 5–9 класів базується на практичній діяльності учнів. На кожному уроці має бути практична робота. Її зміст визначається вчителем самостійно залежно від теми уроку та виду робіт, що виконуватимуться під час уроку. Засвоєння теоретичного матеріалу доцільно

проводити під час практичних робіт, не витрачаючи на це окремого навчального часу.

Оцінювання якості трудової підготовки здійснюється у двох аспектах: рівень володіння теоретичними знаннями, який можна виявити у процесі усного чи письмового опитування, якість практичних умінь і навичок, тобто здатність до застосування вивченого матеріалу у практичній роботі, дотримання техніки безпеки під час використання засобів праці, організації праці і робочого місця. Тому критерії оцінювання навчальних досягнень учнів носять комплексний характер. До них належать:

- рівень передбачених програмою теоретичних знань та умінь застосовувати ці знання в практичній роботі;
- уміння користуватися різними видами технічної документації та іншими джерелами інформації;
- дотримання технічних вимог у процесі виконання робіт;
- уміння організувати робоче місце і підтримувати порядок на ньому в процесі роботи;
- рівень сформованості трудових прийомів і умінь виконувати технологічні операції;
- дотримання правил безпечної праці та санітарно-гігієнічних вимог;
- рівень самостійності у процесі організації й виконання роботи (планування трудових процесів, самоконтроль і т. п.).

Розробка змісту програми проведена з урахуванням передового досвіду сільськогосподарського виробництва, рівня соціально-економічного розвитку суспільства, базується на принципах диференціації, індивідуалізації і гуманізації навчання.

В процесі економічної підготовки учнів сільських загальноосвітніх шкіл за програмою «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» для учнів 5–9 класів потрібно закласти основи для

формування ринкового способу мислення. На принциповому рівні навчальний процес організовується відповідно до певних рівнів засвоєння матеріалу:

- 1) базовий рівень, який передбачає запам'ятовування та осмислення понятійного апарату, основних категорій, явищ, закономірностей тощо;
- 2) нормативний рівень, у межах якого формується цілісне бачення змісту, розуміння логіки взаємозв'язків у відповідній навчальній темі;
- 3) поглиблений рівень, який передбачає творче вирішення як типових, так і специфічних проблем практичної діяльності.

Кожний попередній рівень є основою для подальшого засвоєння навчального матеріалу з економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці. Опанування основ професіоналізму немислиме без внесення значних коректив у технологію проведення занять. У сучасних умовах, коли обсяг навчальної та наукової інформації постійно зростає, а кількість навчальних годин на її вивчення залишається незмінною, а нерідко й зменшується, необхідне впровадження інформаційних технологій. Усе більше застосовуються програмні продукти фірм-виробників (комп'ютерні програми й підручники, пакети прикладних програм тощо) і методичні розробки педагогів, що охоплюють різноманітні предметні галузі. Постійно зростає популярність електронних підручників та довідників, які дають змогу зберігати й передавати основний обсяг навчального матеріалу.

Покращенню процесу засвоєння й накопичення знань, формуванню в учнів навичок науково-дослідної та практичної діяльності сприяють розроблені на базі діалогових інформаційних систем практичні завдання, ситуаційні ігри, що імітують процеси, які вивчаються.

Вважаємо, що ефективного здійснення економічної підготовки учнів основної школи можливе за умови використання різноманітних форм та методів, які враховуються в специфіці діяльності закладу.

Визначення сутності поняття «форма навчання» у науково-педагогічній літературі трактується по-різному. Наприклад О. Савченко визначає «форми організації навчання» як спеціально організовану діяльність учителя й учнів, що відбувається за встановленим порядком у певному режимі (уроки, практикуми, семінари, екскурсії, факультативи, додаткові, індивідуальні заняття, домашня навчальна робота учнів) [240]. В. Лозова та Г. Троцько тлумачать форми навчання як цілеспрямовану організацію взаємодії вчителя і учнів, що характеризується розподілом навчально-організаційних функцій, добором і послідовністю ланок навчальної роботи, режимом – часовим і просторовим [146]. Так, І. Лернер, трактує «форми навчання» як спрямоване формування характеру спілкування в процесі взаємодії вчителя й учнів [144].

Також єдиної думки щодо класифікації форм організації навчання серед педагогів немає, тому у педагогічній практиці використовуються різні класифікації. Наприклад, М. Скаткін для класифікації форм навчання виділяє умови (кількість і склад учнів, місце навчання, тривалість навчальної роботи), залежно від яких здійснює їх поділ на: індивідуальні; індивідуально-групові; колективні; класні і позакласні; шкільні і позашкільні [248]. Ю. Бабанський класифікує форми організації навчання на урочні і позаурочні, де у свою чергу використовуються фронтальні, групові й індивідуальні форми організації роботи [15; 16].

Найбільш поширеною формою організації навчальних занять вважається урок. На уроках систематично викладається навчальний матеріал, організується сприйняття цього матеріалу і практична діяльність учнів із застосування, засвоєння і закріплення технологічних знань, формування практичних умінь і навичок. Доречним буде навести обґрунтування основних вимог до уроку трудового навчання академіком Д. Тхоржевським: 1) чіткість і ясність основних навчально-виховних цілей, які мають бути досягнуті в результаті проведення уроку; ця вимога залежить від конкретного змісту уроку та його місця в системі уроків навчального предмета, а якість уроку та його ефективність – від досягнутих цілей; 2) правильний підбір навчального

матеріалу для уроку в цілому та для кожної його частини; матеріал підбирається, виходячи з цілей та теми уроку, а також рівня попередньої підготовки учнів; 3) вибір найдоцільніших методів навчання на кожному етапі уроку; при цьому враховується мета уроку, специфіка навчального матеріалу, рівень підготовки учнів, матеріальне забезпечення, досвід вчителя та ін.; 4) високий ступінь організації уроку, тобто його своєчасний початок і закінчення, розподіл часу на кожен етап уроку тощо; 5) можливість засвоєння навчального матеріалу всіма учнями; виконання розвивальної та виховної функцій уроку; 6) забезпечення безпечних умов навчальної діяльності [264].

Нагадаємо, що для класифікації уроків трудового навчання використовуються різні ознаки: за перевагою вивчення теоретичних знань або проведення практичних робіт учнів, за домінуючими дидактичними цілями і задачами, за основними методами навчання тощо. Відповідно до перерахованих ознак класифікації виділяються різні типи уроків трудового навчання: теоретичний урок; урок-лабораторна робота; урок розв'язання технічних задач; комбінований урок; контрольний-перевірочний урок [263].

За переважаючими методами урочні форми організації занять з трудового навчання можуть поділятися на такі: 1) уроки вивчення нового матеріалу (урок-лекція, урок-семінар, відеоурок, урок теоретичних і практичних самостійних робіт, змішаний урок); 2) уроки вдосконалення знань, умінь і навичок (урок закріплення вивченого матеріалу, урок повторення, урок комплексного застосування знань, умінь і навичок, урок формування практичних умінь та навичок); 3) уроки узагальнення і систематизації (урок-дискусії, уроки-семінари); 4) комбіновані уроки; 5) уроки контролю і корекції знань, умінь і навичок [264; 265].

Важлива роль у формуванні економічних знань, вмінь, навичок та економічна значущість якостей особистості належить позаурочній навчально-трудова діяльності, яка забезпечує сприятливі умови для ознайомлення школярів з основами економіки сільськогосподарського виробництва,

основами підприємництва, допомагає педагогам розвивати їх творчі здібності, активність і працелюбність.

За визначенням Р.Ф. Пустовіта, позаурочна навчально-трудова діяльність трактується як пізнавальна, виховна і практична діяльність учнів, спрямована на формування системи економічних понять у школярів [217].

Позакласна робота з питань економіки та ринкових відносин має на меті розширити і поглибити знання учнів, їх уміння й навички, розвинути їх інтереси, здібності і нахили та забезпечити розумне дозвілля кожного школяра [83, с.6].

У шкільній практиці ми помітили різноманітні організаційні форми позаурочної роботи. Для зручності виділяють такі їх групи:

- а) теоретичної роботи (факультативи, гуртки, товариства);
- б) краєзнавчої діяльності (екскурсії, туристсько-краєзнавчі походи, наукові конференції, предметні вечори на економічну тематику);
- в) суспільно-корисної роботи (участь в обладнанні предметних кабінетів, у виконанні заходів з охорони природи тощо);
- г) практичної діяльності (участь у продуктивній праці, проведенні тижнів економіки тощо) [104].

Позаурочна навчально-трудова діяльність школярів з економічної підготовки має свої особливості, що відрізняють її від навчальної роботи на уроках. Навчальній роботі притаманна обов'язковість занять для учнів, в той час як участь школярів в позаурочній діяльності економічного характеру носить добровільний характер. Учень виявляє активність при проведенні того чи іншого заходу, в роботі гуртка, клубу доти, поки ці заняття чи робота гуртка цікавлять і задовольняють його запити.

Система позаурочної роботи з вивчення основ економіки сільського господарства в сільських загальноосвітніх школах, може включати в себе: різні клуби, економічні гуртки (в першу чергу, з вивчення економіки сільськогосподарського виробництва та сімейної економіки), виробничі екскурсії, екскурсії-практикуми, науково-практичні завдання на виробництві;

науково-теоретичні конференції; олімпіади юних економістів, конкурси, вікторини тощо. Ці багаті за змістом форми позаурочної роботи, при правильному педагогічному моделюванні їх роботи та керівництві, здатні сприяти розвитку здібностей, задатків та інтересів учнів, а також сприяти їх підготовці до сільськогосподарської праці в сучасних умовах.

Особливе значення у формуванні пізнавальних інтересів до економічних знань мають екскурсії на сільськогосподарське виробництво, де школярі вивчають соціально-економічні проблеми рідного краю, перспективи розвитку економіки, набувають практичних економічних умінь і навичок.

Екскурсії на сільськогосподарські підприємства поділяються: а) за змістом – на виробничі, біологічні, історичні та ін.; б) за часом – на короткотермінові і тривалі; в) за місцем у ході навчального процесу – на попередні або вступні (на початку вивчення теми, розділу програми), супровідні або проміжні (в процесі вивчення певної частини навчального матеріалу) і заключні або завершальні (в кінці вивчення теми, розділу) [104].

Зміст і характер позаурочної навчально-трудової діяльності учнів сприяє формуванню у школярів економіко-організаційних знань і вмінь у процесі включення їх в суспільно корисну, продуктивну працю. При цьому учні оволодівають основами наукової організації праці, виробляють вміння планувати виконання трудових завдань, раціонально організовувати робоче місце, контролювати хід і результати виробничого процесу.

Характерним для продуктивної праці учнів є: виробництво матеріальних цінностей, залучення учнів до суспільно виробничих відносин, відповідність праці віку і завданням навчання та виховання, суспільно значима продукція, моделювання сучасного виробництва та сфери послуг, формування економічних знань, можливість отримання заробітної плати.

Тому в процесі формування в учнів 5–9 класів знань, вмінь, навичок та економічно значущих якостей особистості у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці під час їх залучення до продуктивної праці, як

засвідчило наше дослідження, мають вирішуватися такі важливі завдання: наукові, навчальні, виховні, виробничі. Єдність цих завдань успішно вирішується за умови, коли вибір форм і змісту позаурочної трудової діяльності буде здійснюватись з врахуванням перспективи розвитку місцевих господарств, коли будуть охоплюватися різні галузі сільськогосподарського виробництва. Необхідно також доносити до свідомості учнів господарсько-економічне значення кожної теми, щоб учні були навчені виконанню всіх робіт на високому рівні, із застосуванням передового досвіду і прогресивних технологій.

Вивчення досвіду організації та залучення школярів до продуктивної праці показує, що ті школи, які спільно з базовими колективними сільськогосподарськими підприємствами творчо шукають ефективні зміст та форми трудової підготовки учнівської молоді, добиваються відчутних результатів у формуванні економічних знань, підготовці їх до праці в сучасному сільськогосподарському виробництві. З'являються нові форми організації предметно-перетворювальної діяльності сільських школярів, їх зміст наповнюється новим економічним і соціальним спрямуванням. Це: шкільні мікроферми, учнівські сільськогосподарські підприємства, орендні бригади тощо.

Слід відзначити, що важливу роль у реалізації економічної підготовки відіграє безпосередня виробнича практика, відвідування сільськогосподарських підприємств, де працюють батьки учнів, профорієнтаційна робота зі школярами, яка здійснюється в урочний та позаурочний час.

Соціальна практика учнів є важливим засобом формування економічної компетентності та реальною перевіркою здобутих знань, умінь і навичок. Ми виходимо з того, що соціальна практика – це освітня (навчально-виховна) технологія розвитку знань, вмінь та навичок учня засобами активної соціальної дії.

Суб'єкти реалізації технології соціальної практики – це керівництво та педагоги позашкільного навчального закладу (суб'єкти, які відіграють роль системоутворювального чинника щодо реалізації технологій соціальної практики), учні, їхні батьки, керівництво та колективи підприємств та організацій (баз практики), громадські організації, суспільство.

Метою та завданнями соціальної практики є: розвиток життєвих компетентностей учнів; отримання практичного результату – матеріального або нематеріального продукту практики; сприяння у вирішенні соціальних проблем громади позашкільного навчального закладу, конкретних учнів та їхніх сімей; оволодіння учнями практико-зорієнтованими знаннями, вміннями; інтеграція в реальні соціальні відносини учнів, здобуття ними соціального та життєвого досвіду; засвоєння способів групової, індивідуальної діяльності (у т.ч. елементів професійної діяльності); розвиток життєвого, творчого потенціалу учнів, здатності до соціальної творчості; формування вмінь, розвиток здатностей до самоорганізації, самоуправління та саморегуляції; сприяння професійному самовизначенню та самореалізації.

Соціальна практика виконує ряд важливих функцій: пізнавальна – учень пізнає реальні економічні відносини, трудову діяльність та себе в ній; прогностична – учень виокремлює сфери діяльності та професії, які йому подобаються, формує адекватні уявлення про варіанти власної життєвої перспективи та шляхи її реалізації; виховна – соціальна практика виховує відповідальність, цілеспрямованість, наполегливість; комунікативна – в ході соціальної практики учень отримує можливість спілкуватися з іншими людьми, обмінюватися досвідом; корекційно-компенсаторна – соціальна практика вбудовується в життєдіяльність, життєздійснення учня, учень розширює свій життєвий простір, стикається з потребою осмислення власної життєвої перспективи,

отримує можливість прийняти і перевірити певні соціальні цінності; соціальна – соціальна практика спрямована на оптимізацію життєдіяльності та соціальних відносин учнів.

Як уже зазначалося ми вважаємо, що крім використання форм, ефективно здійснення економічної підготовки учнів основної школи можливе за умови використання різноманітних методів.

У своєму дослідженні економічний метод ми трактуємо як прийоми та способи спільної діяльності вчителя та учнів, в процесі якої в учнів формується економічно значущі якості особистості. Більш детально розглянемо ефективні методи економічної підготовки учнів у загальноосвітніх навчальних закладах [198].

Звернемо увагу на те, що існують різні підходи до класифікації методів виховання. Так, наприклад, Н. Болдирев, Н. Гончаров, Ф. Корольов виділяють такі методи: переконання, вправлення, заохочення і покарання; Т. Ільїна та Г. Огородніков до методів виховання відносять переконання, організацію діяльності учнів, стимулювання їх поведінки; І. Мар'єнко та М. Ярмаченко вважають, що методи виховання можна класифікувати таким чином: пояснювально-репродуктивні методи, проблемно-ситуаційні методи, привчання і вправлення; стимулювання, гальмування, керівництво самовихованням учнів; Г. Щукіна до числа методів виховання віднесла такі: методи формування суспільної свідомості, методи формування суспільної поведінки, методи стимулювання, методи самовиховання; О. Кондратюк серед методів виховання виділяє такі: методи переконання, вправи, позитивний приклад, заохочення, покарання.

Слід зазначити, що у дослідженні ми орієнтувалися на класифікацію методів виховання, здійснену у роботах О. Падалки, О. Шпака та А. Нісімчука. За даною класифікацією першу групу складають методи

формування свідомості особистості учня, які включають: розповідь, пояснення, бесіду, диспут, приклад.

Друга група включає методи організації діяльності учнів і формування досвіду поведінки, які включають: педагогічну вимогу, тобто конкретне завдання для учня, яке спрямовано на виявлення його ставлення до реальної дійсності, вміння знайти нестандартне рішення в процесі виконання поставленого завдання; громадську думку – думка учнів, яка впливає на формування позитивних або негативних рис особистості; привчання – метод, який дозволяє вчителю через систему відповідних вправ виробити звички позитивної поведінки учнів: вправи – метод автоматизованого виконання учнями дій, які він здійснює незалежно від поведінки і волі; доручення – метод, який дозволяє вчителю перевірити якості характеру особистості учня, його ставлення до виконання навчальної або громадської роботи; створення виховних ситуацій – метод, що полягає у створенні педагогом умов, які допоможуть йому виявити позитивні або негативні риси характеру учня.

Третю групу складають методи стимулювання діяльності поведінки учня. До цієї групи належать: методи залучення учня до творчої діяльності (виконання творчих завдань; участь у проектах і конкурсах тощо); методи заохочення учнів до навчальної діяльності: система похвали і підбадьорювання; використання засобів масової інформації тощо.

Четверта група методів пов'язана з контролем за ефективністю виховання і включає: облік результатів оцінки поведінки педагогом; написання характеристики на учня; ведення учнем портфоліо.

Вибір методів трудового навчання залежить від поєднання конкретних умов перебігу навчально-пізнавального процесу, тобто від таких обставин: загальних цілей навчання, виховання і розвитку школярів; особливостей досліджуваного матеріалу; особливостей методики викладання трудового навчання та специфіки вимог до вибору загальнодидактичних методів; цілей, завдань і змісту навчально-інформаційного матеріалу конкретного заняття; часу, що відводиться на вивчення того чи іншого матеріалу; вікових

особливостей школярів та рівня їх підготовки; матеріально-технічного забезпечення; можливостей та особливостей вчителя, рівня його теоретичної і практичної підготовки, методичної майстерності, особистісних якостей [264].

У загальноосвітніх навчальних закладах пріоритетна роль належить активним методам, що базуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини, сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів належать: синтез «мозкової атаки», метод аналізу економічних ситуацій, метод відкритої трибуни, рольові, ділові ігри.

Досить ефективними є інтерактивні методи «Стоп-кадр», «Навчаючи вчусь», «Займи позицію», «Незакінчені речення», «Коло ідей», «Нескінчений ланцюжок», «Ажурна пилка», метод «Прес», запрошення на заняття фахівців-економістів.

У ході проведення дослідження з'ясовано, що доцільно в економічній підготовці учнів у загальноосвітніх навчальних закладах використовувати також традиційні методи: бесіди, диспути, міні-лекції, різні форми роботи з літературою, періодичною пресою, адже вони сприяють розвитку комунікативно-інформаційної компетентності .

Зазначимо, що популярною педагогічної технологією, зорієнтованою на реалізацію компетентнісного підходу у навчанні, є метод проектів. Його використання у трудовому навчанні уможлиблює організацію проектно-технологічної діяльності школярів, яка «за своєю суттю є самостійним видом діяльності, що якісно відрізняється від пізнавальної, і функціонує як принципний спосіб планування та здійснення змін реальності» [74, с. 11].

Проектний метод у компетентнісно спрямованій освіті – це дидактичний інструмент, який створює унікальні передумови для розвитку ключових компетенцій (соціальних, полікультурних, інформаційних,

комунікативних тощо) і самостійності учня в досягненні нового, стимулюючи його природну допитливість і творчий потенціал.

Зазначимо, що проектний підхід до освіти дозволить розв'язати ряд суперечностей. Це, передусім:

- 1) невідповідність змісту й організації навчально-виховного процесу віковим потребам та інтересам підлітків, їх зростаючому прагненню до самопізнання й самореалізації;
- 2) недостатність практичної, діяльнісної спрямованості навчального процесу стосовно зростаючої необхідності розвитку економічної компетентності учнів;
- 3) домінування вербально-репродуктивної форми навчання над проблемою в реалізації творчого потенціалу особистості в життєвій перспективі.

На думку І. Сасової, іманентними властивостями проектної роботи є такі характеристики:

- 1) проект – це цілісна робота, її не можна закінчити, зупинившись на півдорозі, оскільки оцінюється кінцевий продукт;
- 2) проект – складна робота, яка складається з різних видів діяльності;
- 3) обов'язковим атрибутом є реальна практична діяльність. Проект – системоутворювальний компонент розвитку життєвої компетентності учнів;
- 4) проектна діяльність ґрунтується на активній соціальній дії у вирішенні життєво значущої проблеми [244].

У процесі застосування ефективних педагогічних умов економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці проектна діяльність сприяє: цілепокладанню і плануванню змістової діяльності учня; самоаналізу і рефлексії (результативності й успішності в розв'язанні життєвої проблеми); проблематизації (освоєнню проблемного поля і виділенню

підпроблем, формуванню відповідної проблеми і постановчих завдань); пошуку і відбору актуальної інформації; – актуалізації знання; – практичному застосуванню знань у різних ситуаціях; презентації в різних формах; проведення дослідження (аналізу, синтезу, висуванню гіпотези тощо).

Вважаємо, що участь у проекті дозволяє розвивати в учнів основної школи у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці важливі життєві знання, вміння, навички, пов'язані з спілкуванням, прийомом та передачею інформації, критичним мисленням; з вмінням жити разом, роботою в команді; життєві навички самоменеджменту; життєві навички, які забезпечують базу для формування трудової (професійної) компетенції, комунікативної та інформаційної компетенції, подальшого профільного навчання, здобуття професії, отримання роботи, трудової діяльності тощо.

У результаті виконання проектів на уроках трудового навчання учні набувають умінь і навичок: застосовувати раніше отримані знання з різних навчальних предметів; самостійно приймати рішення, виявляти винахідливість; оволодівати дослідницькими методами і комунікативними навичками; розкривати свої здібності та реалізовувати їх у різноманітних видах діяльності. Навчання проектним методом прищеплює учням життєво необхідні знання й уміння в економічній галузі, а це викликає підвищений інтерес до навчання, потребу в одержанні нових знань, що в підсумку сприяє формуванню установки на свідоме їх засвоєння.

Шкільна практика останніх років, дані олімпіад з трудового навчання різного рангу та результати нашого дослідження підтверджують, що метод проектів є важливою складовою ефективного навчання школярів в освітній галузі «Технологія», адже уможливорює адаптацію до сучасних соціально-економічних умов життя, професійне самовизначення, розвиток різнобічних якостей особистості (інтелектуальних, естетичних, моральних тощо),

зростання творчої активності, розширення світогляду та набуття досвіду економічних відносин.

На основі аналізу психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми впровадження технологій компетентнісно-орієнтованого навчання, нами виявлено етапи проектної діяльності школярів та уточнено зміст пошукової роботи на кожному, відносно самостійному етапі.

У узагальненому вигляді можна виділити такі етапи реалізації проектної діяльності: 1) розробку проектного задуму (аналіз ситуації, аналіз проблеми, визначення цілей, планування); 2) реалізацію проектного задуму (виконання запланованих дій); 3) оцінювання результатів проекту (нового, видозміненого стану реальності) [74].

У процесі виконання творчих проектів на уроках трудового навчання учні послідовно вирішують низку проблем, максимально наближених до практики реального життя: аргументація вибору об'єкту проектування; розробку конструкції та технології його виготовлення; оцінювання технологічних можливостей навчального середовища; уточнення економічної, екологічної та соціальної доцільності реалізації проекту; виготовлення, контроль та оцінювання якості виробу; окреслення перспектив його «довговічності» на ринку товарів тощо. Під час реалізації творчих проектів у школярів з'являється унікальна можливість формування не лише компетентності у вирішенні поставлених проблем, а й засвоєння способів діяльності, що є підґрунтям комунікативної й інформаційної компетентності.

У процесі спостереження за виконанням учнями різних проектів ми з'ясували, що основним моментом у проектно-технологічній діяльності є педагогічна взаємодія, спільна творча діяльність учителя технологій та учнів. Зауважимо, що у проектній діяльності докорінно змінюються відносини педагог - учень:

1) учень визначає мету діяльності – педагог допомагає йому в цьому;

- 2) учень відкриває нові знання – педагог рекомендує джерела знань;
- 3) учень експериментує – педагог розкриває можливі форми і методи експерименту, допомагає організувати пізнавально-трудова діяльність;
- 4) учень обирає – педагог сприяє прогнозуванню результату вибору;
- 5) учень активний – учитель створює умови для розвитку активності;
- 6) учень – суб'єкт навчання, педагог – партнер;
- 7) учень несе відповідальність за результати своєї діяльності – учитель допомагає оцінити отримані результати і виявити способи удосконалення діяльності.

Педагогічна теорія і практика свідчать, що ефективність системи навчання вища, якщо учень сам стає суб'єктом навчання. Активна позиція учня і реалізація принципу «вчитися, діючи» є важливою характеристикою проектів роботи.

Крім методу проектів, на сучасному етапі педагогічну ефективність використання у процесі економічної підготовки учнів набули такі методи як ділові ігри, економічні диктанти, економічне лото, розв'язання ситуативних задач, аналіз економічних ситуацій тощо.

На основі аналізу результатів теоретичних та практичних досліджень О.В. Аксьонової, Ю.В. Геронімуса, М.В. Кларіна, Г.О. Ковальчук, М.М. Крюкова, І.М. Носаченко, О.С. Прутченкова Н.С. Пряжнікова тощо, було з'ясовано, що в процесі проведення ділових ігор реалізуються такі психолого-дидактичні закономірності:

- принцип негайного застосування знань;
- зведення абстрактних знань і понять на рівень чуттєвого перетворення матеріалу;
- наближення до практичного розуміння економічних категорій і закономірностей;
- інтеріоризація соціального досвіду відбувається шляхом переходу від зовнішніх, колективних форм діяльності, до внутрішніх, індивідуальних

форм її виконання.

У грі втілюється основна формула педагогічної творчості: первісне абстрактне знання перетворюється на конкретне переживання. Дуже важливо, що ігри виробляють в учнів так званий рефлекс волі, адже рішення в них кожен приймає самостійно. У грі формуються співпричетність, співпереживання та самооцінка. Гра – це насамперед дія, а у реальному житті успіх людини визначається діями, які вона виконує в різних ситуаціях.

Доцільність та необхідність використання ділових ігор в процесі економічної підготовки обумовлюється зокрема тим, що вони, на думку багатьох дослідників, є дієвим засобом формування пізнавального та професійного інтересів учнів.

Характеризуючи гру як метод економічної підготовки учнів можна стверджувати, що вона є важливим засобом набуття знань, соціального, професійного досвіду учнями, відкриває широке поле для їх самореалізації та самовдосконалення як самостійних творчих суб'єктів різноманітних видів суспільної діяльності.

Застосування наведених форм і методів економічної підготовки учнів у загальноосвітніх навчальних закладах покликане формувати в особистості когнітивні, нормативні та поведінкові форми, що передбачають вироблення вмінь міркувати, аналізувати, ставити питання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у суспільно-корисній праці, самореалізуватися тощо.

Нагадаємо, що метою діагностичного блоку педагогічних умов економічної підготовки учнів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці є визначення рівня їх навчальних досягнень.

Діагностична складова включає систему тестового контролю і передбачає управління навчально-виховним процесом шляхом визначення його результатів, діагностування рівня та якості економічної підготовки, набутих проектних і техніко-технологічних знань та практичних умінь учнів.

Відповідна організація активності елементів системи проявляється у

вигляді конкретних функцій. Головні та другорядні функції тестового контролю зумовлюються провідною метою цього контролю та цілями навчання. Метою тестового контролю є перевірка, аналіз, оцінювання та констатація результатів функціонування процесу навчання на кожному ієрархічному рівні у єдності зі спрямованістю на досягнення цілі навчання, виховання, розвитку і освіти учня .

Визначення рівнів навчальних досягнень учнів щодо оволодіння економічними знаннями протягом року або семестру відноситься до основних цілей тестового контролю. Другорядними цілями тестового контролю є виховання в учнів навичок самодисципліни та самоорганізованості, емоційної врівноваженості, формування інтересу до якісного оволодіння економічними знаннями. Підцілями вважається підвищення ефективності реалізації не тестового контролю; отримання кількісних показників якості економічних знань на відповідному відрізку навчального процесу; отримання даних про ефективність застосовуваних методів і прийомів навчання; сприяння актуалізації набутих знань та сформованих навичок і вмінь [215, с. 435].

Як уже зазначалося основна мета тестового контролю полягає в управлінні навчально-виховним процесом шляхом визначення його результатів, виходячи з цього провідною функцією системи тестового контролю виступає функція управління. Другорядними функціями тестового контролю, реалізація яких дає змогу успішно управляти формуванням економічних знань, вмінь та навичок, є мотиваційно-орієнтуюча, контролююча, констатуюча, оцінювальна, навчальна, освітньо-виховна, розливальна, коригуюча і прогноуюча функції.

Мотиваційно-орієнтуюча функція тестового контролю у формуванні економічних знань реалізується в процесі вирішення завдань мотивації навчальної діяльності завдяки створенню в учнів настанови на засвоєння матеріалу, орієнтації їх на роботу з усунення прогалин, удосконалення набутих навичок і вмінь з метою покращення результатів.

Контролююча функція реалізується в ході визначення якості

навчальної діяльності учнів в оволодінні економічними знаннями на конкретному відрізку навчального процесу.

Констатуюча функція реалізується під час прийняття рішення про рівень навчальних досягнень учнів в оволодінні відповідними навичками та вміннями.

Оцінювальна функція реалізується в процесі оцінювання рівня навчальних досягнень з курсу шляхом переведення числових балів успішності в академічні оцінки.

Навчальна функція реалізується під час виконання тестового завдання, яке потребує актуалізації набутих знань та сформованих навичок і вмінь.

Виконання освітньо-виховної функції забезпечується вихованням в учнів соціальних та моральних якостей, а також спеціальних вмінь виконання тесту з економіки.

Розвивальна функція реалізується в ході вирішення завдання розвитку особистісних якостей шляхом формування в учнів системи операційного мислення, розвитку спеціальних розумових дій, необхідних майбутньому фахівцю економіки сільськогосподарського виробництва.

Здійснення коригуючої функції забезпечується виявленням необхідних змін у методиці навчання шляхом отримання узагальнених даних про якість навчання, ефективність застосованих методів і прийомів з метою їх своєчасного коригування або зміни.

Прогнозуюча функція реалізується в ході з'ясування причин успішності або неуспішності навчальної діяльності учнів завдяки порівнянню фактичних результатів, отриманих під час тестування, з очікуваними, а відтак прогнозування подальших успіхів конкретного учня відповідно до програмових вимог. [183]

Для успішної реалізації функцій, система тестового контролю у процесі економічної підготовки учнів основної школи передбачає такі принципи: принципи автентичності тесту; наступності тестування; об'єктивності результатів; практичності тестування; урахування вікових психологічних особливостей тестованих; урахування попереднього досвіду тестованих у

тестуванні; таємності тесту [126, с. 52–54].

У принципі автентичності тестового контролю відображається кілька аспектів природи тестового контролю: відповідність змісту тесту змісту навчання, зіставленість характеристик учнів з їхніми характеристиками як тестованих.

Принцип наступності контролю передбачає реалізацію шляхом проведення тестування на кожному завершеному відрізку навчального процесу. Разом з цим кожний наступний тест, який пропонується виконати учням, узгоджується за характером з попереднім.

Принципи урахування вікових психологічних особливостей учнів забезпечує цікавість та посиленість виконання тесту на відповідному етапі тестування. Це можливо за умови врахування психологічних процесів і якостей особистості учня, які значно впливають на успішність виконання розумових операцій під час тестування.

Принцип таємності тесту забезпечує таємність змісту тесту, який призначається до визначення рівня навчальних досягнень з економіки за конкретний період навчання. При цьому існує певний обсяг інформації, яка повідомляється учням заздалегідь або перед виконанням тестового завдання. До такої інформації відносяться дані про час, що відводиться на виконання тесту та окремого тестового завдання; вимоги щодо рівня володіння економічними знаннями на даному етапі контролю; структуру тесту та конкретних тестових завдань; критерії оцінювання відповідей тестованих; дату і час проведення тестування; результати виконання конкретного тесту кожним учнем тощо.

Принцип урахування попереднього досвіду учнів щодо виконання подібних тестів реалізується на початковому ступені навчання, коли учні починають оволодівати прийомами навчальної діяльності, самоконтролю та самокорекції. Принцип практичності передбачає доступність тестових матеріалів та засобів щодо їх використання у процесі формування економічних знань учнів.

Принцип об'єктивності реалізується шляхом забезпечення тесту

необхідними якісними характеристиками під час їх розробки і випробування, а також точного визначення об'єктів вимірювання та методів оцінювання відповідей тестованих за встановленими критеріями та схемою оцінювання [126, с. 59].

Тестовий контроль проводиться поетапно і систематично. Змістом кожного етапу тестового контролю є виучуваний навчальний матеріал та вміння, якими оволодіває учень, а також відповідні способи, форми і види тестового контролю. Для ефективності управління формуванням економічних знань важливо, щоб тестовий контроль охоплював усі ланки навчального процесу.

В ефективному управлінні формуванням економічних знань, вмінь учнів та навичок відіграють види тестового контролю, які визначаються специфікою конкретного етапу тестування та зумовлюються його характеристиками. Кожен вид тестового контролю виконує основну функцію. У системі тестового контролю виділяються такі його види: поточний – на уроці для перевірки засвоєння нового матеріалу (етап формування знань, вмінь і навичок); тематичний - по завершенні роботи над темою; рубіжний - по завершенні навчального року або семестру; підсумковий – по завершенні вивчення курсу [245, с. 17].

Поточне тестування виконує коригуючу функція, реалізація якої дозволяє отримати дані про якість засвоєння економічних знань учнів і своєчасно їх корегувати.

Тематичне тестування виконує контролюючу функцію, реалізація якої дає змогу перевірити якість засвоєння учнями конкретної теми і прийняти рішення про можливість переходу до вивчення наступної або продовжити роботу над даною темою.

Рубіжне та підсумкове тестування виконує оцінювальну функцію, реалізація цієї функції дозволяє точно і об'єктивно оцінити рівень сформованості економічних знань учнів упродовж відповідного відрізка навчального процесу – семестру, навчального року тощо [245, с. 19].

Отримані під час того чи іншого тестування результати, мають різний

статус залежно від їх впливу на подальшу діяльність тестованого і діяльність вчителя. Так, результати поточного тестування мають порівняно низький статус для учня і високий статус для вчителя, оскільки вони використовуються вчителем для корекції процесу формування економічних знань і не підлягають оцінюванню. Результати тематичного тестування мають однаковий статус для учня і для вчителя, оскільки учень отримує поточну оцінку за конкретну тему, а вчитель приймає рішення про якість засвоєння даної теми. Результати рубіжного та підсумкового тестування мають високий статус для учня, оскільки оцінка за виконання тесту виставляється в офіційний документ – таблиць чи атестат.

Для успішного функціонування системи тестового контролю, необхідно забезпечити коректну розробку тестів, де важливим моментом є вибір форми тестового завдання. Особливістю професійно побудованих тестів є застосування в тесті різних за формою завдань.

Найчастіше застосовуються тестові завдання елективного типу, у яких до завдання надаються готові відповіді, одна з яких правильна, при цьому майстерність полягає у формуванні «правдоподібних» відповідей [148, с. 21].

Деякі дослідники пропонують покласти в основу різні засади побудови тестів. Наприклад, тестові завдання М.М. Розенберга [220, с. 74] класифікуються за вибором відповіді: на завдання з численним вибором, вибірковий тест, тест з альтернативними відповідями, закритий тест, тобто тест з визначеним полем пошуку відповідей.

Е.В. Лузик класифікує тестові завдання закритої форми: а) з двома відповідями; б) з трьома відповідями; в) з чотирма і більше відповідями [148, с.14].

М.І. Єрецький вважає, що чим більше відповідей тим менше ймовірність вгадування правильної відповіді. Автор наголошує, що збільшення кількості вибірних відповідей більше чотирьох призводить до різкого підвищення трудомісткості складання тесту, а також до ускладнення процедури контролю і вважає, що оптимальна кількість відповідей – чотири [102, с. 109].

Вважається, що відкрита форма тестових завдань з відповіддю, що конструюється, застосовується рідко в тестах для масових опитувань. У цьому випадку необхідна попередня типологізація і оцінювання можливих варіантів відповідей (чи використання для цього компетентних експертів), що ускладнює процес обробки результатів тестування. Існують різні визначення сутності та класифікації відкритої форми тестів в науково-педагогічній літературі. Так, М.І. Єрецький, вважає тести відкритої форми тестами на відтворення інформації, які він поділяє на конструктивні тести. Тести підстановки мають у завданні різні види інформації – словесний текст чи формулу, схему чи графік, в яких пропущені складові суттєвої частини інформації, що контролюється.

Завдання конструктивних тестів вимагають від учня цілком самостійного конструювання відповіді: репродукувати формулювання, дати характеристику, проаналізувати вивчене явище, виконати графік тощо.

Таким чином, основними компонентами змісту навчально-пізнавальної діяльності є: мотиви, мета, навчальні дії та дії контролю й оцінювання навчальних досягнень. Навчально-пізнавальну діяльність, як системне утворення, неможливо прирівнювати до жодного з окремих зазначених компонентів, адже «повноцінна діяльність завжди має відображати єдність, взаємозв'язок, взаємодоповнення та взаємопроникнення всіх її складових (компонентів)» [82, с. 174].

Основними методологічними вимогами системного підходу до процесу формування в учнів економічних знань, вмінь та навичок, нами обрано: 1) виявлення елементів проєктованого процесу, як деякої освітньої системи та вивчення їх якісних характеристик; 2) побудова структури системного об'єкту; 3) виявлення взаємозв'язків між елементами системи.

У структуру педагогічної системи формування економічних знань, вмінь та навичок у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці, на наш погляд, повинні входити такі взаємопов'язані компоненти:

– *цілі*, як причина створення розглянутої педагогічної системи, що містить цілі педагога й учнів як учасників педагогічної взаємодії, спрямованої на формування готовності у школярів до адекватного сприйняття суспільства, виробництва та ін., адаптації їх до життя в умовах ринкової економіки, а також забезпечення рівня підготовки, необхідного для свідомого вибору майбутньої професійної діяльності;

– *зміст навчання*, як форма відображення основних компонентів соціального досвіду;

– *принципи*, як певну систему засадничих ідей, на основі яких вибудовуватиметься процес формування економічних знань, вмінь та навичок;

– *умови та способи здійснення* процесу формування економічних знань, вмінь та навичок, що містять методи і прийоми проведення навчально-пізнавального процесу, а також форми його організації;

– *засоби навчання* школярів, до яких відносимо технічне, інформаційне та програмне забезпечення.

Висновки до розділу 2

На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної і методичної літератури та на основі вивчення та аналізу вітчизняного досвіду економічної підготовки учнів 5–9 класів в загальноосвітніх навчальних закладах сільської місцевості розроблено й обґрунтовано структурно-функціональну модель

формування економічних знань, вмінь та навичок школярів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці.

Розроблено та обґрунтовано компоненти цілісного процесу формування економічних знань, вмінь та навичок учнів: *цільовий* (соціальні потреби, мета і завдання економічної підготовки учнів); *змістовий* (змістове забезпечення економічної підготовки); *методичний* (педагогічні умови, принципи, форми, методи, способи засвоєння змісту); *контрольно-оцінний* (форми, види та методи діагностики рівнів сформованості економічних знань, вмінь та навичок, оцінювання, фіксація результатів), що в цілому відображає певну системність педагогічного процесу.

У ході дослідження встановлено, що ефективність досягнення мети і вирішення завдань економічної підготовки учнів визначається наявністю відповідних педагогічних умов як сукупності взаємопов'язаних елементів навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі, що забезпечують економічну підготовку учнів.

З'ясовано, що найбільш ефективними є педагогічні умови економічної підготовки учнів основної школи, структура яких включає такі компоненти, як концептуальний, технологічний, діагностичний.

Розробка педагогічних умов економічної підготовки учнів за концептуальним компонентом передбачає визначення принципів, мети та завдань економічної підготовки учнів основної школи.

Встановлено, що до основних педагогічних умов економічної підготовки учнів основної школи за концептуальним компонентом належать методологічні принципи гуманізації та індивідуалізації, природовідповідності, технологізації, наступності, соціальної адекватності, соціального партнерства. Зазначені принципи економічної підготовки учнів у загальноосвітніх навчальних закладах утворюють певну систему, де кожен принцип як важлива складова системи, взаємопов'язаний з іншими. Їх поєднання є запорукою ефективності економічної підготовки учнів у загальноосвітніх навчальних закладах.

Визначено, що мета економічної підготовки учнів 5–9 класів полягає у формуванні економічної компетентності особистості, здатної реалізувати себе в майбутньому. Відповідно до визначеної мети, основними завданнями економічної підготовки учнів основної школи є формування в учнів знань економічних явищ, з якими вони зустрічаються у своєму житті; вироблення вмінь самостійно здобувати, засвоювати і застосовувати економічні знання, пояснювати сучасні економічні явища; розширення уявлень про професійну діяльність у сфері економіки; забезпечення рівня економічної підготовки, який дозволить учням згодом продовжити навчання на економічних факультетах у вищих навчальних закладах, здобувати вищу економічну освіту тощо.

Розробка і впровадження педагогічних умов економічної підготовки учнів виявили, що особливе значення має наступний компонент – технологічний, який передбачає удосконалення змісту, форм та методів економічної підготовки учнів.

Визначений зміст економічної підготовки учнів 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів знайшов відображення у розробленій нами програмі варіативного модулю «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)».

Зазначимо, що основними вимогами до розробки програми були визначені: відповідність програми меті та завданням економічної підготовки учнів основної школи; відповідність програми педагогічно доцільному співвідношенню між теоретичними та практичними складовими економічної підготовки учнів; забезпечення логічної послідовності вивчення навчального матеріалу; врахування вітчизняного та закордонного досвіду при доборі та побудові змісту навчального матеріалу; профорієнтаційна спрямованість змісту; доступність змісту на всіх етапах і стадіях вивчення; відповідність змісту відведеному на його вивчення часові.

Дослідженням з'ясовано, що серед педагогічних умов економічної підготовки учнів основної школи за технологічним компонентом особливе

значення має удосконалення методів економічної підготовки учнів. Серед них найпродуктивнішими виявилися такі: проблемні методи навчання, аналіз економічних ситуацій, рольові і ділові ігри, метод проектів, справи в ситуаціях економічного вибору тощо.

При цьому перевага надавалася проблемним методам навчання, які сприяли оволодінню учнями такими прийомами розумової діяльності, як аналіз, синтез та узагальнення.

Як підтвердило наше дослідження, ефективному вирішенню завдань економічної підготовки учнів загальноосвітніх навчальних закладів у питанні застосування набутих економічних умінь сприяли рольові ігри та метод проектів. Рольова гра розглядалась і використовувалася нами як метод навчання, що полягає у виконанні учнями ролей, відповідних реальним економічним функціям особистості в суспільстві, і передбачає взаємодію та моделювання систем економічних відносин.

Визначено, що важливе місце в процесі економічної підготовки учнів 5–9 класів посідав метод проектів. Він максимально наближався до повсякденної життєдіяльності учня і сфери значущого для нього досвіду, тому дає змогу поставити на перший план завдання розвитку його особистості. Також метод проектів сприяв прояву активності учнів у вирішенні локальних соціально-економічних проблем. Обираючи теми проектів, учні орієнтувалися на їх соціально-економічну спрямованість, вагомість для суспільства, майбутнього життя тощо.

Діагностичний блок педагогічних умов економічної підготовки учнів передбачає визначення рівня навчальних досягнень школярів. Діагностична складова включає систему тестового контролю і передбачає управління навчально-виховним процесом шляхом визначення його результатів, діагностування рівня та якості економічної підготовки, набутих проектних і техніко-технологічних знань та практичних умінь учнів.

Як засоби управління формуванням економічних знань, вмінь та навичок доцільно використовувати по-перше, можливості тестового

контролю, по-друге, тематичний контроль знань учнів в умовах рейтингового оцінювання.

Розділ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Цілі, завдання і характеристика змісту дослідно-експериментальної роботи

Визначені і впроваджені нами педагогічні умови економічної підготовки учнів основної школи загальноосвітніх навчальних закладів з припущенням щодо позитивного їх впливу на формування економічних знань, вмінь, навичок та економічно значущих якостей особистості вимагали експериментального підтвердження.

Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі середніх загальноосвітніх шкіл I–III ступеня Житомирської та Київської областей. У проведенні формуючого педагогічного експерименту брало участь 272 учні.

Мета педагогічного експерименту полягала в оцінці ефективності розроблених нами педагогічних умов економічної підготовки учнів основної школи у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці.

Для отримання достовірних результатів в організації педагогічного експерименту ми дотримувалися умов ефективності педагогічного експерименту, які визначені С.У. Гончаренком [77], а саме:

- а) старанний попередній теоретичний аналіз явища, його історії, вивчення масової практики для максимального звуження поля експерименту і його завдань;
- б) конкретизація гіпотези з точки зору її новизни, незвичайності, суперечливості в порівнянні зі звичними установками, поглядами;
- в) чітке формулювання завдань експерименту, опрацювання ознак і критеріїв, за якими будуть оцінюватися результати, явища, засоби тощо;
- г) коректне визначення мінімально необхідного, але достатнього числа експериментальних об'єктів з врахуванням мети і завдань експерименту, а також мінімально необхідної тривалості його проведення;
- д) уміння організувати в ході експерименту безперервну циркуляцію інформації між дослідником і об'єктом експериментування, що попереджає односторонність практичних рекомендацій, утруднення у формулюванні висновків. Дослідник отримує можливість не

обмежуватися лише повідомленням про засоби і методи, результати їхнього застосування, а виявити можливі труднощі в ході педагогічних впливів, несподівані факти, важливі аспекти, нюанси, деталі, динаміку досліджуваних явищ;

- є) доказ доступності зроблених висновків і рекомендацій, їхні переваги перед традиційними, звичними розв'язками.

У процесі організації дослідження нами було поставлено наступні завдання: – вивчити і проаналізувати результати констатувального етапу дослідження щодо формування економічних знань, вмінь, навичок та економічно значущих якостей особистості базуючись на діючих програмах з трудового навчання для учнів основної школи, з'ясувати вміння школярів застосовувати здобуті економічні знання у практичній діяльності;

- виявити рівень сформованості економічних знань, вмінь, навичок та економічно значущих якостей особистості в учнів експериментальних та контрольних класів сільських загальноосвітніх навчальних закладів.

Для досягнення поставленої мети та виконання визначених завдань нами було використано комплекс методів:

теоретичних: аналіз, порівняння, систематизація та узагальнення даних, які були отримані в процесі вивчення філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури з теми дослідження; вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду формування економічних знань, вмінь, навичок у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці;

емпіричних: педагогічне спостереження за навчально-трудовою діяльністю школярів і педагогічною діяльністю учителів трудового навчання та його аналіз; шляхом опитування, бесіди з вчителями та учнями, анкетування, інтерв'ювання;

педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний) з визначенням якісних і кількісних показників на кожному його етапі та визначення ефективності запропонованих педагогічних умов; кількісний

та якісний аналіз результатів дослідження методами математичної статистики.

Педагогічний експеримент – це загальнонауковий метод пізнання, який дає можливість одержати нові знання про причинно-наслідкові відношення між педагогічними факторами, умовами, процесами за рахунок планомірного маніпулювання однією або кількома факторами і реєстрації відповідних змін у поведінці об'єкта чи системи, які вивчаються [77].

Дослідно-експериментальна робота здійснювалася в три етапи з 2002 по 2012 роки:

На першому етапі (2002–2006 рр.) дослідження вивчався стан проблеми у педагогічній теорії та практиці, визначалися основні завдання дослідження, розроблялися програма і методика експериментальної роботи, проводився констатуючий експеримент.

На другому етапі (2006–2009 рр.) здійснювався формуючий експеримент, який полягав у перевірці педагогічної ефективності запропонованих змісту економічної освіти та методів економічної підготовки учнів 5–9-х класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці.

На третьому етапі (2009–2012 рр.) проводилася обробка, аналіз і узагальнення одержаних експериментальних даних, опис та інтерпретація матеріалів дослідження, формулювалися загальні висновки та оформлювалися результати дослідження.

З метою проведення формуючого експерименту були створені контрольні та експериментальні групи, в які увійшли учні 5–9 класів. В основу вибору контрольних та експериментальних класів було покладено дотримання умов їх ідентичності, одним з показників якої є загальна успішність учнів. Варто відзначити, що формування контрольних та експериментальних груп здійснювалося на рівноправних умовах шляхом випадкового відбору. Констатувальний етап експерименту показав, що рівень сформованості економічних знань, вмінь і навичок та економічно значущих якостей особистості в зазначених класах був приблизно однаковий.

Одним із важливих питань педагогічного дослідження формування економічних знань, вмінь та навичок є вибір критеріїв рівня їх сформованості.

Під критерієм розвитку знань розуміється суттєва ознака, яка свідчить про досягнення того чи іншого рівня знань учнів. Рівень – це ступінь розвитку знань; критерій – вимірник рівня.

Основними функціями оцінювання навчальних досягнень учнів є:

- контролююча, що передбачає визначення рівня досягнень окремого учня (класу, групи), виявлення рівня готовності до засвоєння нового матеріалу, що дає змогу вчителю відповідно планувати й викладати навчальний матеріал;

- навчальна, що зумовлює таку організацію оцінювання навчальних досягнень учнів, коли його проведення сприяє повторенню, вивченню, уточненню й поглибленню знань, їх систематизації, вдосконаленню навичок і вмінь;

- діагностико-коригуюча, що передбачає з'ясування причин труднощів, які виникають в учня під час навчання, виявлення прогалин в знаннях і вміннях та внесення коректив, спрямованих на усунення цих прогалин, у діяльності учня і педагога;

- стимулюючо-мотиваційна, що визначає таку організацію оцінювання навчальних досягнень учнів, коли його проведення стимулює бажання поліпшити свої результати, розвиває відповідальність, сприяє змагальності учнів, формує позитивні мотиви навчання;

- виховна, що полягає у формуванні вміння відповідально й зосереджено працювати, застосовувати прийоми контролю й самоконтролю, сприяє розвитку працелюбності, активності, акуратності та інших якостей особистості [136, с. 4].

Визначення критеріїв ми здійснювали на основі підходів щодо побудови засобів діагностування відомих дослідників. Так, І.Я. Лернер

вважає, що показником розвитку знань служить ряд їх якостей: повнота, глибина, оперативність, гнучкість, конкретність, системність, узагальненість, усвідомлення [142, с. 23].

Науковці в якості критеріїв вимірювання рівня розвитку знань пропонують використовувати: правильний відбір знань для засвоєння, інтерес учнів до пропонованих знань, рівень сформованих якостей знань, рівень засвоєння понять, здатність учнів засвоювати логічні судження та використовувати їх в навчальній і практичній діяльності, рівень сформованих умінь та навичок, ступінь сформованості уміння творчо вирішувати проблемні задачі, орієнтуватись у нових умовах тощо.

О.М. Собчук вважає проявами сформованості економічних знань вільне володіння економічними поняттями й категоріями, вміння аналізувати розвиток об'єктивних економічних процесів [252, с. 103]. Як бачимо, критерії, що пропонуються, охоплюють, в основному, змістовий та операційний компоненти знань. Те ж саме спостерігається і в дослідженнях економічних знань.

Наприклад, Н.О. Пасічник вважає одержання економічних знань процесом поступового руху економічної думки, який завершується формуванням певної економічної ідеї, уявлення, погляду на економічну дійсність, що надалі складаються в систему економічних знань [200, с. 57].

В якості показників використовувати обсяг поінформованості учнів з економічних питань, а також рівень засвоєння економічних понять пропонує С.В. Лукаш [149] та О.Г. Набока [177].

На основі зазначених підходів, для педагогічної оцінки рівня сформованості економічних знань, вмінь та навичок у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці нами було обрано трирівневу систему оцінювання з градацією за низьким, середнім та високим рівнями, які було позначено відповідно літерами Н, С, В.

Відповідно до цілей економічної освіти оцінюванню підлягають

теоретичні знання учнів з основ теорії і вміння використовувати ці знання у повсякденні, а саме: під час аналізу конкретних життєвих ситуацій і прийняття оптимального рішення; вирішення практичних завдань, пов'язаних з економічною діяльністю людини, сім'ї, громади, держави; проведення порівняльного аналізу економічних явищ тощо [136, с. 16].

Оцінка навчальних досягнень учнів складається з оцінювання теоретичних знань (у письмовій або усній формі) і практичних умінь.

Розглядаючи рівні прояву економічних знань, вмінь, навичок учнів, ми мали на увазі, що кожний наступний рівень включає риси попереднього та має риси особливі, які відрізняють його від попереднього. Частка допомоги вчителя в оволодінні учнями знаннями у сукупності їх якостей на низькому рівні є максимальною; на середньому рівні – частка цієї допомоги зменшується; на високому рівні – учні допомоги вчителя практично не потребують.

Таким чином, на основі визначених критеріїв ми обрали такі:

- засвоєння економічних знань;
- розвиток економічних вмінь;
- розвиток економічно значущих якостей особистості.

Дана характеристика сформованості в учнів економічних знань, вмінь та навичок учнів 5–9 класів загальноосвітніх закладів представлена на рисунку 3.1.

Рис. 3.1. Критерії, рівні та показники сформованості економічних знань, вмінь, навичок та економічно-значущих якостей особистості

При визначенні рівня сформованості економічних вмінь, ми виходили з того, що їх можна розглядати як здатність людини виконувати економічну діяльність (або її окремі елементи) на базі економічних знань та досвіду.

Зазначимо, що зустрічаються різні терміни для визначення умінь, але однозначного не існує. Європейські педагоги використовують такі терміни як загальні або ключові уміння, базові уміння, фундаментальні шляхи навчання, ключові кваліфікації, крос-навчальні уміння або навички, ключові уявлення, опорні знання тощо. Усі ці терміни не є тотожними і відображають різні точки зору та різні підходи. Проте в основі всіх педагогічних концепцій лежить ідея необхідності формування умінь особистості, здатної застосовувати знання, вміння та досвід відповідно до ситуації.

Питання щодо переліку економічних вмінь, та навичок є дискусійним. В своєму дослідженні ми орієнтувалися на перелік, наведений у монографії О.Т. Шпака. Він вважає, що до їх числа слід віднести вміння економічного аналізу процесів і результатів діяльності, економічного розрахунку, планування, контролю тощо [280, с. 59]. Експериментальне дослідження свідчить, що формування вмінь здійснювалося в процесі виконання різноманітних практичних робіт (визначення собівартості, ціни виробів та послуг; розрахунків сімейних бюджетів, калькуляцій, кошторисів, з'ясування економічної ефективності певного виробництва тощо), розв'язування проблемних задач та ситуацій економічного характеру, роботи з цифровим матеріалом, ділових ігор та самостійної творчої позаурочної діяльності.

Основними критеріями оцінювання рівня сформованості в учнів економічних умінь нами обрано:

- 1) уміння дотримуватися запропонованого алгоритму виконання трудових дій з огляду на ефективність й економічну доцільність технологічної діяльності;

2) уміння застосовувати дані економічної науки у процесі проектно-технологічної діяльності на уроках трудового навчання (організація робочого місця, планування технологічної діяльності, виявлення чинників підвищення продуктивності праці, проведення аналізу матеріальних витрат на виготовлення виробу, підрахунок його собівартості та ін.);

3) уміння прогнозувати результати діяльності, аргументувати доцільність та аналізувати ефективність прийнятого рішення, здійснювати оцінку якості спроектованого виробу, публічно презентувати результати проектно-технологічної діяльності.

Важливим завданням економічної підготовки є формування в школярів економічно значущих якостей особистості. У контексті дослідження вважаємо за доцільне розглянути підходи до визначення сукупності економічно значущих якостей особистості, що орієнтовані, на їх розвиток в процесі трудової діяльності (уроки праці, суспільно корисна, продуктивна праця, трудові об'єднання школярів тощо). Зауважимо, що не існує спільних підходів до визначення переліку якостей особистості, які можна віднести до розряду економічно значущих. В дисертаційному дослідженні Н. О. Пасічник наводиться такий перелік економічно значущих якостей особистості: ініціативність, цілеспрямованість, самостійність, працьовитість, організованість, вміння працювати у колективі, наполегливість, комунікативність [200, с. 112].

А. С. Нісімчук в своїх дослідженнях до економічно значущих якостей особистості відносить: діловитість, ініціативність, розважливість, бережливість, економність [182, 53]. вважаючи, що працелюбність є інтегральною якістю, яка містить ставлення до праці, працездатність, бережливість, інтенсивність праці тощо [там же, 94] і її не можна вважати такою, що притаманна суто економічним якостям.

О.Ф. Аменд та І. А. Сасова вважають за доцільне включити до цього переліку такі якості як працелюбність, бережливість, розважливість, економність, діловитість, підприємливість тощо [241, с. 104–106].

К. Н. Катханов вважає, що категорії «економічна вихованість» та «трудова вихованість» є тотожними і їх основними складовими є бережливість, економність, розважливість, працьовитість, організованість, вміння цінити час тощо [114, с. 323–324].

Аналізуючи проблеми економічного виховання школярів, О. Т Шпак виділив наступні економічно значущі якості особистості: працьовитість, вміння працювати у колективі, відповідальність, організованість, раціоналізм, розважливість, бережливість, діловитість [278, с. 59].

У дисертаційному дослідженні С.В. Лукаш відповідні якості трактуються як якості показників дієво-практичного компоненту економічного мислення й включають: організованість, економність, ощадливість, раціональність тощо [149, с. 48].

Ми вважаємо, що основним методом дослідження економічно значущих якостей особистості можна вважати педагогічні спостереження за поведінкою учнів в процесі навчання, в першу чергу – їх проявом у навчально-практичній діяльності (ділові ігри, практикуми, результати самостійної роботи тощо).

Зазначимо, що у дослідженні ми обмежились такими економічно значущими якостями особистості, як підприємливість, працелюбність та наполегливість, оскільки вважаємо, що: а) ефективний розвиток саме цих якостей особистості уможливають спроектовані компоненти змісту освіти, представлені у структурно-функціональній моделі формування економічних знань, вмінь та навичок; б) педагогічні спостереження за поведінкою учнів в процесі навчання, перебігом проектно-технологічної діяльності школярів, їх проявом у навчально-практичній діяльності дозволять визначити динаміку рівнів їх прояву.

Слід зазначити, що на нашу думку віднесення згаданих якостей особистості до числа економічно значущих є умовним, оскільки вони є значущими й для інших видів практичної діяльності людини.

Нагадаємо, що для вивчення існуючого стану рівня економічних знань

учнів 5–9 класів був проведений констатуючий експеримент, основними завданнями якого були: визначення рівня економічних знань, визначення рівня засвоєння учнями економічних вмінь; дослідження зв'язків між рівнем засвоєння економічних знань і умінь та ступенем їх втілення в організаційно-економічну діяльність; оцінювання рівня розвитку економічних якостей у школярів.

За результатами експериментальних досліджень нами з'ясовано, що ефективність економічної підготовки учнів основної школи значною мірою залежить від успіхів проведеної роботи на початковому етапі навчання, оскільки саме в ранньому віці інтенсивно формується свідомість дитини, виробляється стереотип її економічного мислення, виявом якого є вміння знаходити оптимальні варіанти розвитку, оволодіння новими методами діяльності тощо [181; 208; 258; 277].

Виходячи з цього, одним з основних завдань констатувального етапу педагогічного експерименту було виявлення рівня розвитку економічних уявлень учнів 5 класів, що ми взяли за основу в уточненні динаміки якісних змін економічної підготовки учнів наступних 6 – 9 класів.

Основними критеріями розвитку рівня економічних уявлень п'ятикласників обрано: а) рівень розвитку економічно значущих уявлень про навколишній світ; б) рівень сформованості економічних умінь (організувати робоче місце, планувати перебіг виконання робіт тощо); в) рівень розвитку економічно значущих якостей особистості (дисциплінованості, пунктуальності, зосередженості та спрямованості на виконання навчальних завдань,).

З метою виявлення рівня розвитку економічних уявлень учнів 5 класів, їм було запропоновано відповісти на запитання розробленої нами анкети .

За результатами анкетування ми мали можливість з'ясувати рівень уявлень та умінь учнів 5 класу. За допомогою анкети школярі мали можливість за зовнішніми формами побачити сутність економічного

явища, виокремити його, тобто продемонструвати рівень свого соціокультурного розвитку та початкового усвідомлення економічних знань.

Так, на перше запитання анкети «Що для вас означає економити електроенергію, воду, газ?», 47,5% опитаних школярів дали повну відповідь. Під економією електроенергії, води та газу учні розуміють: не забувати вимикати світло, газ, воду при виході з дому, не вмикати світло у сонячний день, добре закручувати кран з водою тощо. 35,6% респондентів вважали, що економити електроенергію газ, світло, потрібно для того, щоб не заподіяти шкоду будинку, тому що такі відповіді нами були віднесені до часткових. 16,9% не змогли дати відповідь на запитання.

На друге запитання анкети «Чи можете сказати в кінці дня: де, скільки і з якої причини втрачений час?», то 35,6% від загального числа чітко назвали причини і кількість втраченого часу, який можна було використати раціональніше, а 25,4% школярів – частково визначилися з кількістю та причинами втраченого часу. А 39% респондентів не змогли дати жодної усвідомленої відповіді та проаналізувати доцільність витраченого часу.

Правильне розуміння ціни робочої хвилини школярі пов'язують з економією робочого часу, що дозволяє збільшити кількість виробленої продукції, і тим самим підвищити продуктивність праці –27,1% школярів. Частковими, вважалися відповіді тих школярів, які відзначали лише один аспект проблеми, пов'язаний з матеріальною винагородою працюючих – 40,7 % опитаних.

На запитання «Що ви розумієте під плануванням ?» 30,5% респондентів дали повну відповідь, вважаючи плануванням вірно спланований робочий тиждень, день, час тощо. 39 % з числа опитаних складають план роботи на день, на тиждень і максимально дотримуються запланованого. Натомість 50,8 % респондентів план складають, але

дотримуються його не завжди, а 10,2 % школярів пробували складати, але нічого з того не вийшло.

Наступне запитання анкети стосувалося того, яке значення надається своєчасності виконання завдань, доручень, прохань, на що 93,2 % опитаних дали повну відповідь.

На запитання про потреби сім'ї, школярі здебільшого дали ствердні відповіді, що свідчить про їхню активну участь у життєдіяльності родини. На запитання, яке стосувалося вірогідності виникнення нових потреб, після того як будуть вирішені нагальні, школярі давали достатньо розгорнуті відповіді, починаючи від зазначення потреб, що стосуються умінь встановити та налагодити придбане, умінь правильно його експлуатувати.

Учням 5 класу дуже сподобалося запитання про отриманий у спадок мільйон. У відповідях респондентів фантазія включилася максимально. В переважній більшості 64,4 % респондентів купили б модні речі, реалізували б мрію про навколосвітню подорож, у першу чергу витратили б на сучасну комп'ютерну та іншу техніку; 30,5 % опитаних учнів 5 класів відклали б і періодично брали невеликі суми при виникненні необхідності, допомогли б батькам у придбанні житла, та заплатили б у майбутньому за хорошу освіту.

Під виробництвом сільськогосподарської продукції, учні 5 класу сільської школи розуміють технологію вирощування сільськогосподарських культур, продуктів м'ясо-молочної галузі та ін. – 20,3 %,

Учням 6–9 класів були запропоновані завдання з метою перевірки засвоєння знань в галузі економіки сільськогосподарського виробництва і праці, визначення рівнів сформованості вмінь проводити нескладні економічні розрахунки, давати правильне пояснення фактам і явищам економічної дійсності. Запропоновані завдання передбачали з'ясування наявності у підлітків знань про форми організації виробництва (кооперування, концентрація, комбінування і спеціалізація), про їх загальні ознаки і особливості, засвоєння таких понять, як «продуктивність праці»,

«трудомісткість виробництва», «собівартість продукції». Крім того, учням були запропоновані завдання по виявленню рівня знань про економічні фактори, що впливають на підвищення ефективності виробництва та зростання продуктивності праці.

Слід зазначити, що серед 212 учнів, що виконували серію завдань, лише 8 (3,4 %) повністю виконали усі три завдання, 51 учень (22%) – два завдання.

Дані, одержані в результаті педагогічного спостереження за навчальною діяльністю учнів, анкетування, тестування при віддаленому контролі дозволили засвідчити, що рівень сформованості економічних знань в школярів є здебільшого низьким або середнім. Високий рівень продемонструвала лише незначна частина учнів.

У процесі дослідження було виявлено пряму залежність сформованості економічних вмінь учнів від рівня розвитку в них основних розумових дій (рис. 3.2.). Виявлено, що учні, які досягли високого рівня володіння економічними вміннями, свідомо визначають взаємозв'язки під час проведення спостереження і аналізу економічних явищ, логічно і науково грамотно відображають їх у висновках. Учні з середнім рівнем сформованості економічних вмінь встановлюють необхідні взаємозв'язки після моделювання відповідних економічних закономірностей і явищ, проводять спостереження і відображають їх у висновках, а також роблять необхідне узагальнення з допомогою вчителя.

У ході констатувального етапу дослідження встановлено, що низький рівень економічних вмінь притаманний учням, які лише за умови детальних вказівок, інструкцій вчителя, виконують практичні дії, виділяють взаємозв'язки, формують висновки. Ступінь оволодіння учнями основними розумовими операціями явно недостатній і потребує системи роботи з їх формування в школярів.

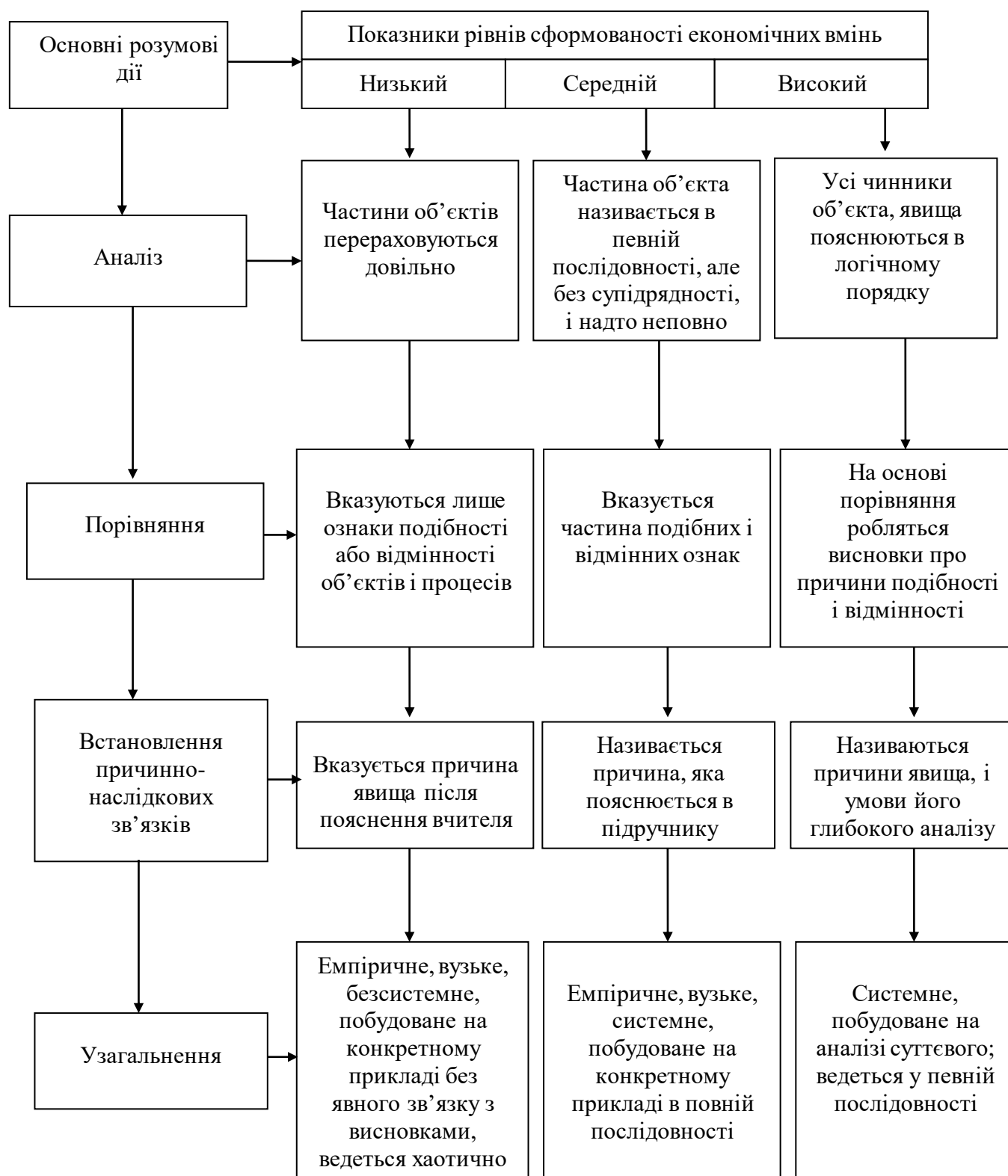

Рис. 3.2. Взаємозв'язок рівнів сформованості економічних вмінь школярів з рівнем розвитку основних розумових дій

Для виявлення умінь планування роботи, організаційних умінь та вмінь економічного вдосконалення учням 8–9 класів були запропоновані завдання з урахуванням їх трудової підготовки. Завдання містили такі запитання: визначення основних видів роботи з обраної на майбутнє спеціальності, перелік послідовних операцій конкретного виду роботи та елементів його планування, режим економії, економічний аналіз та економічне вдосконалення праці. Учні 8–9 класів у переважній більшості не змогли назвати основні види роботи з обраної ними майбутньої спеціальності, визначити структуру конкретного виду трудової діяльності та перерахувати елементи її планування. Труднощі викликали і завдання по виконанню простого економічного розрахунку. Було виявлено, що володіння основними економічними вміннями (планування, контролю, економічного аналізу та економічного розрахунку) практично знаходяться на низькому та частково на середньому рівнях.

У ході експерименту було проведено оцінювання розвитку економічних якостей у групи школярів. Учнім було запропоновано ознайомитись з описом економічних якостей: підприємливість, працелюбність, наполегливість і дати самооцінку рівнів розвитку кожній з якостей за ріннями – низький, середній, високий.

Було встановлено, що відсоток учнів, які зуміли правильно визначити запропоновані якості, низький, тобто економічних знань, одержаних при вивченні основ сільськогосподарської праці виявляється недостатньо для формування у школярів усіх необхідних якостей.

Аналіз здобутих результатів констатувального експерименту виявив, що у роботі більшості вчителів трудового навчання характерним є: недостатньо розвинуті вміння виявити необхідну економічну інформацію в програмному матеріалі, підібрати, при необхідності, додатковий дидактичний матеріал економічного характеру, невміння реалізувати

економічні знання в органічній єдності зі знаннями основ наук. Педагоги відчувають труднощі в постановці завдань уроку і в позакласній роботі, спрямованих на формування економічних знань, вмінь та навичок.

Тому, результати констатуючого експерименту дають підстави стверджувати, що більшості учням 5–9 класів притаманний низький рівень економічних знань та вмінь. Школярі мають недостатньо знань із питань ринкової економіки, так і з питань, що характеризують економічний бік виробничого процесу у сільському господарстві; у них склалися помилкові уявлення про більшість економічних процесів та явищ у сільському господарстві. Такий рівень засвоєння робить неможливим свідоме використання учнями на практиці засвоєних знань. Учні не вміють виділяти головне, формулювати економічну думку в стислій визначеній формі, на низькому рівні володіють основними розумовими операціями (аналіз, порівняння, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення), економічні знання та вміння в конкретній майбутній професійній галузі діяльності невисокі або низькі, переважна більшість не змогла назвати основні види роботи з конкретної спеціальності сільськогосподарського виробництва.

Отже, ми вважаємо, що в умовах застосування класичних методів навчання основам економіки на уроках трудового навчання в учителя недостатня кількість каналів зворотного зв'язку для одержання інформації про етапи засвоєння учнями економічних знань. Зворотній зв'язок в умовах традиційного завчання не завжди сприяє корекції навчального процесу, а тому засвоєння економічної інформації відбувається на низькому рівні розумової діяльності і в основному орієнтує учнів на репродуктивне мислення.

В цілому, результати, отримані у процесі проведення першого етапу дослідно-експериментальної роботи, склали основу для підтвердження актуальності теми дослідження, а також наукового обґрунтування педагогічних умов, необхідних для ефективного формування економічних

знань учнів основної школи.

На другому етапі - дослідно-експериментальної роботи. у процесі формуючого експерименту перевірялись запропоновані педагогічні умови, та їх вплив на підвищення рівня сформованості економічних знань, вмінь та навичок учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці.

Нагадаємо, що найважливішим чинником, що визначає результативність економічної підготовки в 5–9 класах, є рівень сформованості економічних знань. Проаналізуємо, яким чином змістове забезпечення вплинуло на формування економічних знань учнів та рівень їх сформованості.

Відомо, що принципові зміни в економіці, науці і техніці, у соціальних відносинах та суспільній думці зумовлюють зміни у змісті економічної освіти, вимагають знань, які стали потребою сьогодення. Суспільство потребує, щоб кожна людина, незалежно від її фахової орієнтації здобула гарантований державою певний мінімум систематизованих економічних знань. Побудова навчальних планів і програм, механізм відбору і структурування навчального матеріалу вимагають: максимальної орієнтації на перспективу і випередження соціального замовлення, дотримання логіки конкретної науки і відповідності освітній меті, систематизації навчального матеріалу на основі діяльнісного підходу.

У процесі підготовки та проведення педагогічного експерименту, перед нами постала проблема відбору економічних знань, оскільки в основній школі (5 – 9 класи) економічна підготовка учнів реалізується, здебільшого через інтеграцію економічних знань у змісті програмного матеріалу з різних навчальних дисциплін, у тому числі й трудового навчання. При цьому, як зазначалося у попередніх підрозділах роботи, відображення економічного аспекту трудової підготовки школярів у навчальній програмі є низько вмотивованим, розрізненим, недостатньо структурованим, а відтак – непослідовним. Саме це, є основною причиною трансформації економічного

знання, а особливо тієї його складової, що відображає характер сучасного наукового підходу стосовно планування й організації сільськогосподарського виробництва, у просвітницькі настанови педагогів лише щодо необхідності економії матеріалів та енергії, які є малоефективним засобом педагогічного впливу на формування у школярів цілісних знань і вмінь.

Для забезпечення процесу формування економічних знань, вмінь та навичок в учнів основної школи необхідно здійснити всебічний аналіз і опрацювання змісту економічної освіти, закладеного у змісті навчальних програм, з метою відбору основних і найважливіших з погляду інформаційно-формуального значення елементів навчального матеріалу; логічного їх упорядкування та встановити взаємозв'язки між ними. Структура змісту повинна представляти системну єдність основних загальних понять, суджень, законів; визначальних взаємозв'язків між ними; логічних розумових і практичних прийомів і дій, які застосовуються при засвоєнні основних елементів навчального матеріалу. А також однією з важливих умов є виникнення зацікавленості учнів в економічних знаннях і усвідомлення учителями необхідності раціонального використання всіх ресурсів, що є наявності для того, щоб економічні знання набули для учнів особистісної значущості.

Враховуючи ці вимоги, нами було розроблено програму з трудового навчання варіативного модулю для учнів 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» (додаток А).

Програма варіативного модулю для 5 класу розрахована на 20 годин і передбачає вивчення розділів «Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур (осінні роботи)» та «Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур (весняні роботи)». На основі програми учнів 5 класів ознайомлюють з провідними напрямками рослинництва: плодівництво, овочівництво, декоративне садівництво і квітникарство; з провідними овочевими і квітково-декоративними культурами регіону, їх

біологічними і господарськими особливостями. Програма передбачає ознайомлення з професіями, пов'язаними з вирощування овочевих та квіткових рослин.

У процесі практичних робіт школярі здійснюють збір і облік урожаю овочевих культур, підготовку урожаю до зберігання, збір насіння, вибір способу обробки ґрунту на пришкольній ділянці тощо.

Програмою передбачається представлення та захист творчо-пошукової роботи. Пропонуються варіанти тем проектів: «Сама рання редиска» (морква, столовий буряк), «Свято першого салату» (вивчення сортів салатів, вибір самих ранніх видів і сортів).

Вимоги до знань і вмінь учнів: характеризує продукцію поля, городу, саду; розпізнає за зовнішнім виглядом сільськогосподарські культури; порівнює технологію їх вирощування; розпізнає види технологічної діяльності у сільському господарстві; називає знаряддя праці, які використовують; здійснює: збір і облік урожаю; називає найбільш поширені професії в сільськогосподарському виробництві; організовує робоче місце; дотримується правил безпечної праці, санітарно-гігієнічних вимог.

Програма для 6 класу розрахована на 20 годин і включає розділи: «Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур (осінні роботи)» та «Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур (весняні роботи)» і передбачає вивчення особливостей агротехніки дворічних овочевих культур, районованих сортів. Поняття про ґрунт як основний засіб сільськогосподарського виробництва, типи ґрунтів, поняття родючості ґрунту. Учні 6 класу вивчають основи технології вирощування плодових і ягідних культур, їх характеристику.

У процесі практичних робіт передбачено виконання таких завдань (на вибір): планування весняних робіт на навчально-дослідній ділянці, складання переліку овочевих і квітково-декоративних культур для вирощування, розробка плану їх розміщення, складання схем сівозміни, підготовка насінневого матеріалу і насінників дворічних рослин, підготовка ґрунту,

внесення добрив, посів і посадка овочів, посадка коренебульб жоржин, черенкування флокса, розмноження рослин поділом куща, цибулинами, поливання, зворушення ґрунту, проріджування сходів, прополовання, підживлення рослин, захист від хвороб і шкідників. Оцінка ефективності виробництва основних видів рослинної продукції у фермерському господарстві свого села.

Представлення та захист творчо-пошукової роботи на тему: «Створення колекційних відділів навчально-дослідної ділянки» або «Виготовлення засобів наочності для початкової школи та кабінетів біології та технології».

Пропонуються наступні варіанти практичних робіт: виявлення потреб шкільних кабінетів, вчителів початкових класів, біології у поповненні наочних матеріалів, колективний аналіз і оцінка можливостей їх вирощування на навчально-дослідній ділянці, вибір і обґрунтування теми проекту, пошук інформації, складання плану виконання проекту, підготовка необхідного посівного матеріалу, розробка форми щоденника спостережень, посів і догляд за рослинами, заготівля рослинного матеріалу, виготовлення гербаріїв, захист проекту.

Вимоги до знань і вмінь учнів 6 класу: характеризує: технологію збору урожаю; називає: причини втрат продукції під час збирання; дотримується: правил безпечної праці при збиранні врожаю; називає: типи ґрунтів; називає: плодови і ягідні культури; характеризує: агротехніку плодових і ягідних культур; дотримується санітарно-гігієнічних вимог та правил безпечної праці тощо.

Програма варіативного модулю «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» для сьомого класу розрахована на 16 годин і включає такі розділи «Вирощування плодових культур (осінні роботи)» та «Вирощування рослин розсадним способом і в захищеному ґрунті (весняні роботи)»

У 7 класі учні засвоюють основи технології росту, розвитку і плодоношення плодкових дерев. Технологія розсадного способу вирощування рослин, його значення в регіоні та застосування сільськогосподарської техніки в рослинництві.

У варіантах практичних робіт пропонується: вибір культур для вирощування розсадним способом, підготовка і висівання насіння, догляд за сіянцями, пікірування, висадка розсади у відкритий ґрунт, плівкове накриття, теплицю; підживлення. Розрахунок собівартості агропродукції, вирощеної у захищеному ґрунті і запланований прибуток. Представлення та захист творчо-пошукової роботи передбачає вивчення ефективності застосування різних ручних знарядь праці на навчально-дослідній ділянці, виявлення потреб в удосконаленні ручних знарядь для обробки ґрунту, розробка нових видів ручних інструментів, колективний аналіз і оцінка можливостей їх виготовлення у шкільній майстерні на уроках технічної праці. Особливості виготовлення міні-парника, плівкового накриття для розсади. Виготовлення виробу, його випробовування, захист проекту.

Вимоги до знань і вмінь учнів 7 класу: учень 7 класу характеризує технологію розсадного способу вирощування рослин; готує обладнання для вирощування розсади; підбирає рослини для вирощування розсадним способом; доглядає за посівами; розраховує собівартість сільськогосподарської продукції; дотримується:правила безпечної праці в спорудах захищеного ґрунту; називає професії пов'язані з вирощуванням рослин в захищеному ґрунті.

У 8 класі програмою передбачено вивчення розділів «Технологія вирощування рослин та догляд за ними (осінній період)», «Основи економіки сільськогосподарського виробництва»

Перший розділ знайомить учнів 8 класу з основами зберігання сільськогосподарської продукції, особливостями закладання на зберігання насінників. Значення правильного збереження плодів та вплив якості плодів, ягід і умов їх зберігання на тривалість лежання. Вивчають типи приміщень

для зберігання, їх будову, обладнання та підготовку до збереження плодів. Ознайомлюються з способами переробки овочів та фруктів: соління, квашення, консервування та вивчають їх економічну ефективність.

У другому розділі «Основи економіки сільськогосподарського виробництва» під час вивчення теми «Організація виробництва продукції рослинництва» учні знайомляться з особливостями організації і планування виробництва сільськогосподарської продукції в приватному підсобному господарстві або на шкільній навчально-дослідній ділянці для задоволення потреб сім'ї, шкільної їдальні тощо.

Виконання практичних робіт передбачає виконання таких завдань (на вибір): складання плану розміщення культур на ділянці; визначення приблизного об'єму виробництва продукції і розрахунок площі під культури з врахуванням потреб сім'ї, визначення запланованого прибутку.

У наступній темі «Основи економічного аналізу господарювання» учні отримують знання про нові соціально-економічні відносини в Україні, законодавчі акти про форми власності. Сутність понять: «ринкова економіка», «конкурентоспроможність виробленої продукції», «ціна», «собівартість». Умови ефективного господарювання, шляхи зменшення витрат на виробництво. Реалізації виробленої сільськогосподарської продукції в умовах ринкової економіки. Гнучкість господарської направленості, наукове управління виробництвом і збутом. Вивчення попиту і пропозиції. Поняття про бізнес-план. Вимоги до керівника підприємницької діяльності. Види масових професій сфери індустріального виробництва.

У процесі виконання практичних робіт учні: повинні визначити ціну товару сільськогосподарського виробництва, враховуючи собівартість та прибуток, який бажано отримати. Визначають найбільш дієвий спосіб збуту сільськогосподарського товару.

У 8 класі учні виконують творчий проект на тему «Реклама товару». При цьому формулюють проблеми, пов'язані з збутом сільськогосподарської продукції на навчально-дослідній ділянці або у фермерському господарстві,

здійснюють підготовку необхідної рекламної інформації, яка буде заявлена, складають рекламу товару сільськогосподарського виробництва.

Вимоги до знань і вмінь учнів 8 класу наступні: учень 8 класу визначає приблизний об'єм виробництва продукції; виконує розрахунок площі під культури з врахуванням потреб сім'ї; розрізняє види цін; називає способи стимулювання збуту продукції; визначає як вигідно збути сільськогосподарську продукцію; обґрунтовує як за рахунок реклами підвищити попит на товар; складає рекламу товару.

У 9 класі програма з трудового навчання варіативного модулю «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» передбачає вивчення розділів «Правові та економічні основи ведення сільського господарства» та «Вибір напрямку господарської діяльності». При конструюванні змісту ми надали особливого значення цим розділам.

У першому розділі вивчаються шляхи становлення фермерства в Україні. Закордонний досвід фермерського господарювання. Державне сприяння розвитку фермерства. Досвід вітчизняних фермерських господарств. Роль, значення і завдання фермерської діяльності для вирішення продовольчої проблеми в Україні. Основи організації та економіки фермерського господарства.

У другому розділі учні знайомляться з особливостями вибору напрямку господарської діяльності та умовами, що впливають на її вибір. З потребами ринку в певній продукції, умови її реалізації: географічне положення; наявність коштів; наявність конкурентів; можливість залучення найманих робітників; можливість оренди земельної ділянки; національні особливості; ґрунтово-кліматичні умови регіону. Вплив прямих та непрямих факторів на організацію господарства.

Запропоновані наступні варіанти практичних робіт: Складання проекту забудівлі «власного» фермерського господарства. Приблизний розрахунок потреб коштів для організації фермерського господарства.

В основі проектно-технологічної діяльності розробка проекту моделі «власного фермерського господарства рослинницького профілю». Завданням є, здійснити приблизний підрахунок затрат на його організацію.

Основними вимогами до знань і вмінь учнів 9 класу є: учень 9 класу знає основні етапи розвитку фермерського господарства; обґрунтовує умови вилучення земель у фермерських господарств. Характеризує: умови вибору господарської діяльності; визначає потребу ринку в певній продукції; обґрунтовує вплив прямих та непрямих факторів на організацію господарства; складає проект забудівлі фермерського господарства; розраховує потребу коштів для побудови господарства; характеризує виробничу програму; порівнює моделі фермерського господарства рослинницького напрямку; складає власну модель фермерського господарства; захищає проект.

Як уже зазначалося, програму доповнено матеріалом, який знайомить школярів з основними професіями сфери економіки сільськогосподарського виробництва. Включення цього матеріалу було обумовлено тим, що відповідні професії сьогодні викликають в учнів особливу увагу і розглядаються багатьма з них як сфера майбутньої діяльності. Переважна більшість школярів, орієнтуючись на згадані професії, не мають систематизованих знань щодо їх предметів та об'єктів праці, завдань, методів роботи, перспективами професійної кар'єри і таке інше. Це обумовило доцільність включення до змісту економічної підготовки навчального матеріалу, спрямованого на формування в учнів відповідних систематизованих знань, які б дозволили їм зробити обґрунтований висновок про доцільність вибору сфери економіки та бізнесу сільськогосподарського виробництва як профілю навчання у старших класах та, можливо, у подальшому відповідних факультетів у вищих навчальних закладах.

Таким чином, конструювання змісту, необхідного для формування економічних знань, вмінь, навичок та економічно значущих якостей особистості базувалося на принципах науковості, системності, послідовності і доступності.

Зазначимо, що у вирішенні завдань формування економічних знань, вмінь та навичок учнів 5–9 класів в процесі вивчення програми з трудового навчання варіативного модулю «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)», велике значення має визначення ролі й завдання вчителя на різних етапах навчального процесу:

1. Сприймання навчального матеріалу. Завдання вчителя, насамперед, полягає в тому, щоб викликати в учнів внутрішню потребу в оволодінні знаннями, сформувати інтерес, виховати відповідну установку на сприйняття. Цьому сприяє використання проблемних ситуацій, яскравих фактів, зв'язок з життям. Найкраще сприйняття забезпечує сполучення словесної інформації з наочністю. Можуть мати місце пояснення, показ, розповідь, при цьому варто підводити учнів до логічних узагальнень.

2., Формування знань, узагальнення та систематизація. Завдання вчителя на цьому етапі полягає в тому, щоб навчити учнів загально-дидактичним і спеціальним операціям. Тому необхідне залучення учнів до здійснення основних розумових операцій: аналіз, синтез, порівняння та ін. Спочатку доцільно порівнювати явища, що вивчаються з уже відомими знаннями: відшукувати спільне, протилежне та суміжне. Наступним кроком є виведення спільних ознак, виділення суттєвого від несуттєвого, формування узагальненого уявлення на основі попереднього аналізу та порівнянь.

3. Закріплення знань, умінь та навичок. Повинно бути інтелектуально змістовним, активним, вводити вивчений матеріал у нові зв'язки (із власним досвідом та практичним застосуванням), удосконалювати раніше вивчене.

4. Застосування знань, умінь та навичок на практиці. На цьому етапі здійснюється перехід від абстрактного до конкретного, від засвоєння узагальнених знань до застосування їх у конкретних умовах. Цей перехід здійснюється через виконання практичних дій, завдань та вправ.

5. Контроль засвоєння. Відбувається в практичній діяльності, оцінюються зрушення в інтелектуальній та мотиваційній сфері. [183].

У процесі конструювання змісту програми для нас важливо було, щоб учні не просто запам'ятовували поняття, положення, правила, закони, а глибоко осмислювали їх, застосовували на практиці.

Залучення учнів 8–9 класів до навчально-практичної діяльності економічного характеру можна інтерпретувати як виконання ними професійних проб, здійснення яких є однією з умов усвідомленого вибору відповідного профілю навчання у 10 - 11 класах.

Слід зазначити, що для учнів 8–9-х класів процес професійного самовизначення має свої специфічні особливості. Одна з них полягає у переважанні його пізнавально-оціночного аспекту, у той час як формування професійних знань, вмінь і навичок грає не домінуючу, а допоміжну роль і служить скоріше засобом діагностики їх індивідуальних якостей та пізнання сфер професійної діяльності [127, 7]. Вказані особливості визначають успішність вибору профілю навчання в 10-11 класах, професійної адаптації випускників до нових умов, надають можливість зміни видів професійної діяльності на етапі професійного самовизначення.

Професійні проби можуть здійснюються в наступних формах або їх сполученні: трудове завдання, зв'язане з виконанням технологічно завершеного виробу, продукту тощо; серія послідовних імітаційних (ділових) ігор; творчі завдання дослідницького характеру тощо.

Професійна проба передбачає три аспекти – технологічний, ситуативний і функціональний, інтеграція яких дозволяє відтворити цілісний зміст професії.

Але при цьому важливо, щоб у школярів створювалося цілісне уявлення про професію, специфіку даного виду трудової діяльності, а зміст професійної проби відповідав принципу її побудови як профіспиту, який має діагностичну, діяльнісну та творчу спрямованість, а також передбачає створення ситуацій для прояву професійно важливих якостей особистості, можливостей для розвитку інтересів, спроможностей і схильностей школяра.

З цією метою, в експериментальній роботі нами використовувались ділові ігри.

Нагадаємо, що навчальна гра це узагальнюючий вид активних методів навчання. Характерною рисою навчальної гри є двоплановий характер діяльності учнів на уроці. З одного боку, учні, поставлені в умовну ситуацію, а з іншого – залишаються в межах реального навчального процесу і реалізують реальні загально-навчальні уміння.

Конструкція гри забезпечувала передбачення, визначеність її протікання, результативність. Однією з особливостей гри є наявність (у суб'єктів гри) протилежних установок: по-перше, визначення реальності життєвих ситуацій, що моделюються у ході гри і, по-друге, - визначення реальності самої гри, тобто її умовності. Умовними є ігрова діяльність, ігрова ситуація і предмети, які служать для заміщення реальних предметів.

Впровадження нами ділових економічних ігор в навчально-виховний процес 5–9 класів мало на меті: формування в учнів функціональних економічних знань з основ сільськогосподарського виробництва; формування навичок економічної діяльності; розвиток економічно-значущих якостей особистості.

Коротко охарактеризуємо одну з таких ігор. У ході гри відтворювалась реальна ситуація виробництва сільськогосподарської продукції у двох фермерських господарствах, які конкурують між собою у прагненні досягти більш високої продуктивності праці. Учні об'єднувались у групи, які утворювали фермерські господарства. Господарства отримували завдання організувати виробництво продукції, в якості якої обиралися вирощування

овочевих культур, що мало суспільну цінність. Для підсилення емоційності впливу на учнів ставилась вимога розробки господарствами його назви та емблеми. Неякісна продукція бракувалась контролерами, про що учасники гри попереджались завчасно. Завдання кожного фермерського господарства – випустити як можна більше продукції з розрахунку на одного робітника, досягти максимальної продуктивності праці. Кожне з господарств обирало свій спосіб організації виробництва.

Важливим було підведення підсумків, в ході якого виявилось не лише господарство-переможець, але й аналізувалися шляхи досягнення нею такого результату.

Використана нами у процесі формуючого експерименту ділова гра, охоплювала весь навчальний матеріал 8 класу, була розтягнута в часі (упродовж року) і передбачала введення елементів економічної підготовки.

Робота в цьому напрямі передбачала створення учнями бізнес-плану організації та діяльності фермерського господарства, яке, звичайно, мало спрощений варіант, але його структура цілком відповідала вимогам. Процес його розробки було побудовано таким чином.

Спочатку учні на основі попереднього ознайомлення з основами сільськогосподарського виробництва, вибирали об'єкт праці. Вивчали технологію вирощування, догляду та особливості збору врожаю, вимоги щодо товарної продукції, що дає можливість стати конкурентоздатним виробником. З метою дослідження ринку збуту, учні вивчали місцеві ринки для виявлення існуючої продукції, цін на неї, дизайну упаковки тощо.

Важливим етапом у створенні бізнес-плану є вивчення механізму ціноутворення. У процесі визначення собівартості продукції школярі знайомились з видами витрат, фондами виробництва, формами оплати праці, шляхами зменшення собівартості продукції, методами встановлення ціни.

Також школярам необхідно було визначити схему розповсюдження товару, розробити рекламу, ознайомитися з методами стимулювання продажу.

В завдання школярів входило встановлення переліку необхідного виробничого обладнання, об'єктів праці, переліку професій робітників, яких потрібно найняти на роботу для виробництва даної сільськогосподарської продукції. Учні знайомились з формами оплати праці, переконуючись, що дія закону вартості проявляється перш за все у вартісній формі обліку затрат праці, а для визначення вартості береться суспільно необхідний робочий час.

Практична перевірка деяких положень бізнес-плану, а саме плану сільськогосподарського виробництва, встановлювалась у ході роботи експериментальної бригади. Фінальним етапом була презентація виготовленої сільськогосподарської продукції та захист проекту.

Над створенням бізнес-плану школярі працюють упродовж року і така форма роботи має певні переваги: учні отримують більшу самостійність і можливість для прояву індивідуальності; вона змушує активізувати свою діяльність.

В нашому експериментальному дослідженні досить ефективно реалізувалась і така форма навчання як бізнес-семінар. Це відкрита форма спілкування всіх бажаючих учнів, які при цьому дотримуються таких вимог: ділова особиста активність; пропонуй, але поважай думку інших; винагорода за участь – ерудиція.

Його введення доцільне при певній підготовці учнів, оскільки функціонує на самоврядній основі, яка вимагає від них проявлення самостійності та винахідливості в процесі підготовки і проведення семінару.

Закріплення знань здійснюється шляхом використання практичної залікової роботи. Практична робота вміщує питання всіх тем програми з трудового навчання варіативного модулю «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)».

Для виконання роботи учневі необхідно провести маркетингове дослідження, розробити пропозиції з організації і заповнення ринкової ніші, обґрунтувати техніко-економічні показники «власного» сільськогосподарського підприємства.

Ми також схилиємось до думки, що практична економічна підготовка найбільш успішно здійснюється в процесі вирішення економічних задач.

Розв'язання задач економічного змісту дозволяє:

- розкрити структуру економічних понять та встановити зв'язки між ними;
- систематизувати економічні поняття, створити умови для їх практичного використання;
- набути досвід економічно доцільної поведінки;
- проілюструвати викладений матеріал;
- виявити рівень розвитку економічного мислення [149].

Розв'язання задач є одним з видів економічної діяльності у навчальному процесі, а включення у діяльність є умовою формування знань та вмінь учнів. Задачі виступають у якості засобу навчання економічному аналізу та обґрунтуванню, сприяють оволодінню вміннями найпростіших економічних розрахунків; привчають аналізувати результати своєї праці; оцінювати можливі варіанти вирішення, порівнювати їх між собою й обирати оптимальніші, які забезпечують практичне використання економічного аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення для характеристики економічних явищ. Прийняття рішення при виконанні завдань вимагає аналізу різних прийомів економічної діяльності. [138].

Розв'язання пізнавальних задач забезпечує аналітично-оцінювальний підхід у моделюванні економічного змісту навчального матеріалу, способах викладення та його засвоєння; сприяє переорієнтації процесу засвоєння економічних знань зі сприймання на активну практичну та інтелектуальну діяльність учнів [138].

Відомий дослідник І.Я. Лернер вважає, що для ознайомлення та засвоєння типу проблем учню слід виконати 20-25 репродуктивних завдань та вирішити 15-20 проблемних задач [143]. В якості об'єктів у задачах виступають вироби та пристосування, що виготовляються учнями, продукція

сільськогосподарського виробництва, інструменти та матеріали, технологічні процеси та операції.

У процесі проведення дослідження нами виділені основні види економічної діяльності учнів сільської школи, а саме:

1. Виконання найпростіших економічних розрахунків, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом (визначення норм виробітку та часу, собівартості та вартості продукції; розрахунок заробітної плати, необхідних матеріалів та їх вартості тощо.);
2. Здійснення аналізу сільськогосподарського виробництва, фермерської діяльності та вироблення рекомендацій щодо їх покращення;
3. Визначення раціональної послідовності виконання сільськогосподарських робіт; оцінка можливих варіантів їх здійснення та вибір оптимального з них;
4. Виявлення шляхів підвищення продуктивності праці;
5. Виявлення та застосування різноманітних засобів, що сприяють економії й ощадливості, ефективному використанню часу й матеріалів;
6. Дотриманню режиму економії сировини, матеріалів, електроенергії, трудових витрат;
7. Зіставлення витрат і результатів своєї діяльності; виконання економічного аналізу роботи та знаходження шляхів її вдосконалення.

Ці питання визначають зміст економічних задач. Поступово вони усвідомлюються учнями, стають орієнтирами їх практичної діяльності, визначають спрямованість розумової діяльності на вирішення економічних завдань.

Отже, розв'язання та складання економічних задач, аналіз побутових та виробничих ситуацій (метод випадків), ділові ігри, самостійне виконання творчих завдань економічного характеру розглядалися нами не лише як методи економічного виховання, але й як професійні проби для учнів 8–9 класів.

Як уже зазначалося, зміст програми з трудового навчання варіативного модулю «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» для учнів 5–9 класів містить теми, в яких передбачено ознайомлення з професіями, пов'язаними з вирощуванням рослин і охороною ґрунтів, з механізацією технологічних процесів в рослинництві, різноманітними професіями сфери індустріального виробництва тощо. Розглядаються перспективи кар'єри цих професій, вимоги, які вони ставлять до якостей особистості тощо. Практичний досвід роботи свідчить, що вирішення цього завдання передбачає здійснення у процесі економічної підготовки спеціально організованої профорієнтаційної роботи з учнями.

Оскільки цілеспрямованої профорієнтаційної роботи з сільськими школярами сьогодні у пересічному середньому закладі освіти не здійснюється, це обумовило доцільність включення до змісту програми «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» окремих тем, з метою ознайомлення учнів з основними професіями сфери економіки та підприємницької діяльності аграрного сектору.

Досить обмежена кількість навчальних годин, відведених на вивчення тем з ознайомлення з професіями сфери економіки сільськогосподарського виробництва передбачає застосування під час його вивчення методів активізації профорієнтаційної роботи. Аналіз праць М.І. Марголіної, Н.С. Пряжнікова, Н.В. Самоукіної, Б.О. Федоришина дозволили визначити, що до числа таких методів зокрема відносяться професіографічні дослідження, профорієнтаційні ігри та опитувальники.

Як один з методів активізації професійного самовизначення школярів нами використовувалося складання учнями професіограм професій, які відносяться до сфери економіки та бізнесу фермерського господарства. Стандартна професіограма складається з таких розділів:

1. Загальна характеристика професії: історія й розвиток, географія та розповсюдження; стан та перспективи розвитку професії, спеціальності даної професії; перспективи працевлаштування.

2. Зміст та характер праці: характер праці (фізична чи розумова, в приміщеннях чи на повітрі і таке інше); зовнішній ознаки трудового процесу (мета, завдання, предмет, засоби та результати праці); внутрішні характеристики професії (наукові основи, знання, вміння, навички).

3. Вимоги до людини: якості особистості й психофізіологічні особливості (бажано подати еталонну таблицю), медичні протипоказання.

4. Соціально-економічні особливості: сектор економіки (державний чи альтернативний); умови праці (тривалість робочого дня та тижня, відпустка, спеціальні умови, оплата праці тощо); перспективи кар'єри.

5. Система підготовки: профільні шкільні дисципліни; шляхи професійної підготовки, можливість підвищення кваліфікації [192].

Проведення професіографічних досліджень виконувалося школярами як самостійна пошукова робота. При її організації ми спиралися на методiku здійснення такої роботи, яку обґрунтовано та детально описано в дослідженнях Л.І. Денисенко, Б.О. Федоришина, Є.М. Каліцького, І.Ф. Кравченка, Ю.І. Крічевського тощо. В цілому слід зазначити, що професіографічні дослідження спрямовані на самостійне здобуття школярами інформації про певні професії з метою складання профорієнтаційної характеристики визначеного виду професійної діяльності.

Процес підготовки і проведення професіографічного дослідження складається з таких взаємозалежних частин: попереднє орієнтовне ознайомлення вчителя з даною професією; упорядкування питань, які підлягають з'ясуванню пошуковою групою; підготовка вступної бесіди, що передуює безпосередньо дослідженню; розподіл класу на дослідницькі групи; керівництво і контроль за проведенням професіографічного дослідження.

Методами активізації профорієнтаційної роботи є також активізуючі опитувальники особистісного і професійного самовизначення школяра, які стимулюють його міркування щодо власних перспектив професійного самовизначення.

Для прикладу представимо опитувальник за схемою побудови

особистої професійної перспективи (ОПП) , розроблений Н.С. Пряжніковим.

Методика є відкритим опитувальником, призначеним для узагальненої і цілісної оцінки (і самооцінки) перспектив професійного й особистісного розвитку учня.

Час роботи з методикою займає біля 30 хвилин. Загальна процедура проведення опитування є такою:

1. Учням пропонується взяти чисті аркуші і підписати у верхній правій частині: прізвище, ім'я, по-батькові, клас, школа, дата.

2. Інструкція: «Зараз я буду зачитувати питання, а Ви повинні коротко, одним-двома реченнями, відповідати на них і, по можливості, обґрунтовувати ці відповіді. Позначайте тільки номери питань і відразу ж пишуть відповіді і свої невеликі обґрунтування. Спробуйте відповідати відверто, інакше робота буде нецікавою».

3. Вчитель один по одному зачитує запитання , а школярі стисло відповідають на них.

4. Перед тим, як зібрати аркуші з відповідями, педагог пропонує учням самостійно оцінити кожна із своїх відповідей, але для цього – спочатку навчитися оцінювати їх.

5. Далі вчитель зачитує як приклад один-два анонімних бланка з відповідями, зробленими учнями з інших класів. Кожна відповідь оцінюється за умовною 5-бальною шкалою. Школярі разом із педагогом оцінюють відповіді своїх однолітків і, таким чином, навчаються оцінювати самих себе.

6. Нарешті, педагог пропонує учням проти кожної своєї відповіді на аркушах також проставити оцінки за 5-бальною шкалою.

Є різні варіанти використання результатів опитувальника:

1) Наприклад, педагог може сам, або разом з іншими вчителями оцінити за 5-бальною шкалою відповіді школярів і порівняти ці оцінки із самооцінками учнів.

2) Можна також підрахувати, який середній бал для даного класу по

кожній з відповідей (по кожній із позицій професійного самовизначення), порівнюючи середні бали по даному класу на початку роботи з ним і наприкінці проведення профорієнтаційного курсу, оцінивши, по яких позиціях ОПШ відбулося поліпшення. Таким чином, результати опитувальника можуть бути використані як один з засобів оцінки ефективності профорієнтаційної роботи.

3) Можна використовувати опитувальник і при індивідуальній роботі з учням, оскільки їх відповіді на конкретні запитання можуть стати основою для уточнення плану індивідуальної профконсультаційної роботи.

Перелік запитань для опитувальника по побудові особистої професійної перспективи:

1. Чи варто в наш час чесно трудитися? Чому?
2. Навіщо навчатися після школи, адже можна і так прекрасно улаштуватися?
3. Коли в нашій країні життя стане краще?
4. Чи добре Ви знаєте світ професій? Зараз буде названо літеру, а ви за одну хвилину повинні будете написати якнайбільше професій, що починаються з цієї літери. Далі буде названо ще дві літери і ви виконаєте аналогічне завдання (по одній хвилині на літеру). Після цього необхідно порахувати, скільки усього вийшло професій (за трьома літерами за три хвилини). Можна навіть улаштувати невеликий конкурс – у кого таких професій виявиться більше.
5. Заради чого Ви збираєтеся прожити своє життя (у чому Ви бачите його зміст) ?
6. Ким Ви мрієте стати за професією через 20–30 років? Як узгоджується Ваша професійна мрія з іншими, непрофесійними, але важливими для Вас побажаннями (особистими, сімейними тощо), чи немає протиріччя мрії з цими бажаннями?
7. Виділіть основні 5–7 етапів на шляху до Вашої професійної мрії (що збираєтеся робити після школи і т.ін.).

8. Випишіть професію, що вибирається (або ту, що Вас хоч якось цікавить) і відповідний навчальний заклад, де ви збираєтеся набути цієї професії. Окремо для професії і для навчального закладу напишіть по три самих неприємних моменти, пов'язаних із роботою по даній професії і з навчанням у відповідному закладі.

9. Які Ваші власні недоліки можуть перешкоджати Вам на шляху до професійної мети? Якщо можна, напишіть щось, крім ліні, адже багато хто є, наприклад, неухважним, сором'язливим, мають проблеми зі здоров'ям і таке інше.

10. Як Ви збираєтеся працювати над собою і готуватися до професії?

11. Хто і що можуть перешкоджати Вам у реалізації Ваших професійних планів (які люди й обставини)?

12. Як Ви збираєтеся переборювати ці зовнішні перешкоди?

13. Чи є у Вас резервні варіанти вибору на випадок невдачі по основному варіанту?

14. Що Ви вже зараз робите для підготовки до обраної професії і для вступу у відповідний навчальний заклад? Напишіть, що ви робите, крім гарного навчання в школі.

Критерії оцінок (і самооцінок) для опитувальника за схемою побудови ОПШ:

1 бал - відмова відповідати на дане запитання;

2 бали - явно помилкова відповідь або чесне визнання у відсутності відповіді;

3 бали - мінімально конкретизована відповідь (наприклад, збираюся поступати в інститут, але неясно, у який саме);

4 бали - конкретна відповідь із спробою обґрунтування;

5 балів - конкретна і добре обґрунтована відповідь, що не суперечить іншим відповідям [214, с. 168 –171] .

В якості засобу управління формуванням економічних знань та вмій ми використовували можливість системи тестового контролю. Динамічне

функціонування елементів системи, а саме: цілі, функції, принципи, етапи, типи, види, форми, способи, прийоми забезпечує її життєдіяльність, що дає можливість оптимізувати управління формуванням економічних знань, вмій та навичок школярів.

При укладенні і застосуванні тестів під час вивчення програми з трудового навчання варіативного модулю «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» для учнів 5–9 класів ми враховували такі показники:

- а) структурні одиниці наукового знання (фактів, понять, законів, теорій та ін.);
- б) рівень пізнавальної діяльності (розпізнання, запам'ятовування, розуміння);
- в) вид тесту і структуру побудови завдань в тесті.

При цьому, використання різних видів тестів, залежало від структурних одиниць знання. Так, наприклад, для перевірки фактів, понять використовувався тест на вибір відповідей. Факти є найпростішим видом знань, істинність яких доведена. З цією метою використовувались завдання на розпізнання та відтворення знань.

Перевірка законів та закономірностей здійснювалася за допомогою тестів на правильну послідовність відповідей і дії з групуваннями відповідей. Закони є необхідними, істотними відношеннями, що повторюються між явищами в природі і суспільстві. Система понять є такою одиницею знань, яка відбиває істотні властивості, зв'язки і відношення явищ і предметів. Таким чином, для перевірки даних видів знань використовувались тести з групуваннями, на правильну послідовність відповідей. Завдання в таких тестах передбачали включення навчального матеріалу в систему осмислення зв'язків. Виконуючи такі тести, учні мали перед собою виділені смислові опорні пункти, наданий матеріал був у формі наочного зорового образу і завдяки цьому учні зіставляли його з наявними знаннями.

Ще однією складовою системи наукових знань, що повинні засвоїти

учні основної школи є теорії. Вони є сукупністю знань, що утворюють систему на підставі тих чи інших загальних положень та вивчають закони, можливості пізнання. При цьому важливо було врахувати в тестах усі структурні елементи теорії: факти, системи понять, закономірності тощо. З цією метою використовувались тести на виправлення помилок, що були направлені не тільки на розпізнавання і запам'ятовування знань, але й на розуміння системи наукових знань. Запропонований вид тестів передбачає щоб у процесі його виконання учні розглядали факти, поняття, закони в їхньому внутрішньому взаємозв'язку, тобто, щоб усі структурні одиниці знання були об'єднані в єдину логічну систему.

Під час виконання завдань тестів, учні повинні були проявляти: уміння відтворювати і застосовувати за зразком наявні знання (уміння і навички); уміння реалізувати план, здійснені засоби і спроби в процесі взаємодії з об'єктом дії (уміння аналізувати, узагальнювати, порівнювати, зіставляти, раціонально запам'ятовувати); уміння контролювати: доводити правильність процесу виконання дій, його проміжних і кінцевих результатів, зіставляти їх з відповідним планом, виявляти помилки і неточності (уміння доводити і обґрунтовувати).

У процесі дослідження нами були розроблені різноманітні тестові завдання. Метою дослідження було виявлення ефективності різних тестових форм, порівнюючи декілька варіантів. Наведемо приклади форм тестових завдань, які найчастіше використовувалися:

А) Тест-підставка:

Як називається:

1. .... - неспроможність боржника (сільськогосподарського підприємства) виконати свої боргові зобов'язання, внаслідок чого він втрачає право самостійно управляти та розпоряджатися своїм майном, яке переходить до ліквідаторів – спеціально призначених осіб.

2. ... - витрати живої та уречевленої праці в процесі виробництва. Поділяються на витрати суспільства і витрати підприємства.
3. ... - особливий товар, який приймається всіма в обмін на будь-які інші товари чи послуги, дає можливість зберегти і примножити частину доходів у вигляді збережень.
4. ... - економічне суперництво між відокремленими виробниками продукції, робіт, послуг щодо задоволення інтересів, пов'язаних з продажем продукції, виконанням робіт, наданням послуг одним і тим же споживачам.
5. ... - сукупність витрат, виражена в грошовій формі, що йде на виробництво і збут продукції. Це частина вартості продукту праці.

Б) Елективний тест з трьома відповідями:

У ринковій економіці існують види діяльності, право займатися якими має лише держава. До них відносяться:

- а) виготовлення цінних паперів і грошових засобів, вибухових речовин;
- б) виробництво зброї, космічних апаратів, літаків, суден;
- в) виробництво сільськогосподарської продукції.

Яка власність є приватною?

- а) комунальна;
- б) сімейна;
- в) індивідуальна.

В) Елективний тест з чотирма відповідями:

Собівартість продукції це:

- а) грошові витрати на матеріали для виробництва продукції;
- б) грошові витрати на виробництво й реалізацію продукції;
- в) грошові витрати на матеріали, електроенергію й обладнання;

г) грошові витрати на амортизацію обладнання і заробітну плату.

Вкажіть, які чинники впливають на заробітну плату?

- а) кваліфікація працівника;
- б) кількість відпрацьованого часу;
- в) співвідношення попиту і пропозиції на певну спеціальність;
- г) домовленість між роботодавцем та працівником.

Г) Тест на відповідність (необхідно вибрати до кожного терміна лівої колонки визначення з правої колонки):

1. Земля як головний засіб сільськогосподарського виробництва це –	а) показник ефективності сільськогосподарського виробництва. Його визначають зіставленням прибутку з витратами і ресурсами на виробництво продукції.
2. Дефіцит	б) план утворення і використання фінансових ресурсів держави та її територіальних одиниць, який забезпечує можливість виконання відповідними органами державної влади і місцевого самоврядування покладених на них функцій.
3. Організаторські здібності	в) ситуація на ринку, коли покупці при існуючому рівні цін готові купити більший об'єм товарів, ніж продавці при такій ціні згодні запропонувати на продаж.
4. Рентабельність сільськогосподарської продукції.	г) одночасно є предметом праці та знаряддям виробництва. Вона виконує роль головного засобу виробництва,

оскільки всі землеробні знаряддя і засоби праці призначені для того, щоб за допомогою них обробляти землю.

5. Бюджет

д) сукупність психічних рис особистості, необхідних для успішного оволодіння організаторською діяльністю.

Таким чином, застосування навчальних тестів в залежності від структурних одиниць знання дало можливість підтримувати постійний зворотній зв'язок з учнями, управляти процесом формування економічних знань та вмінь.

Тематичний контроль знань учнів в умовах рейтингового оцінювання ми вважаємо також одним із засобів управління підвищенням ефективності формування економічних знань і вмінь.

Рейтингова оцінка учня з вивчення програми з трудового навчання варіативного модулю «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» для учнів 5–9 класів визначався на основі балів, одержаних за виконання контрольних, самостійних, практичних робіт, проектно-технологічної діяльності, участь в олімпіаді, науково-дослідницькій роботі, науково-практичній конференції тощо. Сума набраних балів становила рейтинг учня, що давало можливість об'єктивно оцінювати рівень знань, вмінь та навичок учнів 5–9-х класів та дещо стимулювати їх роботу у семестрі.

Отже, одним із завдань економічної підготовки є формування у школярів економічних знань, вмінь та навичок. Їх застосування дозволяє ефективно реалізовувати такі принципи навчання як проблемність, орієнтованість на наявний досвід, спрямованість на самонавчання; зворотній зв'язок тощо.

Обґрунтовані нами педагогічні умови формування економічних знань, вмінь та навичок учнів основної школи були перевірені в процесі дослідно-

експериментальної роботи. Нами з'ясовано, що аналітично-оцінювальний підхід у моделюванні змісту навчального матеріалу, його викладанні та засвоєнні передбачає, по-перше, визначення системи основних економічних знань, положень та встановлення взаємозв'язків між ними; по-друге – виявлення системи логічно-розумових та практичних прийомів і дій, які застосовуються під час засвоєння змісту. Найкращі можливості для розвитку знань способу дії мають проблемні задачі, ситуаційні вправи, навчальні ігри тощо. Розглянуті в даному підрозділі методи активізації навчально-виховного процесу спрямовані не лише на розвиток певних якостей особистості учня, але й на підвищення ефективності засвоєння економічних знань та формування відповідних умінь через мотивацію та активізацію модальності сприйняття, індивідуалізацію навчання, орієнтацію на навчально-практичну діяльність тощо. Тестовий та тематичний контроль, рейтингова оцінка сприяють успішному управлінню процесом формування економічних знань, вмінь, навичок та економічно значущих якостей особистості.

3.2. Аналіз результатів педагогічного експерименту

Обґрунтовані і впроваджені нами педагогічні умови економічної підготовки учнів 5–9-х класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці, мали прогностично-гіпотетичний характер і потребувала дослідно-експериментальної перевірки.

На основі викладеного та з метою експериментальної перевірки достовірності економічних знань, вмінь і навичок учнів 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів розкриємо узагальнені експериментальні дані, представлені у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Показники рівнів сформованості економічних знань, вмінь і навичок учнів та показники розвитку економічно значущих якостей особистості контрольної та експериментальної груп на констатувальному та формувальному етапах експерименту

Група	Кількість	Констатувальний етап експерименту					Формувальний етап експерименту				
		Н	С	В	Якість, %	Се ред. бал	Н	С	В	Якість, %	Серед. бал
Рівень засвоєння економічних знань учнів											
Експериментальна група	132	89	40	3	32,58	3,35	57	69	6	56,82	3,61
%		67,1	30,5	2,4	-	-	42,2	52	5,8	-	-
Контрольна група	140	95	43	2	32,14	3,34	67	67	6	52,14	3,56
%		66,2	31,5	2,3	-	-	47,5	47,5	5	-	-
Рівень розвитку економічних вмінь учнів											
Експериментальна група	132	95	34	3	28,	3,3	74	51	7	43,	3,49

ментальна група					03	0				94	
%		70,8	26,1	3,1	-	-	53	38,5	8,5	-	-
Контрольна група	140	96	39	5	31,43	3,35	83	51	6	40,71	3,45
%		69	28,2	2,8	-	-	59,4	36,6	4	-	-
Показники розвитку економічно-значущих якостей особистості											
Експериментальна група	132	42	78	12	68,18	3,77	33	78	21	75,0	3,91
%		32	58,8	9,2	-	-	25	59	16	-	-
Контрольна група	140	45	82	13	67,86	3,77	37	86	17	73,57	3,86
%		32,4	58,8	8,8	-	-	27	61,4	11,6	-	-

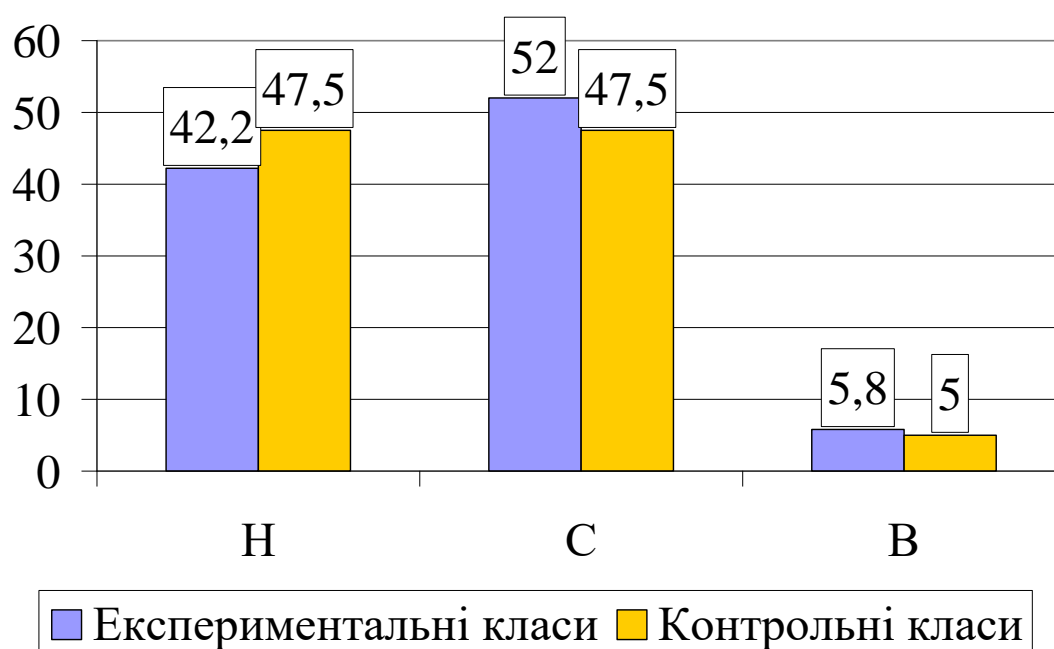

Рис. 3.3. Показники рівнів засвоєння економічних знань учнів контрольної та експериментальної груп на формувальному етапі експерименту, %

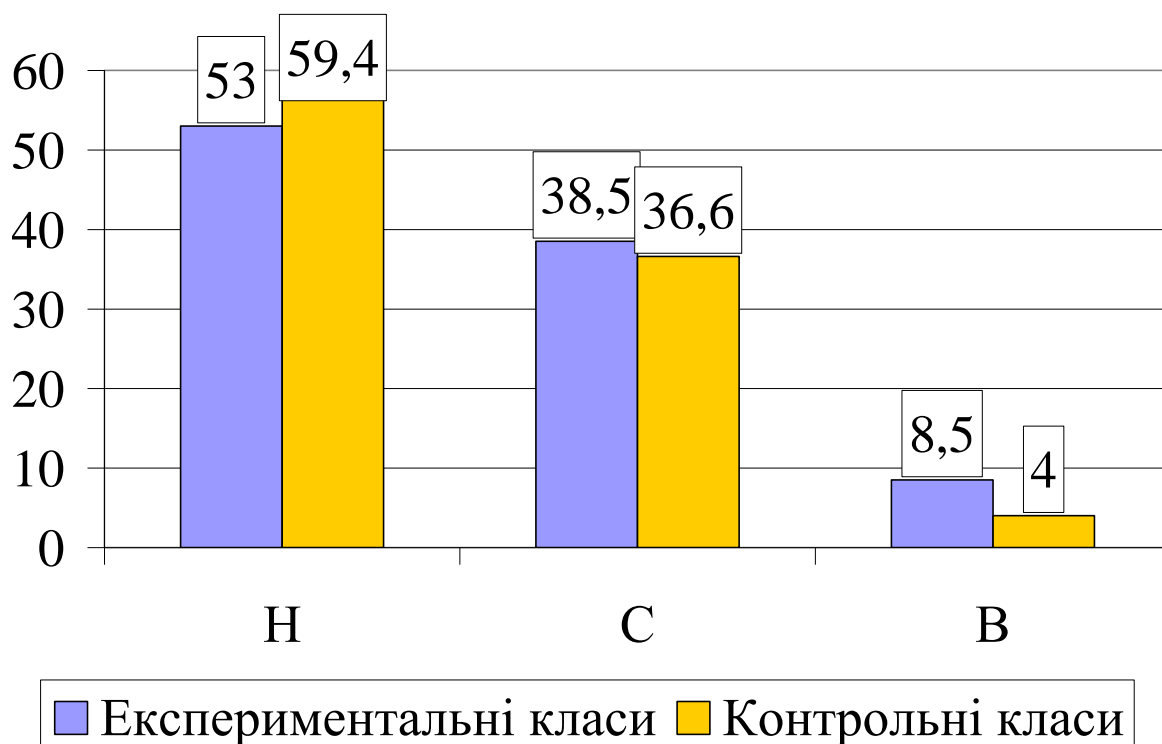

Рис. 3.4. Показники рівнів розвитку економічних вмінь та навичок учнів контрольної та експериментальної груп на формуальному етапі експерименту, %

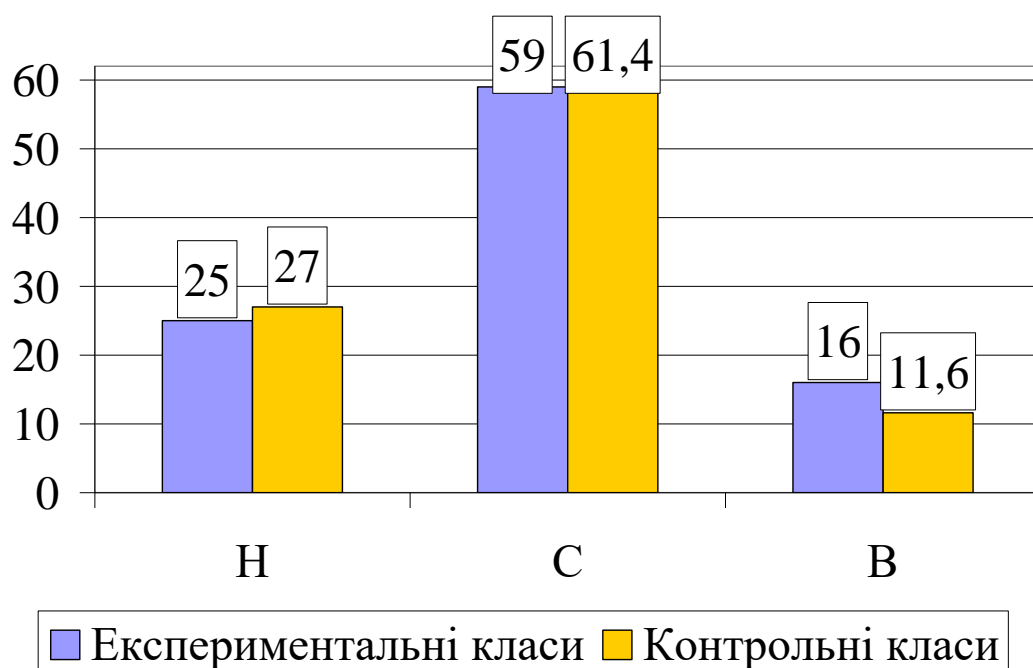

Рис. 3.5. Показники рівнів розвитку економічно значущих якостей особистості учнів контрольної та експериментальної груп на формуальному етапі експерименту, %

Таблиця 3.2.

Описова статистика за рівнем засвоєння економічних знань, вмінь учнів та за показниками розвитку економічно-значущих якостей особистості

Параметри	Контрольна група		Експериментальна група	
	Констату- вальний етап експерименту	Формува- льний етап експерименту	Констату- вальний етап експерименту	Формува- льний етап експерименту
Описова статистика за рівнем засвоєння економічних знань учнів				
Об'єм вибірки	140	140	132	132
Мінімум	3	3	3	3
Максимум	5	5	5	5
Інтервал (розмах)	2	2	2	2
Сума	467	499	442	477
Середнє	3,3357	3,5643	3,3485	3,6136
Медіана	3	4	3	4
Дисперсія	0,2534	0,334	0,2746	0,3305
Описова статистика за рівнем розвитку економічних вмінь учнів				
Об'єм вибірки	140	140	132	132
Мінімум	3	3	3	3
Максимум	5	5	5	5
Інтервал (розмах)	2	2	2	2
Сума	469	483	436	461
Середнє	3,35	3,45	3,303	3,4924
Медіана	3	3	3	3

Дисперсія	0,3011	0,3356	0,2586	0,3587
Описова статистика за показниками розвитку економічно-значущих якостей особистості				
Об'єм вибірки	140	140	132	132
Мінімум	3	3	3	3
Максимум	5	5	5	5
Інтервал (розмах)	2	2	2	2
Сума	528	540	498	516
Середнє	3,7714	3,8571	3,7727	3,9091
Медіана	4	4	4	4
Дисперсія	0,3646	0,3679	0,3602	0,4039

Розкриємо і представимо вибір методів дослідження та репрезентуємо аналіз результатів статистичних даних учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці.

Зазначимо, що аналіз результатів навчання двох груп учнів (контрольної та експериментальної) до та після експерименту складається з вирішення трьох типів завдань:

1. опис даних (компактне й інформативне відображення характеристик досліджуваних об'єктів);
2. встановлення подібності характеристик двох груп учнів 5–9 класів;
3. встановлення відмінності характеристик двох груп учнів 5–9 класів.

Так, два типи шкал (відношення та порядку) і три перераховані типи завдань аналізу даних дозволяють виділити шість базових (типових) завдань.

Водночас, дані завдання є базовими з наступних причин. По-перше, вони становлять більшість (близько 90 %) завдань аналізу даних, що зустрічаються в експериментальних дослідженнях по педагогічних науках.

По-друге, вони сформульовані для найпростішої схеми організації педагогічного експерименту – коли стан досліджуваних об'єктів описується одним показником і вимірюється два рази – до початку й після завершення впливу експерименту.

При цьому, загальні підходи до визначення вірогідності подібностей та відмінностей, що виявлено типовим завданням аналізу даних у педагогічних дослідженнях є встановлення тотожностей або відмінностей характеристик експериментальної й контрольної групи. Для цього формуються статистичні гіпотези, а саме: гіпотеза про відсутність відмінностей (так звана нульова гіпотеза); гіпотеза про істотність відмінностей (так звана альтернативна гіпотеза).

Для прийняття рішень про те, яку з гіпотез (нульову або альтернативну) слід прийняти, використовують вирішальні правила – статистичні критерії. Тобто, на підставі інформації про результати спостережень (характеристиках членів експериментальної й контрольної групи) розраховується певне число, яке називається емпіричним значенням критерію. Це число порівнюється з відомим (наприклад, отриманим з таблиці) еталонним числом, яке називається критичним значенням критерію.

Критичні значення приводяться, як правило, для декількох рівнів значимості. Рівнем значимості називається ймовірність помилки, що полягає у відхиленні (не прийнятті) нульової гіпотези, тобто ймовірність того, що відмінності будуть істотними, а вони насправді випадкові. Зазвичай використовують рівні значимості α , рівні 0,05, 0,01 і 0,001. У педагогічних дослідженнях значення α обмежуються рівнем 0,05, тобто, допускається не більш ніж 5% можливої помилки.

Якщо отримане емпіричне значення критерію виявляється менше або рівне критичному, то ухвалюється нульова гіпотеза – вважається, що на заданому рівні значимості характеристики експериментальної й контрольної груп збігаються. А якщо ні, то нульова гіпотеза відкидається й ухвалюється

альтернативна гіпотеза – характеристики експериментальної й контрольної групи вважаються різними з вірогідністю відмінностей рівною 0,95 або 95%.

Надалі ми обмежимося рівнем значимості $\alpha = 0,05$, тому, якщо емпіричне значення критерію виявляється меншим або рівним критичному, то можна зробити висновок, що «характеристики експериментальної й контрольної груп збігаються з рівнем значимості 0,05». Якщо емпіричне значення критерію виявляється строго більше критичного, то можна зробити висновок, що «вірогідність відмінностей характеристик експериментальної й контрольної груп рівна 95%».

Для перевірки гіпотези про збіг характеристик двох груп доцільним є використання або критерію Крамера-Уелча, або критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні. Критерій Крамера-Уелча призначений для перевірки гіпотези про рівність середніх двох вибірок, критерій Вілкоксона-Манна-Уїтні є більш «тонким» (але й більш трудомістким) – він дозволяє перевіряти гіпотезу про те, що дві вибірки «однакові» (тобто в них збігаються їхні середні, дисперсії й усі інші показники).

Критерій Крамера-Уелча. Емпіричне значення даного критерію розраховується на підставі інформації про обсяги N і M вибірок x і y , вибірових середніх $\bar{x}$ і $\bar{y}$ і вибірових дисперсіях D_x і D_y порівнюваних вибірок.

При цьому емпіричне значення критерію Крамера-Уелча (T_{emp}) розраховується за формулою:

$$T_{emp} = \frac{\sqrt{M \cdot N} |\bar{x} - \bar{y}|}{\sqrt{M \cdot D_x + N \cdot D_y}},$$

де N – чисельність контрольної групи;

M – чисельність експериментальної групи;

$\bar{x}, \bar{y}$ – середні значення успішності, відповідно контрольної та експериментальної груп

D_x, D_y – дисперсії значень успішності, відповідно контрольної та експериментальної груп,

$$\text{де: } D_x = \frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2}{N - 1}; D_y = \frac{\sum_{i=1}^M (y_i - \bar{y})^2}{M - 1} .$$

Критичне значення критерію Крамера-Уелча $T_{0,05} = 1,96$, тому коли $T_{\text{емп}} < 1,96$, роблять висновок про подібність характеристик порівнюваних груп на рівні істотності 0,05, якщо ж $T_{\text{емп}} > 1,96$ то відмічають достовірність розбіжностей характеристик порівнюваних груп з ймовірністю 95%.

Якщо початкові (до початку експерименту) стани експериментальної й контрольної груп збігаються, а кінцеві (після закінчення експерименту) – різняться, то можна зробити висновок, що ефект змін зумовлений саме застосуванням експериментальної методики навчання.

Відзначимо, що в даному випадку ми розглядаємо питання про те, «у яку сторону» експериментальна група відрізняється від контрольної, тобто, покращилися або погіршилися досліджувані характеристики (зі змістовної точки зору, це не має відношення до статистичних методів, а є прерогативою педагогіки).

Критерій Вілкоксона-Манна-Уїтні. Даний критерій оперує не з абсолютними значеннями елементів двох вибірок, а з результатами їх парних порівнянь.

Дві вибірки можуть мати однакові середні (тобто, критерій Крамера-Уелча встановить збіг середніх), але різнитися, наприклад, дисперсією. Ті відмінності, які не виявить критерій Крамера-Уелча, можуть бути виявлені критерієм Вілкоксона-Манна-Уїтні.

Для розрахунку емпіричного значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні ($W_{\text{емп}}$) спочатку розраховують емпіричне значення критерію Манна-Уїтні (U) для розрахунку якого беруть дві вибірки контрольну $\{x_i\} i=1..N$ та експериментальну $\{y_i\} i=1..M$ і для кожного елемента вибірки $\{x_i\} i=1..N$ визначають число a_i елементів другої вибірки, які перевищують їх за своїми значеннями (тобто кількість таких y_i які більші x_i), а також чисельність b_i елементів другої вибірки, які за своїми значеннями рівні їм (тобто кількість таких y_i які рівні x_i). Тоді емпіричне значення критерію Манна-Уїтні (U) розраховується за формулою:

$$U = a_1 + a_2 + \dots + a_N + \frac{b_1 + b_2 + \dots + b_N}{2} = \sum_{i=1}^N a_i + \frac{1}{2} \sum_{i=1}^N b_i$$

Визначивши значення U , розраховують емпіричне значення $W_{\text{емп}}$.

$$W_{\text{емп}} = \frac{\left| \frac{N \cdot M}{2} - U \right|}{\sqrt{\frac{N \cdot M \cdot (N + M + 1)}{12}}}$$

де N – чисельність контрольної групи;

M – чисельність експериментальної групи;

Критичне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні $W_{0,05} = 1,96$, тому коли $W_{\text{емп}} < 1,96$, роблять висновок про подібність характеристик порівнюваних груп на рівні істотності 0,05, якщо ж $W_{\text{емп}} > 1,96$ то відмічають достовірність розбіжностей характеристик порівнюваних груп з ймовірністю 95%.

Для визначення достовірності подібності даних, які характеризуються оцінками в порядковій шкалі (бальна оцінка), доцільним є використання критерію однорідності χ^2 .

Розглянуті вище інструменти аналізу даних мають програмну реалізацію у вигляді комп'ютерної програми «Статистика в педагогіці». А розраховані значення критеріїв Крамера-Уелча та Вілкоксона-Манна-Уїтні для контрольної та експериментальної груп у формуючій та констатуючій фазах в розрізі досліджуваних компонентів показані в таблицях. В даних таблицях на перетині різних категорій, що характеризують досліджувану групу вказано емпіричні та критичні значення критеріїв, і, якщо встановлена розбіжність, то клітинка таблиці має сіре забарвлення, коли ж групи були тотожними, клітинки не мають забарвлення.

Таблиця 3.3.

Аналіз контрольної та експериментальної груп учнів на констатувальному та формувальному етапах експерименту за рівнем засвоєння економічних знань учнів

Контрольна група		Експериментальна група	
Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту	Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту
Контрольна група на констатувальному етапі експерименту			
-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні 2,9846, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик	Емпіричне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні 0,0995, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок	Емпіричне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні 3,6089, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик

	порівнюваних вибірок складає 95%	співпадають на рівні значущості 0,05	порівнюваних вибірок складає 95%
Контрольна група на формувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 2,9846, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 2,8185, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 0,657, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05
Експериментальна група на констатувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 0,0995, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних	Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 2,8185, критичне 1,96. Достовірність різних	-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 3,4314, критичне 1,96. Достовірність різних

вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	характеристик порівнюваних вибірок складає 95%		характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Експериментальна група на формульованому етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 3,6089, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 0,657, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 3,4314, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	-

З таблиці 3.3. видно, що за рівнем засвоєння економічних знань учнів експеримент мав тотожний вплив як в контрольній так і в експериментальній групах, в той час як до початку та після експерименту власне між досліджуваними групами істотних відмінностей не відзначалось, при цьому достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%.

Таблиця 3.4.

Аналіз контрольної та експериментальної груп учнів на констатувальному та формуальному етапах експерименту за рівнем засвоєння економічних вмінь учнів

Контрольна група		Експериментальна група	
Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту	Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту
Контрольна група на констатувальному етапі експерименту			
-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні 1,3277, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні 0,5251, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Крамера-Уелча 2,0413, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
Контрольна група на формуальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона-	-	Емпіричне значення критерію Крамера-Уелча	Емпіричне значення критерію Вілкоксона-

Манна-Уїтні 1,3277, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вбірок співпадають на рівні значущості 0,05		2,2267, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вбірок складає 95%	Манна-Уїтні 0,4989, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вбірок співпадають на рівні значущості 0,05
Експериментальна група на констатувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 0,5251, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вбірок співпадають на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Крамера-Уелча 2,2267, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вбірок складає 95%	-	Емпіричне значення критерію Крамера-Уелча 2,3029, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вбірок складає 95%
Експериментальна група на формуальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію	Емпіричне значення критерію	Емпіричне значення критерію	-

Крамера-Уелча 2,0413, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%	Вілкоксона- Манна-Уїтні 0,4989, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	Крамера-Уелча 2,3029, критичне 1,96. Достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%
--	--	--

З таблиці 3.4. видно, що за рівнем засвоєння економічних вмінь учнів експеримент мав істотний вплив в експериментальній групі, при цьому достовірність різних характеристик порівнюваних вибірок складає 95%.

Таблиця 3.5.

Аналіз контрольної та експериментальної груп учнів на констатувальному та формуальному етапах експерименту за показниками розвитку економічно-значущих якостей особистості

Контрольна група		Експериментальна група	
Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту	Констатувальний етап експерименту	Формувальний етап експерименту
Контрольна група на констатувальному етапі експерименту			
-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 1,0303, критичне	Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні	Емпіричне значення критерію Вілкоксона- Манна-Уїтні 1,5639, критичне

	1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	0,0231, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05
Контрольна група на формувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні 1,0303, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	-	Емпіричне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні 0,9948, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Вілкоксона-Манна-Уїтні 0,5737, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05
Експериментальна група на констатувальному етапі експерименту			
Емпіричне значення	Емпіричне значення	-	Емпіричне значення

критерію Віллоксона- Манна-Уїтні 0,0231, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на	критерію Віллоксона- Манна-Уїтні 0,9948, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на		критерію Віллоксона- Манна-Уїтні 1,5234, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на
рівні значущості 0,05	рівні значущості 0,05		рівні значущості 0,05
Експериментальна група на формульованому етапі експерименту			
Емпіричне значення критерію Віллоксона- Манна-Уїтні 1,5639, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Віллоксона- Манна-Уїтні 0,5737, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	Емпіричне значення критерію Віллоксона- Манна-Уїтні 1,5234, критичне 1,96. Характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05	-

З таблиці 3.5. видно, що за показниками розвитку економічно-значущих якостей особистості експеримент мав вплив в експериментальній

групі, особливо щодо низького рівня економічно-значущих якостей особистості, які значно покращилися в порівнянні з контрольною групою.

Таким чином, припущення про те, що вищий рівень сформованості економічних знань, вмінь, навичок та економічно значущих якостей особистості учнів експериментальних класів, порівняно з учнями контрольних, не є випадковим, а спричинений ефективністю педагогічних умов та інших компонентів структурно-функціональної моделі формування економічних знань, вмінь та навичок школярів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці, підтверджено.

Висновки до розділу 3

На основі констатувального експерименту, виявлено, що більшість учнів не вміють виділяти головне, формулювати економічну думку в стислій, чітко визначеній формі, застосовувати критеріальний підхід при порівнянні явищ, узагальнювати економічний матеріал та робити правильні висновки. Значна частина учнів не можуть дати повне наукове визначення економічних понять, не вміють застосовувати отримані економічні знання при вивченні нового матеріалу, нових тем чи об'єктів.

Експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці свідчить, що після опанування програми варіативного модулю «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» високий рівень сформованості економічних знань показали – 5,8%, середній – 52%, низький – 42,2%. Показники рівнів розвитку економічних вмінь та навичок учнів на формувальному етапі експерименту також засвідчили позитивну динаміку: високий рівень мали 8,5% учнів, середній показали 38, 5%, низький 53%. Високий рівень розвитку економічно значущих якостей особистості продемонстрували 16% школярів, середній 59% і низький 25% учнів. Це свідчить про те, що запропонований зміст

програми «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)», форми і методи його реалізації були дієвими.

Таким чином, в цілому аналіз результатів експериментального дослідження та проведення порівняльних зрізів за основними критеріями та контрольними показниками засвідчило педагогічну ефективність запропонованих нами змісту та методів здійснення економічної підготовки учнів 5–9-х класів. Так зокрема, їх використання дозволило значуще підвищити рівень засвоєння економічних знань, умінь та розвиток економічно значущих якостей особистості в учнів експериментальної групи.

ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу філософських, економічних, психолого-педагогічних, методичних джерел, які розкривають стан досліджуваної проблеми в теорії і педагогічній практиці, здійснено теоретичне узагальнення проблеми економічної підготовки та підтверджено її актуальність на сучасному етапі розвитку освіти.

Встановлено, що необхідність і своєчасність її розробки зумовлені тим, що Україна пов'язує свій подальший розвиток із ринковою економікою, яка актуалізує створення системи безперервної економічної підготовки.

На основі узагальнень різних наукових підходів, аналізу практики з'ясовано, що економічна підготовка учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці – це цілеспрямований педагогічний процес, що передбачає оволодіння сукупністю економічних знань, умінь та навичок, формування в особистості якостей, необхідних для життя і праці в умовах ринкової економіки, для успішної самореалізації в суспільстві.

2. Встановлено, що підвищити успішність економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі сільськогосподарської праці можна завдяки ефективним педагогічним умовам.

Визначено, що педагогічні умови економічної підготовки учнів 5–9 класів – це сукупність взаємопов'язаних компонентів навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі, які забезпечують економічну підготовку учнів. Структура педагогічних умов включає такі складові, як концептуальна (принципи, мета, завдання), технологічна (зміст, форми, методи), діагностична (тестовий та тематичний контроль).

З'ясовано, що основними педагогічними умовами економічної підготовки школярів є: приведення принципів, мети і завдань економічної підготовки учнів основної школи у відповідність до сучасної соціально-економічної ситуації; удосконалення та розширення змісту, форм і методів економічної підготовки учнів; зокрема, залучення їх до участі в соціально-економічній практиці, налагодження співпраці з фінансово-економічними інституціями тощо.

У процесі дослідження, на основі теоретичних узагальнень та практичної реалізації освітніх завдань розроблено структурно-функціональну модель формування знань, вмінь і навичок учнів 5–9 класів у процесі вивчення основ сільськогосподарської праці та описано її структуру. Виявлено, що процес формування економічних знань, вмінь та навичок має такі складові: цільова, де вихідним компонентом є мета; змістова, що забезпечує зміст економічної підготовки; методична, яка вказує на взаємодію двох учасників навчально-виховного процесу (вчителя й учня); оцінювально-результативна, що передбачає діагностику рівнів сформованості економічних знань, вмінь та навичок.

3. Обґрунтовано, що для виявлення результативності запропонованих педагогічних умов доцільно використовувати такі критерії та показники: засвоєння економічних знань, розвиток економічних умінь, розвиток економічно-значущих якостей особистості (підприємливість, працелюбність, наполегливість).

У ході дослідження відповідно до розроблених критеріїв нами виокремлено три рівні сформованості економічних знань, вмінь та навичок

учнів: високий, середній і низький, до кожного з яких розроблено описову характеристику для здійснення педагогічного діагностування.

4. Здійснено експериментальну перевірку ефективності педагогічних умов економічної підготовки учнів 5–9 класів, яка свідчить про те, що запропонований зміст програми «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)», форми і методи його реалізації були дієвими.

Рівні сформованості економічних знань, вмінь, навичок та економічно значущих якостей особистості, що відбувалися при включенні учнів у відповідну практичну діяльність, визначалися за допомогою анкетування учнів, бесід, моделювання ситуацій, рольових ігор, самоаналізу учнів та зіставлення їх результатів з даними спостережень педагогів, батьків тощо.

Виконане дисертаційне дослідження не вичерпує усіх сторін складної та багатоаспектної проблеми економічної підготовки школярів. На нашу думку, вимагають подальшого теоретико-експериментального висвітлення такі питання: розробка системи безперервної економічної підготовки учнів загальноосвітніх навчальних закладів; проектування особистісно зорієнтованих педагогічних технологій, що забезпечують формування в учнів основних елементів економічної культури, їх підготовку до усвідомленого вибору професій сфери економіки та бізнесу; визначення ролі та місця сім'ї, позашкільних навчальних закладів та інших соціальних інституцій у цьому процесі.

ДОДАТКИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ПРОГРАМА

**з трудового навчання варіативного модулю
для учнів 5-9 класів**

**ТЕХНОЛОГІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ВИРОБНИЦТВА(РОСЛИННИЦТВО)**

Київ 2013

Схвалено Міністерством освіти і науки
(лист МОНМС від 29.05.2013 № 14.1/12–Г–197, протокол №4 від 26.04.2013)

Програму підготував: Романчук О.М. – викладач кафедри економіки та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Пояснювальна записка

У зв'язку з формуванням в Україні ринкових відносин відбувається переорієнтація економіки на ринкові механізми господарювання, реформування економічної, соціальної та політичної сфер. Проходить розвиток конкурентного середовища закладаються основи подальшого демократичного розвитку країни: інтеграція і глобалізація соціальних, економічних і культурних процесів, які відбуваються у світі, перспективи розвитку української держави на найближчі два десятиліття вимагають глибокого оновлення системи освіти, зумовлюють її випереджувальний характер.

Одночасно підвищуються вимоги до змісту та рівня трудової підготовки учнів. Сільська школа може розглядатися як соціальна інституція, що здатна ефективно розв'язувати комплекс проблем, пов'язаних із підготовкою молоді до праці у сільському господарстві в умовах ринкової економіки. Як наслідок, все більшої актуальності набуває проблема орієнтації молоді на здобуття сільськогосподарських професій

З цією метою нами розроблено програму варіативного модулю для учнів 5–9 класів сільської школи «Технологія сільськогосподарського виробництва».

Програму складено з розрахунку освоєння її учнями 5–9 класів загальноосвітньої школи. В основу покладено освоєння теоретичних знань у поєднанні з практичною роботою, що дає можливість, розширити знання з біології, вчить гармонійним відносинам з природою, виховує бережливе ставлення до довкілля, дає можливість усвідомити, що лише при тісному зв'язку людини і світу, що її оточує виникає гармонія у природі.

Праця учнів у рослинництві орієнтована на усвідомлення ними сутності технологічних процесів, доступному їхньому рівню знань, про одержання готової продукції харчування, яка необхідна кожній людині. Відомо, що для досягнення високих якісних і кількісних показників праці, потрібно мати різнобічні знання з суміжних наук, народних традицій, досягнень науки і техніки в різних галузях знань.

Програмою передбачено залучення учнів до виконання різних видів сільськогосподарських робіт, якому передують вивчення основних правил з техніки безпеки та правил правильного поводження з сільськогосподарським інвентарем.

Змістове наповнення програми «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» для учнів 5-9 класів розроблено відповідно до вимог Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1392 від 23 листопада 2011 р. та Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня затверджених наказом Міністерства освіти і науки, молоді

та спорту України від 03.04.2012 № 409, відповідно до яких освоєння варіативних модулів здійснюється на основі проектно-технологічної діяльності. Варіативні модулі обираються залежно від матеріально-технічного та кадрового забезпечення навчального процесу, бажання учнів, регіональних традицій. Варіативні модулі розроблено окремо для 5 – 6 класів та 7 – 9 класів. Освоєння варіативних модулів відбувається за окремо розробленими програмами до них. У 5 – 6 класах вивчається по 2 варіативні модулі на кожен з яких відводиться 20 год, у 7 – 9 класах вивчається по 1 варіативному модулю, кожен в обсязі 16 год.

Варіативна програма «Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво)» для 5 – 9 класів базується на практичній діяльності учнів. На кожному уроці має бути практична робота. Її зміст визначається вчителем самостійно залежно від теми уроку та виду робіт, що виконуватимуться під час уроку. Засвоєння теоретичного матеріалу доцільно проводити під час практичних робіт, не витрачаючи на це окремого навчального часу. Однак, не виключається можливість проведення уроків та засвоєння нових знань, під час яких учитель може розкрити навчальний матеріал усього модуля, або його окремої частини. Такі уроки в навчальному процесі можуть бути поодинокими.

Оцінювання якості трудової підготовки здійснюється у двох аспектах: рівень володіння теоретичними знаннями, який можна виявити у процесі усного чи письмового опитування, якість практичних умінь і навичок, тобто здатність до застосування вивченого матеріалу у практичній роботі, дотримання техніки безпеки під час використання засобів праці, організації праці і робочого місця. Тому критерії оцінювання навчальних досягнень учнів носять комплексний характер. До них належать:

- рівень передбачених програмою теоретичних знань та умінь застосовувати ці знання в практичній роботі;
- уміння користуватися різними видами технічної документації та іншими джерелами інформації;
- дотримання технічних вимог у процесі виконання робіт;
- уміння організувати робоче місце і підтримувати порядок на ньому в процесі роботи;
- рівень сформованості трудових прийомів і умінь виконувати технологічні операції;
- дотримання правил безпечної праці та санітарно-гігієнічних вимог;
- рівень самостійності у процесі організації й виконання роботи (планування трудових процесів, самоконтроль і т. п.).

Розробка змісту програми проведена з урахуванням передового досвіду сільськогосподарського виробництва, рівня соціально-економічного розвитку суспільства, базується на принципах диференціації, індивідуалізації і гуманізації навчання.

5 клас
Тематичний план

№ розділу	Назва розділів	Кі-сть годин
1	<i>Розділ 1. Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур(осінні роботи)</i>	8
	Тема 1. 1. Провідні напрями рослинництва	8
2	<i>Розділ 2. Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур(весняні роботи)</i>	12
	Тема 2.1. Технологія вирощування овочевих та квіткових рослин	6
	Тема 2. 2. Представлення та захист творчо-пошукової роботи	6
	Всього	20

Програма 5 клас

№ з . П .	К-сть годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
<i>Розділ 1. Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур (осінні роботи)</i>			
	8	Тема 1. 1. Провідні напрями рослинництва Основні напрями рослинництва: плодівництво, овочівництво, декоративне садівництво і квітникарство. Напрями рослинництва в регіоні, у фермерського господарства свого села, на пришкільній ділянці. Поняття про урожай і урожайність. Правила безпечної і раціональної праці в рослинництві. Провідні овочеві і квітково-декоративні культури регіону, їх біологічні і господарські особливості. Технології вирощування цибулинних рослин.	<i>Характеризує</i> продукцію поля, городу, саду; <i>розпізнає</i> за зовнішнім виглядом сільськогосподарські культури; <i>порівнює</i> технологію їх вирощування; <i>Розпізнає</i> види технологічної діяльності у

	<p><u>Варіанти практичних робіт:</u> Збір і облік урожаю овочевих культур, підготовка урожаю до зберігання, збір насіння, вибір способу обробки ґрунту на прищільній ділянці ручними знаряддями, підготовка ділянки до зими (вибір способів накриття, заготовка необхідних матеріалів і накриття теплолюбивих рослин), підзимній посів насіння, садіння цибулин.</p> <p><i>Варіанти об'єктів праці:</i> столовий буряк, морква, капуста, картопля, календула, айстри, нарциси, тюльпани, часник.</p>	<p>сільському господарстві; <i>називає</i> знаряддя праці, які використовують; <i>здійснює:</i> збір і облік урожаю; <i>організовує</i> робоче місце; <i>дотримується</i> правил безпечної праці, санітарно-гігієнічних вимог.</p>
<p><i>Розділ 2. Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур (весняні роботи)</i></p>		
6	<p>Тема 2.1. Технологія вирощування овочевих та квіткових рослин Розмноження рослин насінням. Особливості технології вирощування однорічних, дворічних і багаторічних рослин. Поняття про сорт. Ознайомлення з видами добрив. Правила використання органічних добрив з врахуванням вимог безпеки праці, охорони здоров'я і оточуючого середовища. Правила проведення фенологічних спостережень.</p> <p><u>Варіанти практичних робіт:</u> Підбір культур для весняного посіву і посадки на навчально-дослідній ділянці або в приватному підсобному господарстві, планування їх розміщення на ділянці, визначення якості насіння, підготовка насіння до посіву, вибір способу підготовки ґрунту, внесення добрив (компост). Вибір знарядь для розмітки та поділу грядок у відповідності з планом, посів і посадка сільськогосподарських культур з закладкою досліду. Вибір мульчуючого матеріалу, мульчування посівів, поливання, рихлення ґрунту, проріджування сходів, прополювання, підготовка екологічно чистих органічних добрив, підживлення рослин, проведення спостережень за розвитком рослин. Ознайомлення з професіями, пов'язаними з вирощування овочевих та квіткових рослин.</p>	<p><i>Здійснює</i> пошук інформації про однорічні та багаторічні рослини; <i>добирає</i> види рослин з урахуванням умов, місця розташування, призначення; <i>добирає</i> та <i>готує</i> мульчуючий матеріал; <i>висаджує (висіває)</i> сільськогосподарські культури; <i>доглядає</i> за посівами; <i>організовує</i> робоче місце під час виконання різних робіт; <i>дотримується</i> правил безпечної праці, санітарно-гігієнічних вимог. <i>називає</i> найбільш поширені професії в сільськогосподарському виробництві.</p>

		Варіанти об'єктів праці: Редиска, горох, квасоля, боби, петрушка, настурція.	
6		<p>Тема 2. 2. Представлення та захист творчо-пошукової роботи</p> <p>Особливості сільськогосподарського дослідництва та правила його проведення. Вибір тем проектів, консультаційна інформація з етапів проведення, складання плану проекту.</p> <p>Варіанти практичних робіт</p> <p>Формулювання проблеми, пов'язаної з отриманням сільськогосподарської продукції на навчально-дослідній ділянці або у фермерському господарстві, вибір і обґрунтування теми проекту, підготовка необхідного посівного матеріалу, підготовка щоденника спостережень, посів і висаджування, догляд за рослинами, проведення спостережень за розвитком рослин, збір і облік урожаю, захист проекту.</p> <p>Варіанти тем проектів.</p> <p>«Сама рання редиска» (морква, столовий буряк), «Свято першого салату» (вивчення сортів салатів, вибір самих ранніх видів і сортів).</p>	

6 клас
Тематичний план

№ розділу	Назва розділів	6 клас
1	Розділ 1. Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур (осінні роботи)	8
	Тема 1.1. Особливості агротехніки овочевих культур	4
	Тема 1.2. Вирощування плодових і ягідних культур	4
2	Розділ 2. Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур (весняні роботи)	12
	Тема 2.1. Основи технології вирощування овочевих та квітково-декоративних культур	4

	Тема 2. 2. Технологія вирощування ягідних культур	4
	Тема 2. 3. Представлення та захист творчо-пошукової роботи	4
	Всього	20

Програма 6 клас

№	К-сть годин	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
Розділ 1. Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур (осінні роботи)			
4		<p>Тема 1.1. Особливості агротехніки овочевих культур Особливості агротехніки дворічних овочевих культур, районовані сорти, їх характеристики. Технологія збору врожаю овочевих культур. Поняття про ґрунт як основний засіб сільськогосподарського виробництва. Типи ґрунтів, поняття родючості ґрунту. Способи підвищення ґрунтової родючості і захист ґрунту від ерозії.</p> <p>Варіанти практичних робіт: Збір та облік урожаю овочів, закладка урожаю на збереження, оцінка урожайності основних культур і сортів в порівнянні з довідковими даними, аналіз допущених помилок, відбір і закладка на збереження насінників дворічних овочевих культур, бульб і цибулин багаторічних рослин. Осіння обробка ґрунту з внесенням добрив, характеристика типів ґрунтів прищільної або прибудинкової ділянки.</p> <p>Варіанти об'єктів праці: редиска, горох, квасоля, столовий буряк, морква, капуста, картопля.</p>	<p><i>характеризує:</i> технологію збору врожаю; <i>називає:</i> причини грат продукції під час збирання; <i>дотримується:</i> правил безпечної праці при збиранні врожаю. <i>називає:</i> типи ґрунтів; <i>характеризує:</i> поняття «родючість»; <i>знає:</i> способи підвищення ґрунтової родючості. <i>визначає</i> шляхи корони ґрунту від ерозії; <i>порівнює</i> засоби попередження забруднення, визначає їх ефективність;</p>
4		<p>Тема 1.2. Вирощування плодових і ягідних культур Основна характеристика плодових і</p>	<p><i>Називає:</i> плодові і ягідні культури;</p>

	<p>ягідних культур, ознайомлення з районованими сортами та їх характеристикою. Основні види і сорти ягідних культур свого регіону, їх класифікація. Технологія вирощування ягідних кущів. Вегетативне розмноження і його роль у сільському господарстві.</p> <p><u>Варіанти практичних робіт:</u> Догляд за кущами ягід, оцінка стану кущів, вибракування, підготовка до зими, вибір екземплярів для ранньовесняної заготівлі черенків чорної смородини, підготовка ділянки під суницю, осіння посадка розеток суниць.</p> <p><u>Варіанти об'єктів праці:</u> Суниця, малина, смородина, агрус.</p>	<p><i>Характеризує:</i> агротехніку плодівих і ягідних культур; <i>Розпізнає:</i> види і сорти ягідних культур; <i>доглядає:</i> за кущами ягід; <i>вміє:</i> підготувати кущі до зими; <i>вибирає:</i> кущі для заготівлі черенків; <i>готує:</i> ділянку під садіння суниць.</p>
Розділ 2. Вирощування овочевих і квітково-декоративних культур <i>(весняні роботи)</i>		
4	<p>Тема 2.1. Технологія вирощування овочевих та квітково-декоративних культур Біологічні і господарські особливості, районовані сорти основних овочевих і квітково-декоративних культур регіону. Технологія вирощування дворічних овочевих культур на насіння. Способи розмноження багаторічних квіткових рослин. Рослинні препарати для боротьби з хворобами і шкідниками. Правила безпечної праці під час роботи із засобами захисту рослин.</p> <p><u>Варіанти практичних робіт:</u> Планування весняних робіт на навчально-дослідній ділянці, складання переліку овочевих і квітково-декоративних культур для вирощування, розробка плану їх розміщення, складання схем сівозміни, підготовка насінневого матеріалу і насінників дворічних рослин, підготовка ґрунту, внесення добрив, посів і посадка овочів, посадка коренебульб жоржин, черенкування флокса, розмноження рослин поділом куща, цибулинами, поливання, зворушення ґрунту, проріджування сходів, прополювання, підживлення рослин, захист від хвороб і шкідників. Оцінка ефективності виробництва основних видів рослинної продукції у фермерському господарстві свого села.</p> <p><u>Варіанти об'єктів праці:</u></p>	<p><i>Характеризує</i> овочеві та квітково-декоративні рослини; <i>розпізнає</i> овочеві та квітково-декоративні рослини за біологічними ознаками; сорти декоративних культур; <i>порівнює</i> різні види декоративних рослин; овочевих культур; <i>добирає</i> рослини з урахуванням умов вирощування; <i>висіває і доглядає</i> за посівами; <i>спостерігає</i> за посівами овочевих і декоративних рослин; <i>висаджує та доглядає</i> декоративні кущі; <i>дотримується</i> санітарно-гігієнічних вимог та правил безпечної праці;</p>

	капуста, столовий буряк, морква, петрушка, жоржини, флокси, гладіолуси, піони.	
4	<p>Тема 2.2. Вирощування ягідних культур Основні види і сорти ягідних культур свого регіону, їх класифікація. Технологія вирощування ягідних кущів. Технологія розмноження ягідних кущів черенками, відводками. Шкідники і хвороби ягідних кущів і суниць. Основні види мінеральних добрив, правила їх внесення. Правила безпечної праці під час роботи з добривами і засобами захисту рослин. Охорона навколишнього середовища від можливих наслідків застосування добрив і засобів захисту рослин. Ознайомлення з професіями, пов'язаними з вирощуванням рослин і охороною ґрунтів.</p> <p><u>Варіанти практичних робіт:</u> Підв'язування і вкорочування стебел малини, видалення старих стебел, підживлення і обробка ґрунту навколо кущів, пригинання і прикопування стебел кущів для отримання відводків, візуальна оцінка пошкодження кущів і необхідність проведення заходів по боротьбі з хворобами і шкідниками, вибір способів захисту рослин.</p> <p><i>Варіанти об'єктів праці:</i> Суниця, малина, смородина, агрус.</p>	<p><i>Називає:</i> види і сорти ягідних культур; <i>порівнює</i> різні види ягідних культур; <i>Характеризує:</i> технологію розмноження черенками; <i>розпізнає</i> основні види мінеральних добрив; <i>добирає</i> способи захисту рослин; <i>називає:</i> види шкідників та хвороб ягідних культур; <i>дотримується</i> санітарно-гігієнічних вимог та правил безпечної праці;</p>
4	<p>Тема 2.3. Представлення та захист творчо-пошукової роботи Технологія вирощування вибраних культур, виготовлення гербаріїв, заготівля матеріалів для флористики .</p> <p><u>Варіанти практичних робіт</u> Виявлення потреб шкільних кабінетів, вчителів початкових класів, біології у поповненні наочних матеріалів, колективний аналіз і оцінка можливостей їх вирощування на навчально-дослідній ділянці, вибір і обґрунтування теми проекту, пошук інформації, складання плану виконання проекту, підготовка необхідного</p>	

	<p>посівного матеріалу, розробка форми щоденника спостережень, посів і догляд за рослинами, заготівля рослинного матеріалу, виготовлення гербаріїв, захист проекту.</p> <p>Варіанти тем проекту Створення колекційних відділів навчально-дослідної ділянки (цибулинні культури, лікарські рослини, польові культури, ягідні культури) виготовлення засобів наочності для початкової школи та кабінетів біології та технології).</p>	
--	--	--

7 клас
Тематичний план

№ розділу	Назва розділів	7 клас
1	<i>Розділ 1. Вирощування плодових культур (осінні роботи)</i>	8
	Тема 1.1. Технологія догляду за плодовими деревами	4
	Тема 1.2. Застосування сільськогосподарської техніки в рослинництві	4
2	<i>Розділ 2. Вирощування рослин розсадним способом і в захищеному ґрунті (весняні роботи)</i>	8
	Тема 2.1. Технологія вирощування розсади	4
	Тема 2. 2. Представлення та захист творчо-пошукової роботи	4
	Всього	16

Програма 7 клас

№ з. п.	К-сть годин	Назва теми та її зміст	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
Розділ 1. Вирощування плодкових культур (осінні роботи)			
	4	<p>Тема 1.1. Технологія догляду за плодовими деревами Біологічна характеристика плодкових рослин. Будова плодового дерева. Особливості росту, розвитку і плодоношення плодкових дерев. Біологічні і агротехнічні основи одержання щорічних високих врожаїв. Правила безпечної праці під час догляду за плодовими деревами.</p> <p>Варіанти практичних робіт: Відбір садильного матеріалу і садіння плодкових дерев, догляд за плодовими деревами і підготовка до зими: очистка штамба, перекопування пристовбурових ділянок з внесенням добрив, вибір способу захисту штамбів від пошкодження гризунами, зобразити схему промислового саду, обґрунтувати вибір і розміщення плодкових дерев, пояснити економічну ефективність свого вибору.</p> <p>Варіанти об'єктів праці: Яблуня, черешня, груша, слива.</p>	<p><i>Характеризує:</i> біологічну характеристику плодкових рослин; <i>Класифікує</i> плодові культури; <i>Називає:</i> породи плодкових рослин; <i>Обґрунтовує:</i> біологічні і агротехнічні основи отримання високих врожаїв; <i>порівнює</i> : сорти плодкових культур; <i>підбирає:</i> породи і сорти для саду; <i>складає:</i> схему промислового саду.</p>
	4	<p>Тема 1.2. Застосування сільськогосподарської техніки в рослинництві Види, технічні характеристики, принцип роботи, призначення і правила експлуатації мінітракторів, мотоблоків. Техніка безпеки під час роботи з малогабаритною сільськогосподарською технікою.</p>	<p><i>Називає:</i> технічні характеристики мінітракторів, мотоблоків; <i>Дотримується:</i> правил техніки</p>

		<p>Машини та механізми для обробки ґрунту. Екологічний аспект застосування сільськогосподарської техніки. Охорона ґрунтів. Професії пов'язані з механізацією технологічних процесів в рослинництві.</p> <p><u>Варіанти практичних робіт:</u> Обробка ґрунту за допомогою малогабаритної сільськогосподарської техніки, ознайомлення з основними видами ґрунтообробної техніки і будовою робочих органів, визначення якості механізованої обробки ґрунту.</p> <p><i>Варіанти об'єктів праці:</i> Мінітрактор, мотоблок, причіпні знаряддя.</p>	<p>безпеки під час роботи з малогабаритною сільськогосподарською технікою; <i>Називає:</i> професії пов'язані з механізацією технологічних процесів в рослинництві.</p>
<i>Розділ 2. Вирощування рослин розсадним способом і в захищеному ґрунті (весняні роботи)</i>			
4	<p>Тема 2.1. Технологія вирощування розсади Технологія розсадного способу вирощування рослин, його значення в регіоні. Обладнання для вирощування розсади: розсадні ящики, торфоперегнійні горщики, касети, лампи і екрани для підсвічування, парники, плівкові накриття. Вимоги до мікроклімату і способи його підтримання. Захист рослин від хвороб і шкідників, його екологічний і економічний аспект. Правила безпечної праці в спорудах захищеного ґрунту. Професії, пов'язані з вирощування рослин в захищеному ґрунті.</p> <p><u>Варіанти практичних робіт</u> Вибір культур для вирощування розсадним способом, підготовка і висівання насіння, догляд за сіянцями, пікірування, висадка розсади у відкритий ґрунт, плівкове накриття, теплицю; підживлення. Розрахунок собівартості агропродукції, вирощеної</p>	<p><i>Характеризує:</i> технологію розсадного способу вирощування рослин; <i>готує:</i> обладнання для вирощування розсади; <i>підбирає</i> рослини для вирощування розсадним способом; <i>доглядає:</i> за посівами; <i>розраховує:</i> собівартість агропродукції; <i>дотримується:</i> правил а безпечної праці в спорудах захищеного ґрунту; <i>Називає:</i> професії пов'язані з вирощуванням рослин в захищеному</p>	

		у захищеному ґрунті і запланований прибуток. . Варіанти об'єктів праці: Помідори, солодкий перець, огірки .	ґрунті.
	4	<p>Тема 2. 2. Представлення та захист творчо-пошукової роботи</p> <p>Виконання основних прийомів догляду за рослинами, вибір необхідних ручних знарядь та інструментів, пошук інформації.</p> <p><u>Варіанти практичних робіт</u></p> <p>Вивчення ефективності застосування різних ручних знарядь праці на навчально-дослідній ділянці, виявлення потреб в удосконаленні ручних знарядь для обробки ґрунту, розробка нових видів ручних інструментів, колективний аналіз і оцінка можливостей їх виготовлення у шкільній майстерні на уроках технічної праці. Особливості виготовлення міні-парника, плівкового накриття для розсади.</p> <p>Вибір і обґрунтування теми проекту, складання плану виконання проекту, підготовка необхідних матеріалів і обладнання. Виготовлення виробу, його випробовування, захист проекту.</p> <p>Варіанти об'єктів праці: Пристрій для поливання, мотиґа, ручний культиватор, міні-парник, плівкові накриття для рослин .</p>	

8 клас
Тематичний план

№ розділу	Назва розділів	8 клас
1	<i>Розділ 1. Технологія вирощування рослин та догляд за ними (осінній період)</i>	6
	Тема 1.1. Основи переробки та зберігання сільськогосподарської продукції	3
	Тема 1.2. Переробка продукції сільськогосподарського виробництва	3
2	<i>Розділ 2. Основи економіки сільськогосподарського виробництва</i>	10
	Тема 2.1. Організація виробництва продукції рослинництва	3
	Тема 2.2. Основи економічного аналізу господарювання	3
	Тема 2. 3. Представлення та захист творчо-пошукової роботи	4
	Всього	16

Програма 8 клас

№ з . П .	Кіл ькіс ьт ь год ин	Назва теми та її зміст	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
Розділ 1. Технологія вирощування рослин та догляд за ними (осінній період)			
	3	Тема 1.1. Основи зберігання сільськогосподарської продукції Значення і біологічні основи правильного зберігання овочевих культур. Особливості закладання на зберігання насінників. Будівництво найпростіших (сезонних) та стаціонарних сховищ.	<i>Називає:</i> правила закладання овочів на зберігання; <i>характеризує:</i> Значення та біологічні

	<p>Правила закладання овочів на зберігання. Сучасні методи збільшення лежкості овочів. Значення правильного збереження плодів. Вплив якості плодів, ягід і умов їх зберігання на тривалість лежання. Причини псування плодів. Типи приміщень для зберігання, їх будова, обладнання та підготовка до збереження плодів. Техніка і режими збереження плодів і ягід. Контроль за режимом зберігання. Збереження плодів замороженому стані.</p>	<p>основи правильного зберігання овочів; <i>називає:</i> методи збільшення лежкості овочів; <i>Називає:</i> біологічні процеси, що відбуваються при збереженні плодів і ягід; <i>характеризує:</i> причини псування плодів і ягід; <i>обґрунтовує:</i> вплив якості плодів і ягід та умов їх зберігання на тривалість лежання; <i>називає:</i> типи приміщень для зберігання плодів і ягід.</p>
3	<p>Тема 1.2. Переробка продукції сільськогосподарського виробництва Способи переробки овочів та фруктів: соління, квашення, консервування. Санітарні вимоги до зберігання та переробки овочів Економічна ефективність переробки овочів. Біологічні процеси, що відбуваються при збереженні і переробці плодів і ягід. Основні види переробки плодів: консервування, виготовлення соків, джемів, варення, сушка плодів і ягід, та ін. Вплив якості сировини на якість продуктів переробки. Санітарно-гігієнічні вимоги до переробки плодів і ягід.</p>	<p><i>називає:</i> способи переробки овочів та фруктів; <i>знає:</i> санітарні вимоги до зберігання та переробки овочів і фруктів; <i>розраховує:</i> економічну ефективність зберігання та переробки овочів для фермерського господарства. <i>знає і дотримується:</i> санітарно-гігієнічних вимог до переробки плодів і ягід;</p>
Розділ 2. Основи економіки сільськогосподарського виробництва		
3	<p>Тема 2.1. Організація виробництва продукції рослинництва Організація і планування виробництва сільськогосподарської продукції в</p>	<p><i>складає:</i> план розміщення культур на</p>

	<p>приватному підсобному господарстві або на шкільній навчально-дослідній ділянці для задоволення потреб сім'ї, шкільної їдальні.</p> <p><u>Варіанти практичних робіт</u></p> <p>Складання плану розміщення культур на ділянці, визначення приблизного об'єму виробництва продукції і розрахунок площі під культури з врахуванням потреб сім'ї, визначення запланованого прибутку.</p> <p><i>Варіанти об'єктів праці:</i></p> <p>Довідкова література про норми споживання продуктів харчування, урожайність провідних сільськогосподарських культур регіону.</p>	<p>ділянці;</p> <p><i>визначає:</i> приблизний об'єм виробництва продукції;</p> <p><i>виконує:</i> розрахунок площі під культури з врахуванням потреб сім'ї.</p>
3	<p>Тема 2. 2. Основи економічного аналізу господарювання</p> <p>Загальні поняття про нові соціально-економічні відносини в Україні, законодавчі акти про форми власності</p> <p>Сутність понять: "ринкова економіка", "конкурентоспроможність виробленої продукції", "ціна", "собівартість". Умови ефективного господарювання, шляхи зменшення витрат на виробництво. Реалізації виробленої сільськогосподарської продукції в умовах ринкової економіки.</p> <p>Гнучкість господарської направленості, наукове управління виробництвом і збутом. Вивчення попиту і пропозиції. Поняття про бізнес-план. Вимоги до керівника підприємницької діяльності. Види масових професій сфери індустріального виробництва.</p> <p><u>Варіанти практичних робіт:</u></p> <p>Визначити ціну товару сільськогосподарського виробництва, враховуючи собівартість та прибуток, який бажано отримати. Визначити найбільш дієвий спосіб збуту сільськогосподарського товару.</p>	<p><i>розрізняє:</i> види цін;</p> <p><i>називає:</i> способи стимулювання збуту продукції;</p> <p><i>визначає:</i> як вигідно збути сільськогосподарську продукцію;</p> <p><i>обґрунтовує:</i> як за рахунок реклами підвищити попит на товар;</p>

4	<p>Тема 2.3. Представлення та захист творчо-пошукової роботи Особливості реклами як стимулювання збуту сільськогосподарської продукції. Вибір тем проектів, консультаційна інформація з проблем рекламування товарів сільськогосподарського виробництва, складання плану проекту.</p> <p><u>Варіанти практичних робіт</u> Формулювання проблеми, пов'язаної з збутом сільськогосподарської продукції на навчально-дослідній ділянці або у фермерському господарстві, вибір і обґрунтування теми проекту, підготовка необхідної рекламної інформації, яка буде заявлена, складання реклами товару сільськогосподарського виробництва, захист проекту.</p>	складає: рекламу товару.
---	--	--------------------------

9 клас
Тематичний план

№ розділу	Назва розділів	9 клас
1	<i>Розділ 1. Правові та економічні основи ведення сільського господарства</i>	4
	Тема 1.1. Шляхи становлення фермерства в Україні	2
	Тема 1.2. Законодавче регулювання фермерської діяльності	2
2	<i>Розділ 2. Вибір напрямку господарської діяльності</i>	12
	Тема 2.1. Особливості вибору напрямку господарської діяльності	6
	Тема 2. 2. Презентація результатів проектної діяльності. Оцінювання результатів проектної діяльності	6
	Всього	16

Програма 9 клас

№ з . П .	Кіл ькіс ь ть год ин	Назва теми та її зміст	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
Розділ 1. Правові та економічні основи ведення сільського господарства			
2		<p>Тема 1. 1. Шляхи становлення фермерства в Україні. Фермерство. Історія виникнення і розвитку в Україні. Закордонний досвід фермерського господарювання. Державне сприяння розвитку фермерства. Досвід вітчизняних фермерських господарств. Роль, значення і завдання фермерської діяльності для вирішення продовольчої проблеми в Україні. Ознайомлення з досвідом роботи зарубіжних фермерів. Порівняння роботи фермерів в Україні і за кордоном. Варіанти практичних робіт: Використовуючи відповідні джерела (періодика, відео, інтернет) ознайомитись з досвідом роботи зарубіжних фермерів. Порівняти роботу фермерів в Україні і за кордоном, визначити переваги і недоліки.</p>	<p><i>Характеризує:</i> досвід вітчизняних фермерських господарств; <i>визначає:</i> роль і завдання фермерської діяльності; <i>знає</i> про досвід вітчизняних фермерських господарств.</p>
2		<p>Тема 1.2. Законодавче регулювання фермерської діяльності. Ознайомлення з законом України “Про селянське (фермерське) господарство”. Умови надання земельної ділянки для ведення фермерського господарства та її площа. Права та обов’язки учасників фермерського виробництва. Основні етапи розвитку фермерського господарства. Основи організації та економіки фермерського господарства. Умови вилучення земель у фермерських господарств, компенсація. Умови та порядок припинення діяльності фермерського господарства.</p>	<p><i>Формулює:</i> Закон України «Про фермерське господарство»; <i>характеризує:</i> права і обов’язки учасників фермерського виробництва; <i>визначає:</i> умови надання земельної ділянки для ведення господарства; <i>знає:</i> основні етапи</p>

		<p><u>Варіанти практичних робіт:</u> Визначення і характеристика умов створення та ліквідації фермерського господарства.</p>	<p>розвитку фермерського господарства; <i>обґрунтовує:</i> умови вилучення земель у фермерських господарств.</p>
Розділ 2. Вибір напрямку господарської діяльності			
4	<p>Тема 2.1. Особливості вибору напрямку господарської діяльності. Умови, що впливають на вибір напрямку господарської діяльності фермера: потреба ринку в певній продукції, умови її реалізації: географічне положення; наявність коштів; наявність конкурентів; можливість залучення найманих робітників; можливість оренди земельної ділянки; національні особливості; ґрунтово-кліматичні умови регіону. Вплив прямих та непрямих факторів на організацію господарства. Складання проекту забудівлі свого фермерського господарства. Приблизний розрахунок потреб коштів для побудови фермерського господарства. Види професій сфери сільськогосподарського виробництва.</p> <p><u>Варіанти практичних робіт:</u> Складання проекту забудівлі власного фермерського господарства. Приблизний розрахунок потреб коштів для організації фермерського господарства.</p>	<p><i>Характеризує:</i> умови вибору господарської діяльності; <i>визначає:</i> потребу ринку в певній продукції; <i>обґрунтовує:</i> вплив прямих та непрямих факторів на організацію господарства; <i>складає:</i> проект забудівлі фермерського господарства; <i>розраховує:</i> потребу коштів для побудови господарства.</p>	
4	<p>Тема 2.2. Презентація результатів проектної діяльності. Оцінювання результатів проектної діяльності Моделі селянського господарства рослинницького профілю Виробнича програма як первинний документ при виборі напрямку господарювання, її значення. Вибір напрямку господарювання. Варіанти моделей фермерського господарства.</p>	<p><i>Характеризує:</i> виробничу програму; <i>порівнює</i> моделі фермерського господарства рослинницького напрямку; <i>складає</i> власну модель фермерського господарства. <i>захищає</i></p>	

	<p>Розробити власну модель фермерського господарства рослинницького профілю та визначити її економічну ефективність.</p> <p>Варіанти практичних робіт:</p> <p>Розробка проекту моделі власного фермерського господарства рослинницького профілю, здійснити приблизний підрахунок затрат на його організацію. Захист проекту. Аналіз та оцінювання результатів проектної діяльності</p>	<p>проект; здійснює аналіз допущених недоліків; оцінює результати проектної діяльності.</p>
--	---	---

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аграрне право України: Підручник /За ред. В.З. Янчука. – 2-е вид., переробл. та доп. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 720 с..
2. Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Общие части учебных курсов: Учеб. пособ. /Под ред. Погребного А.А., Каракаша И.И. – 2-е изд-е, доп и испр. – Х.: ООО «Одиссей», 2001. – 400 с.
3. Господарський кодекс України // Голос України. - 2003 .- № 49-50. – 14 березня. - С. 5-27.
4. Жушман В.П. Аграрне право та законодавство України. (В питаннях та відповідях): Навч.-практ. посібник. Вид. 3, доп. та переробл. – Харків, 2006. - 736 с.
5. Запорожец А.М. Аграрное право: Учебное пособие. – Х., «Консум», 1997. – 108 с.
6. Земко А. Социально-экономические задачи подсобных производств и промыслов // Предпринимательство, хозяйство и право. - 2003. - № 9. - С. 72.
7. Земко А. Понятие подсобных производств сельскохозяйственных предприятий // Право України. - 2003. - № 8. - С. 70-72.
8. Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. – 2-е вид. доп. і перероб. – К.: Логос, 2001. – 380 с.
9. . Макаренко П. Про власність і аграрне підприємництво в умовах перехідної економіки // Економіка України. – 1998. – № 6. – С. 65-71.
10. Мацько М.А. Підсобні виробництва і промисли (правові питання). – К.: Знання, 1991. – 48 с.
11. Нові форми сільськогосподарського виробництва: Організаційно-правові питання / Під ред. В.І.Семчика. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 32-92.
12. Онищенко О., Юрчишин В. Про підприємницькі форми господарювання в аграрній сфері // Економіка України. – 1997. – № 4. – С. 50-60.
13. Перелік робіт, при яких може запроваджуватися колективна (бригадна) матеріальна відповідальність, і Типовий договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність, затв. Наказом Міністерства праці України від 12.05.1996 року № 43 // Людина і праця: Інформ. Бюл. Міністерства праці України. - 1997. - № 1.
14. Порадник керівникові сільськогосподарського підприємства : Навч. і наук.-практ. посіб. / Кол. авт.; За ред. А.П.Гетьмана, В.З.Янчука. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 624 с.
15. Порядок визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, затверджено постановою КМУ №116 від 22.01.1996 р. // Урядовий кур'єр. – 1996. – 1 лютого.

16. Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві / Під ред. Семчика В.І. – К.: Інс-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 216 с.
17. Про власність: Закон України від 26 березня 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 20. – С. 249.
18. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – С. 682.
19. Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - № 20. – С. 272..
20. Про порядок визначення збитків власникам землі і землекористувачам: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. // Збірник Постанов Уряду України. – 1993. - № 10. – С. 195.
21. Про практику розгляду судами трудових спорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики. – 1993. - № 6. – С. 341
22. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - № 39. – С. 261; 2000. - № 51-52. – С. 451.
23. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – С. 363.
24. Семчик В.І. Имущественные правоотношения в сельском хозяйстве. – К.: Наук. думка, 1984. - 232 с.
25. Семчик В.І. Агропромисловий комплекс: правові питання. – К., 1992. – 242 с.
26. Таланов Ю.Н. Правовое регулирование подсобных производств и промыслов в сельском хозяйстве: Учеб. пособ. – К.: УМКВО, 1988. – 23 с.
27. Чабаненко М.М. Про метод в аграрному праві // Право України. – 2004. – № 1. – С. 122-124.
28. Чабаненко М.М. Імперативний і диспозитивний способи правового регулювання на сучасному етапі розвитку аграрного права як галузі // Право України. – 2004. – № 11. – С. 109-111.
29. Сільськогосподарські підприємства: реорганізація та створення. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. - № 8, 2000. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 480 с.
30. Семчик В.І. Право власності і проблеми розвитку //Бюлетень законодавства і юридичної практики. – 1998. - №2. – С. 64-70.
31. Уркевич В.Ю. Становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: деякі правові аспекти. – Х.: ТОВ “Одіссей”, 2004. – 120 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдурашитов В.Ю. В начале другой жизни / В.Ю. Абдурашитов // Я – физтех. – М. : Знание, 1996. – 472 с.
2. Аванесов В.С. Формы тестовых заданий : учеб. пособ. / В.С. Аванесов. – М. : МИСиС, 1991. – 35 с.
3. Аверьянов А.Н. О природе взаимодействия / А.Н. Аверьянов. – М. : Знание, 1984. – 63 с
4. Акулкин Э.В. Расширять знания школьников о сознательной дисциплине / Э.В. Акулкин // Советская педагогика. – 1985. – № 2. – С. 19 – 24.
5. Аменд А.Ф. Взаимодействие школы и семьи в экономическом воспитании детей: Методические рекомендации / Аменд А.Ф. – М., Просвещение 1991. – 21 с.
6. Аменд А.Ф. Экономическое воспитание и образование учащихся в учебно-производственном комбинате / А.Ф. Аменд, А.С. Прутченков, С.А. Репин, В.П. Рябина, Б.П. Шемякин. – Челябинск : Б. и., 1988. – 80 с.
7. Андрущенко В.П. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (спроба прогностичного аналізу) / В.П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2001. – № 1. – С. 11 – 17.
8. Андрущенко В.П. Проблеми та перспективи розвитку вищої освіти в Україні на межі століть / В.П. Андрущенко // Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти : зб. матер. до Всеукр. наук.-практ. конф. (11 – 12 травня 2000 року). – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – С. 13 – 20.
9. Атутов П.Р. Концепция политехнического образования в условиях технологического этапа научно-технического прогресса / П.Р. Атутов // Предпринимательство и занятость юных. – 1999. – № 10 – 11. – С. 34 – 41.

10. Атутов П.Р. Связь трудового обучения с основами наук : книга для учителя / П.Р. Атутов, М.И. Бабкин, Ю.К. Васильев. – М. : Просвещение, 1983. – 128 с.
11. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. - Принципы системной организации функций / Анохин П.К. – М.: Наука, 1973. - С.5-6.
12. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1981. – 432с.
13. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе / Ю.К. Бабанский. – М. : Просвещение, 1985. – 208 с.
14. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения : общедидактический аспект / Ю.К. Бабанский. – М. : Педагогика, 1977. – 254 с.
15. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: (Метод. основы). – М.: Просвещение, 1982. – 192 с.
16. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований / Ю.К. Бабанский. – М. : Педагогика, 1982. – 192 с.
17. Барило Н.А. Формирование у учащихся старших классов знаний и умений по экономике сельскохозяйственного производства (на материалах деятельности ученических производственных бригад) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н.А. Барило / НИИ педагогики УССР. – К., 1985. – 222 с.
18. Баутин В.М. Экономика агротехсервиса. / Баутин В.М. – М.: Информагротех, 1994.–228с
19. Бескова Н.В. Ринкова економіка (План-конспект уроку) / Бескова Н.В. // Географія та основи економіки в школі. – 1997. – №4. – С.40–42.
20. Блонский П. П. Трудовая школа / Блонский П.П. // Избранные педагогические и психологические сочинения: В 2-х томах. – М.: Педагогика, 1979.– Т.1. – 304 с.

21. Беспалько В.П. Опыт разработки и использования критериев качества усвоения знаний / В.П. Беспалько // Советская педагогика. – 1968. – № 1. – С. 49–54.
22. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения / В.П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1995. – 304 с.
23. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1989. – 192 с.
24. Беспалько И.И. Доступность учебного материала / И.И. Беспалько // Сов. педагогика. – 1987. – № 4. – С. 53 – 56.
25. Беспалько Л.В. Использование поэлементного анализа трудовых умений для совершенствования обучения труду / Л.В. Беспалько // Школа и производство. – 1983. – № 3. – С. 16 – 20.
26. Бех І. Професійна спрямованість змісту навчально-трудової діяльності школярів / І. Бех, М. Тименко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. – 1999. – № 5. – С. 15 – 21.
27. Бех І.Д. Особистісно орієнтований підхід у вихованні / І.Д. Бех // Професійна освіта : педагогіка і психологія : українсько-польський щорічник / За ред. Т. Левовицького, І. Зязюна, І. Вільш, Н. Ничкало. – Ченстохова – К., 2000. – С. 331 – 350.
28. Биковська О. В. Позашкільна освіта: теоретико-методичні основи : моногр. / Биковська О.В. – К. : ІВЦ АЛКОН, 2008. – 336 с.
29. Биковська О. В. Профільне навчання учнів в умовах позашкільного навчального закладу / О. В. Биковська // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова : зб. наук. пр. – К.: НПУ, 2006. – Вип. 3. – С. 17–23. – (Серія № 5. “Педагогічні науки: реалії та перспективи”).
30. Биковська О. В. Система позашкільної освіти в Україні : стан та особливості розвитку // Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф., (Україна, Київ, 27–28 жовт. 2010 р.) / упоряд.

- О. В. Биковська, О. В. Лісовий, С. О. Лихота Л. Л. Макаренко // М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т екол. екон. права, Нац. центр “Мала академія наук України” . – Вип. 2. – К. : Інформаційні системи, 2010. – С. 52–63.
31. Біленко Т. Слово і процес пізнання / Тетяна Біленко // Людинознавчі студії : зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – 2001. – Вип. 4. – С. 34 – 43.
32. Бірюкова Н.В. Формування основних понять ринкової економіки в майбутніх вчителів географії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Теорія та історія педагогіки” / Н.В. Бірюкова – К., 1997. – 24 с.
33. Блонский П. П. Трудовая школа / П. П. Блонский // Избранные педагогические и психологические сочинения: В 2-х томах. - М.: Педагогика, 1979.- Т.1. - 304 с.
34. Бляхман Л.С. Перестройка экономического мышления / Л.С. Бляхман. – М.; Политиздат, 1990. – 271 с.
35. Большой психологический словарь / [сост. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зінченко]. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с., с. 76
36. Богоявленский Д.Н. Психология усвоения знаний в школе / Д.Н.Богоявленский, Н.А.Менчинская – М.: Издательство АПН РСФСР, 1959. – 346с.
37. Болдырев Н.И. Методика воспитательной работы в школе / Болдырев Н.И. – М.: Просвещение, 1974 .– 223 с.
38. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н.Азрилияна. – М.: Фонд "Правовая культура", 1994. – 528с.
39. Бондар Н.О. Дидактичні умови активізації мислительної діяльності учнів 8 – 9 класів на уроках креслення : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія та методика навчання креслення” / Н.О. Бондар. – К., 2006. – 20 с.
- 40.Брігхем Є. Основи фінансового менеджменту / Брігхем Є. – К.: Молодь, 1997. – 998с.
- 41.Будник О. Виховання господарської культури школярів / Будник О. // Шлях освіти. – 1999. – №1. С. 8–11.
- 42.Васильев Ю.К. Экономическое образование и воспитание учащихся / Васильев Ю.К. – М.: Педагогика, 1983. – 96 с.
- 43.Вачевський М.В. Для ринкової системи господарювання: школа і економічне виховання. / М.В. Вачевський // Рідна школа. – 1994. – №.10. – С. 59–61.
- 44.Вачевський М.В. Соціально-економічний механізм використання науково-технічної творчості. Теорія і практика / Мирон Васильович Вачевський. – Львів : Каменяр, 2001. – 63 с
- 45..Вачевський М.В. Основи економічних знань: підр. для учнів 10-11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій та коледжів / М.В. Вачевський, В.М. Мадзігон, Г.Є. Левченко та ін. – К.: ЦУЛ. – 2004. – 536 с.
- 46.Вачевський М.В. Економічне виховання як основа формування готовності учнівської молоді до трудової діяльності: навч. посібник / М.В. Вачевський, О.І. Новак, В.П. Тименко. – К.: Інститут педагогіки АПН України. – 1997.– 110 с.
- 47.Вачевський М.В. Формування економічного мислення учнівської молоді в сучасних умовах / М.В. Вачевський // Молодь і ринок. – 2006. – №3 (18). – С. 20–25.
- 48.Вачевський М.В. Обґрунтування економічної освіти у загальноосвітніх навчальних закладах на сучасному етапі / М.В. Вачевський //Молодь і ринок. – 2006. – №8 (23). – С. 22–32.
- 49.Вачевський М.В. Сучасна економічна освіта у країнах Західної Європи: формування професійних компетенцій / М.В. Вачевський // Рідна

- школа.– 2006. – №3 (914). – С .71–74.
50. Вачевський М.В. Генезис економічної освіти молоді в національній школі для формування початкових професійних компетенцій / М.В. Вачевський // Молодь і ринок. – 2005.– №1 (11). – С.45 – 53.
51. Вачевський М.В. Теоретичний зміст економічної освіти у навчальних закладах для формування професійних компетенцій / М.В. Вачевський // Молодь і ринок. – 2005. – №4 (14). – С.15–25.
52. Вачевський М.В. Педагогічні аспекти економічної підготовки молоді до вибору професії в сучасних умовах / М.В. Вачевський // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – №1 (31). – С.190–204.
53. Вачевський М.В. Підготовка молоді до самостійної трудової діяльності в умовах ринкової економіки / М.В. Вачевський // Молодь і ринок. 2003. – №4. – С.13–18.
54. Вачевський М.В. Економічне виховання як основа формування готовності молоді до самостійної трудової діяльності / М.В. Вачевський // Актуальні проблеми економіки. – 2002. – №4. – С.47–52.
55. Вдовиченко Г.Г. Системно-структурний підход в свете научной методологии / Вдовиченко Г.Г. – К.: Вища школа, 1973. – 38с.
56. Векслер С.И. Современные требования к уроку / С.И. Векслер. – М. : Просвещение, 1985. – 128 с.
57. Верзилин Н.М. По следам Робинзона : для учащихся сред. и ст. шк. возраста / Н.М. Верзилин. – М. : Просвещение, 1994. – 218 с.33.
58. Верзилин Н.М. Проблема развития понятий в процессе обучения / Н.М. Верзилин // Советская педагогика. – 1966. – № 12. – С. 53 – 63.
59. Верхола А.П. Дидактические основы оптимизации процесса обучения дисциплинам вуза. дис. док. пед. цаук: / Верхола Арнольд Павлович Защищена Утв. К., 1990.– С.418–426.
60. Верхола А.П. Оптимизация процесса обучения в вузе / Арнольд Павлович Верхола. – К.: Вища шк., 1979. – 175 с.
61. Вихрущ А.В. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах

- України (XIX – початок XX ст.) : монографія / за ред. Д. Тхоржевського. – К. : Вища школа, 1993. – 173 с.
62. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси / Омелян Вишневський. – Львів : Львівський обласний наук.-метод. інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г.Ващенко, 1996. – 238 с.
63. Вишневський О.І. Теоретичні основи педагогіки : курс лекцій / Омелян Іванович Вишневський, Ольга Миколаївна Кобрій, Марія Миронівна Чепіль [за ред. О. Вишневського]. – Дрогобич : Відродження, 2001. – 268 с.
64. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления : логико-гносеологический анализ / Е.К. Войшвилло – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.
65. Войчак А.В. Маркетинговий менеджмент: підр. / Войчак А.В. – К.: КНЕУ, 1998. – 268с.
66. Воспитательная система школы. Проблемы и поиски. / Сост. Н. Л. Селиванова. – М.: Знание, 1986. – 62 с.
67. Воспитание учащихся в процессе трудового обучения / Под редакцией Т.Н.Мальковской. – М.: Просвещение, 1986. – 192 с.
68. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. Мышление и речь. Проблемы психологического развития ребенка / Л.С. Выготский. – М. : АПН РСФСР, 1956. – 516 с.
69. Галузинський В.М. Основи педагогіки та психології вищої школи в Україні : навч. посібн. / В.М. Галузинський, М.Б. Євтух. – К. : ІНТЕЛ, 1995. – 168 с.
70. Гальперин П.Я. Психология мышления и учения о поэтапном формировании умственных действий / Гальперин П.Я. // Исследования мышления в советской психологии. – М.: Наука, 1966. – 277 с.
71. Гальперин П.Я. Развитие исследований по формированию умственных действий. – В кн. Психологическая наука в СССР / под ред. В.Г.

- Ананьева, Г.О. Костюка, и др. – М: Изд-во АПН РСФСР, 1959. – Т.1. – 559 с.
72. Гершунский Б. С. Педагогическая прогностика: Методология, теория, практика / Гершунский Б. С. – Киев: Вища школа, 1986. – 200 с.
73. Гільбух Ю.З. Інноваційний експеримент у школі: на допомогу початкуючому дослідникові / Ю.З. Гільбух, М.І. Дробноход. – К., 1994. – 90 с.
74. Голуб Г.Б. Метод проектов – технология компетентностно-ориентированного образования / Г.Б. Голуб, Е.А. Перельгина, О.В. Чуракова; под ред. Е.Я. Когана. – Самара: Учебная литература, Издательский дом „Федоров”, 2006. – 176 с.
75. Гольченко В.М. Економічна грамотність та економічна культура: творчий характер взаємодії / В.М. Гольченко, Р.П. Жадан // Психолого-педагогічне забезпечення навчально-професійної діяльності. – 1998. – Вип. 10. – С. 51 – 56.
76. Гончаренко С.У. Державний стандарт змісту шкільної освіти (дидактична концепція) / С.У. Гончаренко // Професійна освіта: педагогіка і психологія: українсько-польський щорічник / за ред. Т. Левовицького, І. Зязюна, І. Вільш, Н. Ничкало. – Ченстохова – К., 1999. – С. 29 – 37.
77. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження: Методичні поради молодим науковцям / Гончаренко С.У. – Київ-Вінниця: ДОВ „Вінниця”, 2008. – 278 с.
78. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
79. Горкавий В.К. Математична статистика: навч. посібн. / В.К. Горкавий, В.В. Ярова. – К.: Професіонал, 2004. – 384 с.
80. Гриньова В.М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти): монографія / В.М. Гриньова. – Х.: Основи, 1998. – 300 с.

81. Грінченко О.І. Формування та використання економічних знань на уроках з базових предметів / О.І. Грінченко, Л.М. Пужайчереда, В.Б. Уткіна // Економіка в школах України. – 2007. – № 2 (27) Лютий. – С. 4 – 11.
82. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении / В.В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1972. – 423 с.
83. Демянчук С.Я. Самообслуживание учащихся как средство их трудового воспитания / Демянчук С.Я. – Школа и производство, 1960, № 9.– С. 49.
84. Державна національна програма „Освіта” (Україна ХХІ століття). – К. : Райдуга, 1994. – 62 с.
85. Державний стандарт загальної середньої освіти. Економіка // Географія та основи економіки у школі. – 1997. – № 4. – С. 23 – 39.
86. Державні стандарти базової і повної середньої освіти / Проект. Освітня галузь „Технологія” // Сільська школа України. – 2003. – №6. – С. 34–36.
87. Державний стандарт загальної середньої освіти. Економіка. [Проект]. Автори: Надія Гражевська, Ігор Губатюк, Іван Клімук, Юлія Лелюк, Ніна Макарова, Олександр Олійник, Ірина Пархоменко, Олена Решетняк, Ірина Тимченко. – К., 2002. – 19 с.
88. Державний стандарт загальної середньої освіти. Економіка // Освіта України – 1997.– № 48. – 28.ХІ.
89. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року №1392, [<http://prilmmc.at.ua>]
90. Дергаль А.В. Экономика и организация производства: Учебное пособие для студентов пединститутов по специальности №2120 “Общетехнические дисциплины и труд” / А.В. Дергаль, Л.Н. Бурейко. – М.: Просвещение, 1986 .– 256 с.

91. Дідух В.О. Економічне виховання / Дідух В.О. // Загальноосвітня підготовка учнів у процесі трудового навчання .– К. – С. 110–118.
92. Дидактические основы формирования системности в знаниях старшеклассников по предметам естественно-научного цикла: Экспресс-информация (Материалы подготовлены Л.Я. Зориной). – М.: АПН СССР, 1975. – Вып.4. – 38 с.
93. До моря мар'янівські учні їздять за кошти, які вони заробили самі // Сільська школа. – 2004. – № 19–20., 28 квітня. – С. 3.
94. Ермоленко М.М. Изучение экономики крестьянского хозяйства в школе / Ермоленко М.М. // Школа и производство .– 1997 .– №6. – С. 85–90.
95. Економіка і організація аграрного сервісу: програма для вищих аграрних закладів освіти III-IV рівня акредитації / За ред. П.О. Мосіюка – К., 1998. – 50с.
96. Економіка і організація аграрного сервісу / [П.О.Мосіюк, О.В.Крисальний, В.А.Сердюк, С.І.Мельник та ін.] За ред. П.О. Мосіюка. -К.: ІАЕ УААН, 2001. – 245с.
97. Дрижак В.В. Педагогічні основи підготовки старшокласників до підприємницької діяльності: автореф. дис...канд. пед наук: 13.00.02 / В.В. Дрижак. – К., 1997. – 23 с.
98. Экономическая теория в школе / Под ред. Л.А.Гусева. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 544 с.
99. Экономическое образование и воспитание учащихся / Н.И. Горлач, И.Ф. Прокопенко, В.К. Розов и др. / под ред. Н.И. Горлача. – К. : Радянська школа, 1989. – 336 с.
100. Экономическое воспитание и образование молодежи / [Составители: А.В.Антонюк, В.А.Мельченко]. – К.: Молодь, 1986. – 184 с.
101. Эпштейн Л.Е. Вопросы экономического воспитания учащихся в средней школе / Л.Е. Эпштейн, В.А. Жамина, С.Л. Костояна / Под ред.

- В.А. Жамина, С.Л. Костояна // Социально-экономические проблемы народного образования. – М.: Просвещение, 1969. – С. 126–132.
102. Ерецкий М.И. Совершенствование обучения в техникуме / М.И. Ерецкий. – К.: Высшая школа, 1987. – 263 с.
103. Зависимость обучения от типа ориентировочной деятельности / Под ред П.Я.Гальперина и Н.Ф. Талызиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 238 с.
104. Загривий В.І. Формування у старшокласників пізнавального інтересу до економічних знань у позакласній роботі: Дис. канд. пед наук: 13.00.01 / Загривий Володимир Іванович. – К., 1999. – 182 с.
105. Закота А.А. Действенность знаний как показатель их качества / А.А. Закота // Актуальные вопросы дидактики. – К, 1974. – С. 57–63.
106. Занков Л.В. Дидактика и жизнь / Л.В. Занков. – М. : Просвещение, 1968. – 252 с.
107. Занков Л.В. О предмете и методах педагогических исследований / Л.В. Занков. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 148 с.
108. Зинченко Н.А. Профессиональная диагностика абитуриентов педагогических вузов / Н.А. Зинченко // Современные проблемы подготовки учителя. – Херсон: ХГПИ, 1992. – 26 с.
109. Иткин И.Б. Социологические аспекты теории и практики экономического воспитания : автореф. дис. ... канд. философ. наук / И.Б. Иткин. – Челябинск, 1972. – 24 с.
110. Кабанова-Меллер Е.Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственное развитие учащихся / Кабанова-Меллер Е.Н. – М.: Просвещение, 1968. – 288 с.
111. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости / З.И. Калмыкова. – М.: Педагогика, 1981. – 200 с.
112. Камышанченко Е.Н. Содержание экономического образования школьников: Дис. канд. пед. наук: 13.00.01. / Камышанченко Е.Н. –

- Харьков: ХГПУ им. Г.Сковороды, 1994. – 254 с.
113. Каспина В.А. О методах воспитания и их классификации / В.А. Каспина // Советская педагогика. – 1970. – № 1. – С. 84 – 94.
114. Катханов К.Н. Педагогические основы производительного труда. – 3-е изд., перераб. и доп / Катханов К.Н. – М.: Высш. шк., 1987. – 359 с.
115. Кирильчук Ю.В. Вдосконалення змісту і форм організації трудової підготовки учнів 8 – 9 класів: Автореф. дис...канд. пед наук: 13.00.02 / Ю.В. Кирильчук. – К., 1998. – 16 с.
116. Клепач И.Я. Экономическое воспитание масс : организация и эффективность / И.Я. Клепач, В.Д. Попов, Л.Е. Эпштейн. – М. : Экономика, 1979. – 223 с.
117. Книга вчителя трудового навчання (обслуговуючі види праці) // Національна доктрина розвитку освіти : довідково-методичне видання / упоряд. Н.Б. Лосина, Б.М. Терещук. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – С. 38 – 56.
118. Коберник О., Кравченко Т. Використання інтерактивних методик на уроках трудового навчання / О. Коберник, Т. Кравченко // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2003. – № 2. – С. 29 – 31.
119. Коберник О., Кравченко Т. Використання інтерактивних методик на уроках трудового навчання / О. Коберник, Т. Кравченко // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2003. – № 3. – С. 9 – 12.
120. Коберник О.М. Організація життєдіяльності учнів сільської школи / Олександр Миколайович Коберник. – К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція", 1998. – 92 с.
121. Коберник О. Проектно-технологічна система трудового навчання / О. Коберник // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2003. – № 4. – С. 8 – 12.
122. Коберник О.М. Трудове навчання в школі : 5 – 12 класи / О.М. Коберник, В.В. Бербец, Н.В. Дубова та ін.; за ред. О.М. Коберника. – Х. : Вид. група „Основа”, 2010. – 256 с.

123. Коган М.С. Человеческая деятельность / М.С. Коган. – М. : Б. и., 1974.
124. Кодекс законів про народну освіту УСРР // Збірник постанов та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – Х. : ДВУ, 1922. – 912 с.
125. Кожухова Г.А. Педагогические условия экономической подготовки школьников в образовательной области „Технология” : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Г.А. Кожухова. – М., 2000. – 143 с.
126. Коккота В.А. Лингводидактическое тестирование: Науч.-теорет. пособие / В.А. Коккота. – М., 1989.
127. Комплект программ профессиональных проб школьников (5-9 классы): Метод. пособ. / Чистякова С.Н., Агибалова Т.П. и др. – М. : Филология, 1996. – 192 с.
128. Концепція змісту економічної освіти в загальноосвітній школі України : проекти // Географія і основи економіки в школі. – 2001. – № 6. – С. 4 – 11.
129. Книга вчителя економіки : довідково-методичне видання / упоряд. Н.В. Бескова, В.М. Проценко. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2005. – 256 с.
130. Корець М.С. Концептуальні засади трансформації професійної підготовки вчителів для освітньої галузі „Технології” / М.С. Корець // Вища освіта в Україні. – 2004. – № 2. – С. 53 – 58.
131. Корець М.С. Моделі професійної підготовки учителів трудового навчання і технологій виробництва / М.С. Корець // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2002. – № 4. – С. 43 – 47.
132. Корець М.С. Розвиток творчого потенціалу майбутніх вчителів трудового навчання в системі технічної підготовки / М.С. Корець // Наукові записки : зб. наук. статей НПУ ім. М. Драгоманова. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 1998. – С. 118 – 128.

133. Коротов В.М. Воспитывающее обучение / В.М. Коротов – М.: Просвещение, 1980. – 192 с.
134. Краевский В.В. Проблемы научного обоснования обучения / В.В. Краевский. – М.: Педагогика, 1977. – 264 с.
135. Краткий словарь по философии /Под ред. И.В. Блауберга, П.В.Копника, И.К. Пантина, В.В. Розановой. – М., 1970. – С. 95.
136. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. – К.: Шкільний світ, 2000. – 126 с.
137. Кураков Л.П. Экономическое образование и воспитание школьников / Кураков Л.П. / под ред В.Н. Якимова. – М. : Просвещение, 1987. – 142 с.
138. Левченко Г.Е. Трудовое воспитание учащихся 4-8 классов в процессе производительного труда: Дис. канд. пед. наук / Левченко Григорий Евменович – К.,1982. – 202 с.
139. Левченко Н.Г. Понятійний апарат з кулінарії як складова економічної культури старшокласника / Н.Г. Левченко // Педагогічний альманах / Херсон. академія неперервної освіти. – Херсон, 2011. – Вип. 12. – Ч. 3. – С. 22–26.
140. Левченко Н.Г. Сім'я як осередок формування економічної культури особистості / Н.Г. Левченко // Таврійський вісник / Херсон. академія неперервної освіти. – Херсон, 2012. – Вип. 1. – С. 34–36.
141. Леднев В.С. Содержание образования / В.С. Леднев. – М.: Высшая школа, 1989. – 360 с.
142. Лернер И.А. Дидактические системы методов обучения / И.А. Лернер. – М.: Знание, 1976. – 61 с
143. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории: Пособие для учителей / Лернер И.Я. – М. Просвещение, 1982. – 191 с.
144. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я. Лернер. – М. : Педагогика, 1981. – 185 с.

145. Лесгафт П.Ф. Избранные педагогические сочинения / П.Ф. Лесгафт / под ред. И.Н. Решетень. – М. : Педагогика, 1988. – 399 с.
146. Лозова В.І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посібн. / В.І. Лозова, Г.В. Троцько. – Х. : ХДПУ, 1997. – 338 с.
147. Луговий В.І. Педагогічна освіта в Україні: структура, функціонування, тенденції розвитку / В.І. Луговий /За заг. ред. акад. О.Г.Мороза. – К.: МАУП, 1994. – 196 с.
148. Лузик Э.В. Разработка и внедрение критериально-ориентированных тестов по учебным дисциплинам, формирующим общенаучную подготовку в вузе / Э.В. Лузик. – К., 1996. – 27 с.
149. Лукаш С.В. Формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудої діяльності: дис. канд. пед. наук: 13.00.01. / Світлана Вікторівна Лукаш. – Херсон, 1999. – 225 с.
150. Лучечко Р.І. Формування готовності старшокласників сільської школи до трудової діяльності в умовах ринкових відносин: Автореф. дис...канд. пед наук: 13.00.01 / Р.І. Лучечко. – К., 1994. – 24 с.
151. Людина і суспільство: експеримент. підр. для 11 класу / Ред. Р.А.Арцишевський, Т.В.Говорун, В.Д.Лагутін та ін. – К.: Компас, 1992. – 256 с.
152. Мадзигон В.Н. Политехнические основы соединения обучения с производительным трудом школьников: Автореф. дис. докт. пед. наук 11.00.01 / В.Н. Мадзигон КГПИ им. А.М. Горького. – К., 1991. – 48с.
153. Мадзигон В.М. Зміст шкільної освіти : яким йому бути / В.М. Мадзигон // Педагогічна газета. – 1998. – № 6. – С. 2 – 3.
154. Мадзигон В.М. Педагогічна наука : пошуки, здобутки, завдання / В.М. Мадзигон // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 1 – 2. – С. 5 – 11
155. Мадзигон В.М. Трудове навчання, виховання і професійна орієнтація учнівської молоді: методичні рекомендації / В.М. Мадзигон. – К.: Рад. школа, 1981. – 229 с.

156. Мадзігон В. – фундатор продуктивної педагогіки / Мадзігон В., Левченко Г., Ткаченко І. // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2004. – №3.
157. Мадзігон В.М. Актуальні проблеми дослідження з питань трудового навчання, виховання та профорієнтації учнів / В. М. Мадзігон, В. З. Моцак // Методика трудового навчання: Республік. наук.-метод. зб. – К.: Рад. шк., 1978. – Вип. 11. – С. 3–9.
158. Мадзігон В.М. Вопросы улучшения трудового воспитания в сельской общеобразовательной школе / В. М. Мадзігон // Социально-экономические исследования трудовых ресурсов в сельском хозяйстве: Сборник. – Полтава, 1979. – Вып. 6. – С. 212–213.
159. Мадзігон В.М. Удосконалення форм і методів трудового навчання, виховання та профорієнтації учнів / В. М. Мадзігон // Методика трудового навчання: Республік. наук.-метод. зб. – К.: Рад. шк., 1982. – Вип. 15. – С. 3–6.
160. Мадзігон В.М. Організація трудового навчання та виховання учнів 5–7 класів: Посібник / Кер. авт. колективу В. М. Мадзігон. – К.: НДІП України, 1992. – 192 с.
161. Мадзігон В.М. Педагогічні основи трудового становлення і професійного самовизначення учнівської молоді: колектив. моногр. / В. М. Мадзігон / За ред. М. П. Тименка. – К.: АПН України. Ін-т педагогіки, 1996. – 268 с.
162. Мадзігон В.М. Зміст шкільної освіти. Яким йому бути / В. М. Мадзігон // Пед. газ. – 1998. – Черв. (№ 6). – С. 2.
163. Мадзігон В.М. Педагогічні аспекти удосконалення змісту трудової політехнічної підготовки школярів / В. М. Мадзігон // Наук. зап. Сер. Педагогіка / Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – 1999. – № 5. – С. 3–7.
164. Мадзігон В.М. Основи економічних знань: Навч. прогр. для учнів ліцеїв, коледжів, гімназій та загальноосвіт. шк. / В. М. Мадзігон,

- Г. Є. Левченко та ін. – Дрогобич: Каменярь, 2002. – 23 с.
165. Мадзігон В.М. Економічна освіта на сучасному етапі в загальноосвітніх навчальних закладах / В. Мадзігон, М. Вачевський, М. Гуняк та ін. // Молодь і ринок. – 2002. – № 2. – С. 63–77.
166. Мадзігон В.М. Вимоги науково-технічного прогресу до змісту і характеру трудової політехнічної підготовки учнів / В. М. Мадзігон // Молодь і ринок. – 2005. – № 3. – С. 5–8.
167. Мадзігон В.М. Вимоги до складання навчальних програм освітньої галузі „Технологія” для профільної підготовки учнів загальноосвітніх навчальних закладів / В. М. Мадзігон (кер. проекту), Г. А. Кондратюк, Г. Є. Левченко та ін. // Молодь і ринок. – 2007. – № 7. – С. 155–158.
168. Макаренко А.С. Воспитание гражданина / сост. Р.М. Беспала, М.Д. Виноградова. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с.
169. Малышев М.Л. Экономическое воспитание учащихся 9-10 классах в процессе производительного труда: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.01 / М.Л. Малышев НИИ ТОПО АПН ССР. – М., 1982. – 24 с.
170. Мальований Ю.І. П'ятнадцять років пошуків і здобутків / Ю.І. Мальований // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць до 15-річчя АПН України у 5 томах / Т. 2. Дидактика, методика, інформаційні технології. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 368 с.
171. Матвісів Я.Я. Дидактичні засоби формування економічних понять в учнів основної школи на уроках трудового навчання / Я.Я. Матвісів // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. – Тернопіль, 2011. – № 3. – С. 76 – 82.
172. Матвісів Я.Я. Економічна освіта у процесі трудової підготовки учнів загальноосвітньої школи : навч.-метод. посіб. / Я.Я. Матвісів. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2008. – 95 с.

173. Матвісів Я.Я. Економічне виховання школярів на заняттях у технічних гуртках / Я.Я. Матвісів // Трудова підготовка в закладах освіти – 2000. – № 1. – С. 28 – 29.
174. Матвісів Я.Я. Економічне виховання як основа формування готовності учнівської молоді до самостійної трудової діяльності : навч.-метод. посіб. / Я.Я. Матвісів, М.В. Вачевський, Т.С. Токарська. – Дрогобич : Б. в., 1993. – 45 с.
175. Матвісів Я.Я. Модель розвитку економічної освіти школярів на уроках трудового навчання / Я.Я. Матвісів // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія : Педагогічні науки. – Вип. 7. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 144 – 150.
176. Мясников В.А. Проблемы повышения эффективности общего среднего образования / В.А. Мясников, Н.А. Хроменков. – К.: Рад. школа, 1983. – 200 с.
177. Набока О.Г. Навчання і виховання майбутніх підприємців / О.Г. Набока //Рідна школа. – 1999. – № 9. – С. 24–28.
178. На боротьбу за політехнічну школу: Резолюції I Всеукраїнського з'їзду політехнізації. – Х., 1931. – 79 с.
179. Назаренко Т.Г. Формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія та методика навчання географії” / Т.Г. Назаренко. – К., 2004. – 20 с.
180. Нісімчук А.С. Сучасні педагогічні технології: Навч. Посібник / Нісімчук А.С., Падалка О.С., Шпак О.Т. – К.: Просвіта, 2000. – 368 с
181. Нисимчук А.С. Экономическое образование школьников / А.С. Нисимчук. – М. : Просвещение, 1991. – 127 с.
182. Нисимчук А.С. Экономическое воспитание учащихся сельской общеобразовательной школы / А.С. Нисимчук. – К.: Рад. школа, 1988. – 144 с.

183. Новікова Л. М. Формування економічних знань учнів профільних класів в умовах довузівської підготовки: дис. канд. пед. наук: 13.00.09. / Л. М. Новікова. – Запоріжжя – 2003.– 201 с.
184. Новікова Л.М. Економічна освіта школярів – проблема регіонального рівня / Л.М. Новікова // Трудова та професійна підготовка молоді: проблеми та перспективи: Зб. наук. пр./ Криворіз. держ. пед. ун-т. – Кривий Ріг, 2000.– Вип. 3. – С. 177–180.
185. Новікова Л.М. Деякі аспекти розвитку економічних знань школярів / Л.М. Новікова // Наук. зап. КДПУ ім. В.В. Винниченка.– Кіровоград, 2001.– Вип. 32.– С. 114–117.
186. Новікова Л.М. Концептуальні основи економічного виховання учнів / Л.М. Новікова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. пр. – Київ-Запоріжжя, 2001. – Вип. 21. – С. 101–104.
187. Оксфордский толковый словарь по психологии / [ред. А. Ребера]. - 2002. – 588 с.
188. Оржеховська В.М. Організація продуктивної праці школярів: Навч.-метод. посібник / В.М. Оржеховська, В.М. Мадзігон – К.: НДІ педагогіки УРСР, 1989. – 96 с.
189. Орфографический словарь русского языка : произношение, ударение, грамматические формы / под ред. С.Н. Боруновой и др. – М. : Русский язык, 1985. – 704 с.
190. Особа і суспільство: підр. для 11 кл. / за ред. Р.А. Арцишевський, С.О. Бондарук та ін. – Київ.: ВТФ “Перун”, 1999. – 352 с.
191. Основы производства. Выбор профессии: программа для учащихся 8-9 классов общеобразовательных школ. – К.: Рад. школа, 1985. – 62 с.
192. Основи професіографії / Карпиловська С.Я., Синявський В.В. та інші. – К.: МАУП, 1997. – 148 с.
193. Основи споживчих знань: Програма для середніх навчальних закладів, 8-10 класи. //Географія та основи економіки в школі. – 2002. –

- № 3. – С. 4–9.
194. Падалка О.С. Особливості економічної освіти та виховання // Наукові записки : зб. наук. ст. / М-во освіти і науки України ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; уклад. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – 268 с. – (Серія “Педагогічні та історичні науки”). – Вип. LXXVIII (78) – С. 3–11.
195. Падалка О.С. Подготовка студентов педагогических вузов к экономическому воспитанию школьников : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук. : спец. 13.00.01 „Теория и история педагогики” / О.С. Падалка. – К., 1991. – 22 с.
196. Паламарчук В.Ф. Школа учит мыслить / В.Ф. Паламарчук. – М., 1987. – 48 с.
197. Пальянов М.П. Соединения обучения с производительным трудом в школе / М.П. Пальянов. – Томск, 1987. – 176 с.
198. Пальянов М. П. Формирование личности школьника в процессе соединения обучения с производительным трудом : автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / М.П. Пальянов. – М., 1988. – 36 с.
199. Пархоменко І. Стратегія розвитку шкільної економічної освіти / І. Пархоменко // Директор школи. – 2001. – № 46 – 47. – С. 5 – 7.
200. Пасічник Н.О. Формування інтересу старшокласників до підприємницької діяльності у процесі вивчення предметів соціально-економічного циклу: дис. канд. пед. наук 13.00.07. / Н.О. Пасічник. – Кіровоград, 2000. – 205 с.
201. Підласий І. П. Шляхи реалізації профільного навчання на Черкащині : метод. посіб / І. П. Підласий, Н. М. Чепурна. – Черкаси, 2002. – 54 с.
202. Плиско К. М. Принципи, методи й форми навчання української мови: теоретичний аспект / К. М. Плиско. – Х. : Основа, 1995. – 240 с.

203. 175.сав Поляков В.А. Непрерывное экономическое образование молодежи / В.А. Поляков, И.А. Сасова // Педагогика. – 1994. – № 4. – С. 19–26.
204. 173. Пономарев Л.Н. Экономическая культура (сущность, направления развития): монография / Л.Н. Пономарев, В.Д. Попов, А.П. Чичканов – М. : Мысль, 1987. – 269 с.
205. Попов В.Д. Экономика плюс педагогика : очерки об экон. воспитании молодежи / В.Д. Попов. – М.: Мол. гвардия, 1986. – 288 с.
206. Програма професійного навчання: «Основи підприємницької діяльності» // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1993. – № 1. – С. 15–20.
207. Програма факультативного курсу «Основи сучасного виробництва» (для 8 – 9 класів загальноосвітньої школи) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 17 – 18. – С. 43 – 54.
208. Програма підвищення кваліфікації вчителів економіки. – Х. : Центр “Перспектива”, 2002. – 20 с.
209. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів: Економіка. 8 – 11 класи. – К.: Перун, 1998. – 48 с.
210. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів: Трудове навчання 5 – 12 класи. – Ірпінь 2005. – С. 240–249
211. Програми для учнів 8 – 9 класів із профілів: «Основи фермерського господарства», «Тваринництво і основи підприємництва», «Рослинництво та основи підприємництва» // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 17 – 18. – С. 54 – 59.
212. Прокопенко И.Ф. Экономическое образование школьников / И.Ф. Прокопенко, Е.Н. Камышаченко, В.И.Лозовая. – Харьков.: Основа, 1995. – 170 с

213. Про скасування викладання праці як самостійного предмета // Комуністична освіта. – 1937. – № 3. – С. 162–163.
214. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н.С. Пряжников. – М.: Изд-во “Институт практической психологии”, 1996. – 256 с.
215. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М., 1990.
216. Пустовійт Р.Ф. Педагогічні умови формування підприємницької культури у старшокласників: автореф. дис...канд. пед наук: 13.00.01 / Р.Ф. Пустовійт. – К., 1997. – 24 с.
217. Пустовійт Р.Ф. Педагогічні умови формування підприємницької культури у старшокласників: дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Черкаський інженерно-технологічний інститут. Кафедра соціального менеджменту / Роберт Фрідріхович Пустовійт. – Черкаси, 1997. – 209с.
218. Репнин В.В. Построение учебной деятельности / В.В. Репнин // Вестник Харьковского университета. Психология. – 1976. – № 132. – Вып. 9. – С. 15 – 21.
219. Рижак Л. Освіта як трансактне спілкування : філософський аналіз / Л. Рижак // Проблеми гуманітарних наук : наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич : НВЦ „Каменярь”, 2002. – Вип. 10. – С. 4 – 14.
220. Розенберг Н.М. Проблемы измерений в дидактике / Н.М. Розенберг. – К.: Вища школа, 1979. –175 с.
221. Розов В.К. Методика экономического воспитания школьников. /В.К.Розов – М.: Просвещение, 1985. – 112 с.
222. Розов В.К. Экономическое образование и воспитание учащейся молодежи / В.К. Розов // Совет. педагогика. – 1982. – № 8. – С. 30–37.
223. Романчук О. М. Трудове навчання, 5–12 класи : програма для загальноосвітніх навчальних закладів / О. М. Романчук,

- Л. І. Денисенко, В. К. Сидоренко та ін. – К. : Перун, 2005. – 256 с.
224. Романчук О. М. Технологія сільськогосподарського виробництва (рослинництво) : програма варіативного модуля з трудового навчання для учнів 5–9 класів загальноосвітньої школи / О. М. Романчук. – К. : Фенікс, 2013. – 25с.
225. Романчук О. М. Трудове навчання. Обслуговуючі види праці: підр. для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. М. Романчук, О. П. Гнеденко, Л. І. Денисенко та ін. – К. : Пед. думка, 2005. – 176 с.
226. Романчук О.М. Трудове навчання. Технічні види праці : підруч. для 5 класу загальноосвіт. навч. закл. / О. М. Романчук, В. М. Мадзігон, Н. А. Калініченко та ін. – К. : Пед. думка, 2005. – 112 с.
227. Романчук О. М. Трудове навчання. Технічні види праці: підруч. для 6 класу загальноосвіт. навч. закл. / О. М. Романчук, В. М. Мадзігон, Н. А. Калініченко та ін. – К. : Перун, 2006.–192 с.
228. Романчук О. М Трудове навчання. Обслуговуючі види праці : підр. для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. М. Романчук, О. П. Гнеденко, Л. І. Денисенко та ін. – К. : Пед. думка, 2007. – 248 с.
229. Романчук О. М. Трудове навчання. Обслуговуючі види праці : підруч. для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. М. Романчук, О. П. Гнеденко, Л. І. Денисенко, Н. А. Калініченко, Т. С. Мачача, А. І. Романчук, М. П. Туров. – К. : Пед. думка, 2008. – 256 с.
230. Романчук О. М. Трудове навчання. Технічні види праці : підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закл. / О. М. Романчук, В. М. Мадзігон, Н. А. Калініченко та ін. – К. : Пед. думка, 2008.–240 с.
231. Романчук О.М. Трудове навчання. Обслуговуючі види праці: підр. для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. М. Романчук, О. П. Гнеденко, Л. І. Денисенко та ін. –К. : Пед. думка, 2009. – 256 с.

232. Романчук О.М. Трудове навчання. Технічні види праці : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закл. / О. М. Романчук, В. М. Мадзігон, Г. А. Кондратюк та ін. – К. : Пед. думка, 2009. – 176 с.
233. Романчук О.М. Особливості змісту модуля «Технології виробництва і первинної переробки продукції сільського господарства» у підручниках з трудового навчання / О. М. Романчук // Зб. наук. пр. Уманського Держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини. – К. : Наук. світ, 2002.– С. 99–100.
234. Романчук О. М. Особливості розділу «Технологія виробництва і первинної переробки продукції сільського господарства» в підручнику «Трудове навчання» // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. пр. – К. : Пед. думка, 2003. – Вип. 3. – С. 33–34.
235. Романчук О.М. Теоретичні засади економічної підготовки учнів 5–9 класів у процесі трудового навчання / О. М. Романчук // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання. – Вип. 17 : зб. наук. пр. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 194–199.
236. Романчук О. М. Формування економічних понять в учнів 8-9 класів у процесі вивчення сільськогосподарської праці / О. М. Романчук // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. – Вип. 36 : зб. наук. пр. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 188–193.
237. Романчук О. М. Економічна підготовка учнів 5–9 класів загальноосвітньої школи на сучасному етапі / О. М. Романчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання. – Вип. 16 : зб. наук. пр. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011.– С. 223–227.
238. Романчук О.М. Соціально-педагогічні передумови впровадження економічної освіти учнів загальноосвітніх шкіл / О.М. Романчук //

- Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Пед. науки: реалії та перспективи. – Вип. 37 : зб. наук. пр. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 28–33.
239. Самарин Ю.А. Очерки психологии ума. Особенности умственной деятельности школьников / Ю.А. Самарин – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 504 с.
240. Савченко О.Я. Урок у початковій школі / О.Я. Савченко. – К. : Абрис, 1999. – 247 с.
241. Сасова И.А. Экономическое воспитание школьников в процессе трудовой подготовки / И.А. Сасова, А.Ф. Аменд. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
242. Сасова И.А. Экономическое воспитание школьников в процессе трудовой подготовки / И.А. Сасова, А.Ф. Аменд. – М. : Просвещение, 1988. – 192 с.
243. Сасова И. А. Теория и практика экономической подготовки школьников к труду в новых условиях хозяйствования: автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / И. А. Сасова НИИ ТОПО АПН СССР – М., 1989. – 36 с.
244. Сасова І.А. Основи економіки та бізнесу: практик. курс для учнів загальноосвіт. шкіл / І.А. Сасова, О.С.Падалка, О.Т. Шпак. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. – 67 с.
245. Свистун В.І. Використання різних форм тестових завдань при викладанні економічних дисциплін / В.І. Свистун. – Запоріжжя.: Поліграф, 1999. – 60 с.
246. Скаткин М.Н. Методология и методика педагогических исследований: (В помощь начинающему исследователю) / М.Н. Скаткин. – М.: Педагогика, 1981. – 150 с.
247. Скаткин М.Н. Содержание общего среднего образования : проблемы и перспективы / М.Н. Скаткин, В.В. Краевский. – М.: Знание, 1981. – 96

- с.
248. Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики / М.Н. Скаткин. – М. : Педагогика, 1984. – 96 с.
249. Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения / М.Н. Скаткин – М.: Педагогика, 1971. – 170 с.
250. Слепухов М. Сумнівні аксіоми радянської педагогіки / М. Слепухов // Шлях освіти. – 1999. – № 9. – С. 15 – 16.
251. Смолюк И.А. Экономическое воспитание старшеклассников в процессе трудового обучения : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. пед. наук : 13.00.01 „Теория и история педагогики” / И.А. Смолюк. – К., 1987. – 18 с.
252. Собчук О.М. Технологія економічної освіти старших підлітків: дис... канд. пед. наук.: 13.00.01 / О.М. Собчук / Волинський держ. ун-тет ім. Лесі Українки. – Івано-Франківськ, 1997. – 214 с.
253. Солоненко Н. С. Зміст і методика навчання менеджменту учнів 10–11 класів загальноосвітніх шкіл : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Н.С. Солоненко. – Тернопіль, 2000. – 204 с.
254. Старченко К.М. Виховання у школярів підприємливості у навчально-виховному процесі: автореф. дис...канд. пед наук: 13.00.01 / К.М. Старченко. – К., 1994. – 26 с.
255. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина // Избр. пед. соч. : 3 т. / В.А. Сухомлинский. – М. : Просвещение, 1979. – Т.1. – 420 с.
256. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 55–206.
257. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям / Василь Олександрович Сухомлинський // Вибрані твори : У 5 т. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 2. – С. 419 – 656.
258. Сучасні методи викладання економіки в школі / за ред. О. Решетняка. – Х. : Центр „Перспектива”, 2002. – 244 с.

259. Ткачук С.І. Організаційно-педагогічні умови залучення учнів 8-11 класів до продуктивної праці в учнівських кооперативах: дис. канд. пед. наук / Станіслав Іванович Ткачук. – К., 1998. – 174 с.
260. Тодосійчук В.Л. Систематизація економічних знань студентів сільськогосподарських вищих закладів освіти у процесі вивчення профільних дисциплін: дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Інститут педагогіки АПН України / Володимир Леонідович Тодосійчук. – К., 1999. – 171 с.
261. Тополь О.В. Формування готовності старшокласників до вибору професій сфери підприємницької діяльності: автореф. дис...канд. пед наук: 13.00.01 / О.В. Тополь. – К., 1997. – 24 с.
262. Трудова політехнічна школа : міфи і реальність (1917–1941 рр.) / [Д.О. Тхоржевський, А.В. Вихрущ, Г.В. Терещук та ін.]. – К., б.н.в., 1994. – 135 с.
263. Тхоржевський Д.О. Методика трудового і професійного навчання та викладання загальнотехнічних дисциплін : навч. посібн. / Д.О. Тхоржевський. – К. : Вища школа, 1992. – 334 с.
264. Тхоржевський Д.О. Методика трудового та професійного навчання / Д.О. Тхоржевський. – К. : РНЦ „ДІНІТ”, 2001. – 186 с.
265. Уніят С. Вибір професії, або задача з багатьма невідомими / С.Уніят, С. Комінко. – Тернопіль : Підручники і посібники, 1997. – 87 с.
266. Усова А.В. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения / А.В. Усова. – М.: Педагогика, 1986. – 173 с.
267. Федоришин Б.О. Методика виявлення й оцінки загальних інтересів особистості учнів (ОДАНІ – 2) : метод. рек. / Б.О. Федоришин. – К. : Цент міжнародної освіти, 1998. – 24 с.
268. Форми навчання в школі : книга [для вчителя] / за ред. Ю.І. Мальованого. – К. : Освіта, 1992. – 160 с.
269. Философский словарь. / Под ред. М.М. Розенталя. – М., 1975. – С.

- 136.
270. Чеботарьова Л.І. Впровадження економічної підготовки учнів в Україні / Л.І. Чеботарьова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту.- 2000. – № 10. – С. 92–97. – (Серія “Педагогіка”).
271. Чеботарьова Л.І. Зміст і форми економічної підготовки старшокласників: метод. рекомендації / Л.І. Чеботарьова – К.: КНЕУ, 1999. – 50 с.
272. Чеботарьова Л.І. Зміст і форми економічної підготовки школярів / Л.І. Чеботарьова // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету ім. Миколи Гоголя. – 2001. – № 1. – С. 49–55.
273. Чеботарьова Л.І. Стан та проблеми економічної підготовки школярів / Л.І. Чеботарьова // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка – 2001. – № 6. – С. 109 – 114.
274. Шамова Т.И. Дидактическая система средств активизации учения школьников / Т.И. Шамова // Советская педагогика. – 1979. – № 3. – С. 11 – 16.
275. Шацкий С.Т. Избранные педагогические сочинения / С.Т. Шацкий. – М.: Педагогика, 1962. – Т. 2. – 414 с.
276. Шемякин Б.П. Экономическое воспитание школьников как педагогическая проблема. – автореф. дис...канд. пед. наук: 13.00.01 / Б.П. Шемякин. – М., 1978. – 24 с.
277. Шкільна економічна освіта у 2004 – 2005 навчальному році // Вісник ВУАВЕ. – 2004. – № 1. – С. 5.
278. Шпак О.Т. Економічна підготовка педагогічних кадрів в системі безперервної освіти / О.Т. Шпак – К.: Четверта хвиля, 2000. – 352 с.
279. Шпак А.Т. Совершенствование организации экономического образования и воспитания старшеклассников : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.Т. Шпак. – К., 1984. – 25 с.

280. Шпак О.Т. Теорія та практика підготовки педагогічних кадрів до економічного виховання школярів у системі безперервної освіти: дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / О.Т. Шпак. – К., 1994. – 163 с.
281. Штофф В. А. Моделирование и философия / В. А. Штофф. – М. : Наука, 1966. – 218 с
282. Юрчишин В.В. Власність у сільському господарстві / В.В. Юрчишин, П.Т. Саблук – К.: Урожай, 1993. – 348 с.
283. Юхимович О.А. Подорож у світ економіки. Курс економіки. 5 клас / О.А. Юхимович // Економіка в школах України. – 2005. – № 7 (8) Липень. – С. 11 – 14.
284. Ярмаченко М.Д. Комплексний підхід до виховання / Ярмаченко М.Д. – К.: Знання, 1985. – 16 с.